

KIRGIZISTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**ELMALILI TEFSİRİNİN İSMİNİ TEŞKİL EDEN “HAK DİNİ” VE
“KUR’AN DİLİ” MEFHURLARI**

HÜSEYİN KEBECİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eylül-2024

KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**ELMALILI TEFSİRİNİN İSMİNİ TEŞKİL EDEN “HAK DİNİ” VE “KUR’AN
DİLİ” MEFHURLARI**

HAZIRLAYAN

Hüseyin KEBECİ

DANIŞMAN

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Aitmat KARIYEV

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eylül-2024

KABUL VE ONAY

.....danışmanlığında.....
tarafından hazırlanan “.....”

adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi Lisansüstü
Eğitim Enstitüsü .....Anabilim Dalında Yüksek
Lisans tezi olarak

OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞU ile kabul edilmiştir.

...../...../.....

Jüri	Unvanı, Adı Soyadı	Kurumu	Onay	İmza
Başkan				
Üye (Danışman)				
Üye				
Üye				
Üye				

ONAY

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun ..... tarih ve ..... sayılı kararı ile
onaylanmıştır.

...../...../.....

Prof. Dr. Kadir Ardıç
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Tez içindeki tüm verilerin akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini, görsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçların akademik ve etik kurallara uygun olarak sunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, yararlanılan eserlere eksiksiz atıf yapıldığını, tezde yer alan verilerin hiçbir üniversitede herhangi bir tez çalışmasında kullanılmadığını ve tez yazım kurallarına uygun hazırlandığını beyan ederim.

İmza

Hüseyin Kebeci

ЭТИКАЛЫК БИЛДИРҮҮ

Диссертациядагы бардык маалыматтар академиялык эрежелердин алкагында алынган, бардык визуалдык жана жазуу жүзүндөгү маалыматтар жана натыйжалар академиялык жана этикалык эрежелерге ылайык берилген, колдонулган маалыматтарда эч кандай бурмалоо жасалган эмес, пайдаланылган иштерге толук шилтемелер жасалган, диссертациядагы маалыматтар эч бир университетте эч бир диссертацияда колдонулган эмес, диссертация жазуу эрежелерине ылайык даярдалган деп билдирем.

Колу

Хусейи Кебежи

ÖN SÖZ

Elmalılı Hamdi Yazır ve onun meşhur eseri *Hak Dini Kuran Dili* isimli tefsiri üzerine yüz civarında doktora ve yüksek lisans tezi, yine yüz kırka yakın akademik makale kaleme alınmasının yanında pek çok sayıda müstakil kitap çalışması yapılmıştır.

Buna rağmen gerek müellifin, gerek tefsirinin, gerekse tefsirin yazılmasına âmil teşkil eden sâiklerin, yazıldığı ortamın ve tarihi seyrin bütün yönleri ele alınıp tam olarak vuzuha kavuşturulduğu söylenemez.

Bir eserin veya müellifin tam olarak anlaşılabilmesi, eseri meydana getiren müellifin şahsiyeti, içinde bulunduğu tarihi sürecin seyri ve diğer müessir şartların da tam olarak bilinmesine bağlıdır. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in kuruluş safhalarındaki sancılı süreçlere şahit olmuş ve bizzat yaşamış bir âlim olarak Elmalılı Hamdi Yazır'ın, içinde bulunduğu çalkantılı dönemin, onun şahsiyeti ve eserleri üzerinde tesiri olup olmadığı tetkik edilmeye layık bir konudur. Bu manada, Elmalılı Hamdi Yazır ve onun muhalled eseri olan *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirini ve müellifini daha iyi anlayıp kavrayabilmek için, ilk bakışta birbirinden ayrılmış gibi görülen farklı yönleri bir arada ele almak ve birbirleri arasındaki illiyet ve irtibatı ortaya koymaya çalışmak ehemmiyet arz etmektedir.

Bu çalışma ile Elmalılı Hamdi Yazır'ın şahsiyeti, ilmi dirayet ve kabiliyeti, içinde bulunduğu devrin şartları nazar-ı dikkate alınarak, eserine dair bazı hususiyetler ve yine eserin muhtevâsından bazı mefhumlar muayyen bir tez etrafında beraberce ele alınmaya çalışılmıştır.

Tezin yazılma safhasında bana maddi manevi destek veren başta kıymetli aile fertlerim olmak üzere, danışman hocam Yard. Doç. Aaitmamat Kariev'e, tezimi, baştan sona müdekkik bir murakıp tavrıyla okuyan ve tek tek notlandırarak rehberlik eden Doç. Dr. Nail Karagöz'e, yine tezimi okuyarak gerekli ikazlarda bulunan jüri heyetindeki hocalarıma ve ismini sayamadığım bütün hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Tevfik Allah'tandır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
KISALTMALAR.....	iv
ÖZET	1
SUMMARY	22
GİRİŞ	26
Araştırmanın Konusu.....	26
Araştırmanın Gayesi ve Önemi	27
Araştırmanın Usulü ve Kapsamı	28
Literatür Değerlendirmesi ve Kaynaklar	29
BİRİNCİ BÖLÜM	30
ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ	30
1.1. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı.....	30
1.1.1. Tahsil Hayatı	30
1.1.2. Hocalığı	34
1.1.3. Siyasi Hayatı.....	34
1.1.4. Şahsiyeti.....	37
1.1.4.1. Şiir ve Edebiyat Yönü	39
1.1.4.2. Hattatlık Yönü	40
1.1.4.3. Tasavvufi Yönü.....	41
1.1.5. Eserleri.....	42
İKİNCİ BÖLÜM.....	47
ELMALILI'YA KADAR TÜRKLERDE TEFSİR ANLAYIŞI VE 'HAK DİNİ KUR'AN DİLİ' TEFSİRİNİN TÜRKÇE TELİF EDİLMESİ.....	47
2.1. Kur'an'ın Anlaşılması Bakımından Türklerde Tefsir ve Tercüme	47
2.1.1. Türklerin Tefsir İlmine Katkıları	48

2.1.2. Hak Dini Kur'an Dili" Tefsirinden Önce Türkçe Tercüme Ve Tefsirler	48
2.2. Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinin Kaleme Alınma Sebepleri.....	53
2.2.1. Türkçe Olarak Kaleme Alınma Sebepleri	54
2.2.3. Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinin Yazılmasına Giden Süreç.....	66
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	76
DİN VE HAK MEFHUMLARININ TAHLİL VE İZAHİ.....	76
3.1. Din Mefhumu.....	76
3.1.1. Lügat ve İstılah Manası ile Din.....	76
3.1.2. Dinin Mahiyeti ve Tarifi.....	77
3.1.3. Dinin Kaynağı	79
3.1.4. Kur'an-ı Kerim'de Din Mefhumu	80
3.1.5. Dinlerin Tasnifi	81
3.2. Elmalılı Hamdi Yazır'a Göre Din.....	83
3.2.1. Elmalılı'ya Göre Dinin Tarifi	83
3.2.2. Din ve Diyanetin Farkı ile Dindarlık ve İhtiyar	85
3.2.3. Dinin Esası ve Temeli Olan İman	87
3.2.4. Kendi İhtiyarı ile Tercih, Dinde Hürriyet ve Tercih	95
3.2.5. Elmalılı'ya Göre Din ve Tevhid Akidesi	98
3.2.6. Elmalılı'nın, Dinin Karşılığı Olarak Kullandığı Bazı Mefhumlar	99
3.2.6.1. Elmalılı'nın Din Mefhumu ile İrtibatlı Kullandığı Bazı Kelimeler	100
3.2.6.2. Elmalılı'ya Göre Dinin Tamama Ermesi.....	102
3.3. Hak Mefhumu.....	105
3.3.1. Lügat ve İstılah Manasıyla Hak	105
3.3.2. Kur'an'da Hak Mefhumu	106
3.3.3. Elmalılı'da Hak Mefhumu	107
3.3.4. Hak Din.....	109
3.3.5. Hak Din ile Kur'an Dili Münasebeti	113
SONUÇ	117
KAYNAKLAR	120
EKLER	127

KISALTMALAR

A.S.	Aleyhisselâm.
Bk.	Bakınız.
BOZİFDER Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi	
çev.	Çeviren.
Doğ.	Doğumu
Ed.	Editör.
h.	Hicrî.
Hz.	Hazreti.
KTÜİFD	Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
m.	Miladi.
M.Ü.İ.F.	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
Nşr.	Neşreden (-ler).
öl.	Ölüm tarihi.
S.A.V.	Sallallâhu Aleyhi ve Sellem.
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı.
v.	Vefatı
vb.	ve benzeri.
vs.	Ve

ÖZET

ELMALILI TEFSİRİNİN İSMİNİ TEŞKİL EDEN “HAK DİNİ” VE “KUR’AN DİLİ” MEFHURLARI

Tefsir sahasında *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır*’ın muhalles eseri olan *Hak Dini Kur’an Dili* tefsiri, Türkçe telif edilen tefsirler arasında en çok müracaat edilen ve atıfta bulunulan eserlerin başında gelmektedir. *Elmalılı Hamdi Yazır* ve bu mümtaz eseri, bugüne kadar çok farklı açılardan tetkike tabi tutulmuştur. Bilhassa akademik manada eser ve müellifi, değişik yönleriyle ele alınmış, emsaline çok az rastlanılır sayıda ilmi çalışmanın konusu ve öznesi olmuştur. Bu kadar üzerinde durulan, her noktası aydınlatılmaya çalışılan *Elmalılı* ve tefsirinin, bu alakaya mazhar olması elbette yersiz değildir. *Elmalılı* ve meşhur eseri, nevi şahsına münhasır pek çok hususiyeti bünyesinde barındırmaktadır.

Tefsir eserleri dirayet sahibi müfessirlerin bütün müktesebat ve ilmi kabiliyetlerini, yeri geldikçe ve muktezasına göre, ayetlerin tefsir ve izahlarında kanaat ve fikirlerini ortaya koydukları müstesna ve külli eserlerdir. *Elmalılı* tefsirinin de bu bakımdan istisnai bir kıymeti mevcuttur.

Üç bölümden oluşan bu çalışmanın, birinci bölümünde; *Elmalılı’nın* ailesi, şahsiyeti, içinde yaşadığı çevre ve devrin hususiyetleri, tahsil hayatı ve ilmi yetkinlik ve dirayeti, entelektüel birikimi ve hezârfen kişiliği, eserleri, şairlik ve hattatlık gibi sanat yönleri ele alınıp müellif farklı yönleriyle tanıtılmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde *Hak Dini Kur’an Dili* tefsirinin, kendinden sonraki tefsirlere çıkır açar mahiyette olan bazı hususiyetleri ele alınmıştır. *Elmalılı Hamdi Yazır*, tefsirini, dini ve içtimai büyük değişimlerin vuku bulduğu, klasik ilim ve dünya telakkisinden yeni ve modern anlayışlara geçildiği, dine dair yoğun münakaşaların olduğu bir dönemde kaleme almıştır. Bu itibarla *Elmalılı* ve tefsirinin kendine has hususiyetleri vardır. Bu noktada kendinden önceki bütüncül (Fatıha’dan başlayıp Nâs ile biten) klasik tefsirlerden farklı olarak Arapça değil “Türkçe” kaleme alınmıştır. Bunun yanında,

Türkçe yazılan tefsirlerin çoğu Arapça veya Farsçadan tercüme olmasına mukabil Elmalılı eserini, orijinal olarak Türkçe telif etmiştir.

Elmalılı'ya kadar Türk âlimleri tefsir eserlerini ağırlıklı olarak Arapça kaleme almışlardır. Bunun başlıca sebebi klasik dönemde ortak bir ilim ve medeniyet dili anlayışının hâkim olmasıdır. Bu noktada Türkçe tefsirlerin tarihi seyir içerisindeki serencamı ehemmiyet arz etmektedir.

“Türkçe Kur'an” tartışmalarının yoğun şekilde cereyan ettiği bir zamanda, tefsirine; “*Hak Dini Kur'an Dili*” ismini vermesi, din üzerindeki farklı projelere bir cevap mahiyeti arz etmektedir. Ayetlere mana verilirken o zamana kadar, tercüme tabiri kullanılmasına rağmen, Elmalılı, ilk defa olarak tercüme yerine “*meal*” tabirini kullanmıştır. Bu husus, basit bir kelime seçiminin ötesinde, zamanına ve sonrasındaki nesillere mesaj vermeye matuf olan bir tercihtir. Elmalılı tefsirinin bu gibi kendine has hususiyetleri, onun içinde yaşadığı devir ve hadiseler karşısında takındığı tavır ve ilmi dirayeti ve şahsiyetiyle birebir alakalıdır.

Üçüncü bölümde ise *Elmalılı'nın*, eserine isim olarak verdiği “*Hak Din*” ve “*Kur'an Dili*” mefhumları ele alınmaya çalışılmıştır. İslam'ın en temel kavramlarından olan “*din*” ve “*hak*” kavramı üzerinde durularak, *Elmalılı'nın* bu kavramları nasıl değerlendirdiği tahlil edilmeye gayret edilmiştir. *Hamdi Yazır'a* göre “*din*”in tarifi ve mahiyeti, “*hakk*”ın tarifi ve mahiyeti, tevhid akidesi ile irtibatı gibi hususlar izah edilmeye çalışılmıştır. Bilhassa “*hak din*” tabirinin tazammun ettiği mana, bu tabirin *Elmalılı* tefsirindeki yeri vurgulanmıştır. Tek “*hak din*” olan İslam üzerine yürütülen münakaşaların devam ettiği, pozitivist ve materyalist fikirlerin ön plana çıktığı bir zamanda, muhtelif ayetlerin tefsiri vesilesiyle “*hak din*” üzerinde genişçe durması, esasen İslam'dan başka yol aranmasının beyhude olduğunun da bir ifadesi olarak dikkati çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Elmalılı, Hak, Din, Türkçe

МАЗМУНУ

ЭЛМАЛЫЛЫ ТАФСИРИНИН АТЫН ТҮЗГӨН "ХАК ДИНИ" ЖАНА "КУРАН ТИЛИ" ТҮШҮНҮКТӨРҮ

Элмалылы Хамды Языр жана анын «Хак Дини Куран дили» аттуу тафсир эмгеги боюнча жүзгө жакын доктордук жана кандидаттык диссертациялар жана жүздөн ашуун илимий макалалар жазылган. Балким, ошончолук жеке китептер да жазылгандыр. Кандай кана изилдөөлөр болбосун Элмалылы Хамди Язырдын эмгектери толук изилденди деп айтууга болбойт.

Элмалылы Хамды Язырдын түрк тилинде тафсир жазган соңку Ислам аалымдарынын арасында, өзгөчө орду бар экендиги талашсыз. Ал Осмон дөөлөтүнүн акыркы мезгилиндеги классикалык тактап айтканда медресе билиминен алган “улум-и динийе” менен Жумурияттын алгачкы убагындагы жаңы түшүнүктүн натыйжасында популярдуу болгон “фунун-у асрийе” деп аталган илимдерди алып, илимий чөйрөдө үстөмдүк кылган аалым болгон. Бул улуу Осмон аалымы тарабынан жазылган, классикалык тафсирлердин катарында болууга татыктуу болгон түрк тилиндеги тафсир деп айта алабыз. Эң эле алгач тафсир дегенде ойго биринчи келген жана эң көп колдонулган эмгек, албетте, «Хак дини Куран дили» тафсири.

Чыгарманы же авторду толук түшүнүү үчүн автордун инсандыгын, ал басып өткөн тарыхый процесстин жүрүшүн жана башка шарттарды билүү зарыл. Элмалылы Хамди Язырдын тафсири мындайча айтканда анын шыктандыруусу менен жазылган «Хак дини Куран дили» аттуу эмгегин жакшыраак түшүнүү үчүн алгач эле карап көрө турган болсок бири-биринен башкача көрүнгөн түрдүү аспектилерин карап чыгуу жана алардын ортосундагы байланышты ачууга аракет кылуу зарыл.

Конституциялык монархиянын жана Жумурияттын курулушунун азаптуу жараянына күбө болгон жана жеке башынан өткөргөн бир илимпоз катары

Элмалылы Хамди Язырдын инсандыгына жана чыгармачылыгына таасир берген коогаландуу мезгилдин таасири барбы, жокпу, изилденүүгө татыктуу тема деп айта алабыз.

Бул изилдөөдө Элмалылынын инсандыгы, илимий кыраакылыгы, интеллектуалдык билими, тафсирин мурунку көпчүлүк аалымдардай араб тилинде эмес, түрк тилинде жазганы, тафсиринин аталышы, «Чыныгы Динге» басым жасагандыгы каралат. Негизинен чыныгы дин катарында Курандын тили деп аныктаганы, анын доорунда болгон чоң диний жана социалдык өзгөрүүлөрдүн жана ошондой эле кайра жаралуулардын чыгарманын тилинде жана стилинде кандайча чагылдырылганы, чыгармасында аят котормолоруна котормо ордуна «маъал» терминин колдонгону аны өзгөчөлөнтүп турат. Бул терминдин тактап айта турган болсок котормо-маъал термини дин адабиятына киришинин маанисине токтолуп, ошол эле мезгилдеги «Түркчө Куран» талаш-тартыштары Элмалы жана анын чыгармасын чагылдырган. Автордун «дин» жана «хак» түшүнүктөрүн кантип колго алганын, анын тафсиринин аты, чыгарманын мазмунунда, тийешелүү аяттарды чечмелөөсү жана ошондой эле башка маселелер да талкууланат.

ЭЛМАЛЫЛЫ ХАМДИ ЯЗЫР ЖАНА АНЫН ӨМҮР БАЯНЫ

Түркчө курандын түшүндүрмөсү жана котормосу дегенде эң алгач эле ойго келген эмгек, албетте, «Элмалылы Мухаммед Хамди Языр» жана анын «Хак дини Куран дили» аттуу чыгармасы. Элмалылы Хамди Языр жана анын жогорку кадыр-баркка ээ кылган бул көрүнүктүү эмгеги бүгүнкү күнгө чейин ар түрдүү тараптан изилденди. Көбүнчө илимий мааниде чыгарма жана анын автору ар кандай өңүттөн талкууланып, өтө сейрек илимий изилдөөлөрдүн предмети жана темасына айланып калды. Албетте, ушунча басым жасалган, ар бир пункту кылдаттык менен каралган Элмалылынын личностук абалына жана анын тафсирине көңүл бурулганы бекеринен эмес. Элмалылы жана анын атактуу эмгеги көптөгөн кайталангыс өзгөчөлүктөргө ээ. Илимдин көптөгөн түрдүү тармактарын колдонууга мүмкүндүк берген руханий байлык жана тереңдикке ээ болгон «Куран дили» диндин чечмеленишиндеги айткан нерселери бири бирине

терс түшкөн эмес. Негизинен тафсир эмгектери – бул өзгөчө жана универсалдуу эмгектер, анда кыраакы тафсирчилер аяттарды чечмелеп, түшүндүрүүдө өздөрүнүн бардык билими менен илимий мүмкүнчүлүктөрүн, өз пикирлерин жана идеяларын талап кылынган учурда болгон күчүн көрсөтүшөт. Бул жагынан Элмалылы тафсиринин өзгөчө жана баа жеткис баалуулугу бар. Жазылгандан бүгүнкү күнгө чейин окумуштуулардын да, калың элдин да ыраазычылыгына, алкышына ээ болгон мындай баалуу чыгарманы толук таанып-билүү үчүн анын маңызын билүү чыгарманы жана анын авторун чогуу карап чыгуу менен гана мүмкүн. Бул жерде Элмалылы Хамди Язырдын өмүр жолу, анын тафсирине байланыштуу кээ бир көзгө басар жана бири-бири менен байланышкан маселелер жана акырында тафсирге ат катары тандалган «акыйкат дин» түшүнүгү талкууланат.

Үч бөлүмдөн турган бул изилдөөнүн биринчи бөлүмүндө Элмалылынын үй-бүлөсү, кулк-мүнөзү, жашаган чөйрөсү жана билими жана ошндой эле илимий компетенттүүлүгү кошумчалай кетчү нерсе кыраакылыгы, интеллектуалдык кеңдиги, инсандыгы, чыгармалары камтылган. Мындан тышкары поэзия жана каллиграфия сыяктуу көркөм аспектиери талкууланып, автордун ар түрдүү аспектиери менен тааныштырууга аракет кылынат.

Экинчи бөлүмдө «Хак дини Куран дили» тафсиринин кийинки тафсирлерге пайдубалын ачкан кээ бир өзгөчөлүктөрүнө токтолот. Ал өзүнөн мурунку бүткүл классикалык тафсирден айырмаланып, түрк тилинде жазылган, башка түрк тафсирлеринин көбү сыяктуу котормо эмес, оригиналдуу автордук тафсир жана анын мааниси, аны даярдаган себептери жана факторлору түрк тафсиринин тарыхына контекст берүү менен талкууланган. Кошумчалай кетсек, түрк тилинде жазылган тафсирлердин көбү араб же перс тилдеринен которулса да, Элмалылы өз эмгегин түрк тилинде жазган. Элмалылыга чейин түрк тафсирчилери тафсир жаатындагы эмгектерин негизинен араб тилинде жазышкан. Мунун негизги себеби, классикалык мезгилде илимий тил түшүнүгү өкүм сүргөн. Элмалылы түрк тилинде жазган тафсиринде тил жана стилге өзгөчө маани берип, кириш сөзүндө бул темада узун түшүндүрмөлөрдү берген. «Түркчө Курани Карими» талкуулары

кызуу жүрүп жаткан учурда тафсирдин аты; "Куран тилинин чыныгы дини" аталышы дин боюнча ар кандай долбоорлорго жооп болуп саналат. Аяттарга маани бергенде ага чейин котормо термини колдонулса да, Элмалылы биринчи жолу котормо ордуна « маъал» терминин колдонгон. Бул терминди жөнү жок эле тандаган эмес, өз мезгилине ылайык, өзүнөн мурдагы жазылган тафсирлерден өзгөчөлөнүп бурулуш жасаганын көрсөтүп берүүгө багытталган тандоо. Дагы белгилей кетчүү эң маанилүү маселе курандын котормосу болбойт анын маъали болот деп, котормо деп айтылуусу куранды чектеп койоорун ал эми маъал деп айтылганда куранга белгилүү далилдер менен пикирин билдирүү деп белгилеген Элмалылынын тафсириндеги мындай кайталангыс өзгөчөлүктөр анын жашаган дооруна, окуяларга болгон мамилесине, илимий кыраакылыгына, инсандыгына түздөн-түз байланыштуу.

Үчүнчү бөлүмдө Элмалылынын эмгеги тууралу тактап айта турган болсок, «чыныгы дин» жана Куран тили деген түшүнүктөр талкууланат. Исламдын эң негизги түшүнүктөрү болгон «дин» жана «укук» түшүнүктөрүнө токтолуп, Элмалылынын бул түшүнүктөрдү кандай баалаганы жөнүндө кеп козголот. Элмалылынын айтымында, «диндин» аныктамасы, табияты, жана «укуктун» аныктамасы, табияты, анын тавхид ишеними менен байланышы жөнүндө түшүндүрмө берилет. Айрыкча, «чыныгы дин» термининин мааниси жана Элмалылы тафсириндеги орду баса белгиленет. Жалгыз «чыныгы дин» болгон Ислам тууралуу талаш-тартыштар уланып, позитивисттик жана материалисттик пикирлер алдыңкы орунга чыгып жаткан учурда түрдүү аяттарды чечмелөө аркылуу «чыныгы динди» кеңири жана кылдаттык менен баса белгилөөнүн маанилүүлүгүнө көңүл бурулат.

Элмалылынын жаш кези жана алган билими:

Элмалылы Хамди Языр 1878-жылы Осмон Дөөлөтүнүн азыркы Анталия аймагындагы Элмалы районунун Карягды деген жеринде туулган. Ал төрөлгөндө Осмон Дөөлөтү бийлиги астында болгон бул аймакта исламий чөйрөдө чоңойгон. Элмалылы Хамди Язырдын атасы да, апасы да аалымдардын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Элмалылы жаш кезинен тарта диний билим ала баштаган. Негизги

диний билимдерди үйрөнгөндөн кийин тереңдетилген диний билим алуу үчүн медресеге окууга өткөн.

Илим таржымалы:

Хамди эфенди атасынан арапча сабак ала баштаган жана ошол эле учурда мектепте окуган. Башталгыч жана орто билимин Элмалыда бүтүргөн жана бул мезгилде Куранды тез жаттаган. Таякеси жана башка үй-бүлө мүчөлөрүнөн диний илимдер боюнча сабак алат. Өзүнүн кайталангыс таланты жана жөндөмү менен көңүл бурган Хамди көп окуйт, бат үйрөнөт жана тынымсыз үйрөнүүгө болгон умтулуусу менен белгилүү. Стамбулга баруу кыялы менен таякеси менен окууга аттанат. Стамбулга келген соң ал күткөндөй болгон эмес, анткени шаар чоң кырсыкты башынан өткөргөн болчу. Мындай абалга карабастан, илим билимге болгон кызыгуусу өчпөстөн кайра жанданган. Алгачкы билим алуусу Күчүк Аясофия медресесинде баштаган, ал жердеги устаты Бүйүк Хамди Эфендинин шакирти болгон. Медерседеги окуу көрсөткүчү Мугалиминин алкышына ээ болуп, келечеги жарык окуучу катары таанылат. Стамбулдагы түрдүү медреселерден жана мугалимдерден сабак алып, каллиграфия сыяктуу искусство тармактарында да чеберчилигин жогорулаткан.

Хамди эфенди жогорку кеңешке эл өкүлү (депутат) болуп шайланып, саясий турмушка аралашкан. Жогорку Кеңеште ар кандай кызматтарда иштеп, өлкөнүн ар кыл маселелери боюнча макалаларды жазган. Бирок, II. Конституциялык монархия жарыялангандан кийин болгон саясий өзгөрүүлөрдөн улам бир аз кыйынчылыктарга дуушар болгон. II. Абдулхамиддин тактыдан түшүрүлүшүнө катышып, Осмон дөөлөтүнүн акыркы мезгилдеринде түрдүү кызматтарды аркалаган. Бирок, Жумурият мезгилинде, ал саясий себептерден улам көз карандысыздык соту тарабынан өлүм жазасына өкүм кылынган. Кийинчерээк ал күнөөлүү эмес деп табылып, бошотулган, кандай болбосун бул жараян жана башынан өткөргөн кыйынчылыктар ага өз таасирин тийгизет.

Элмалылы Хамди Эфенди илимий жана саясий тармактарда маанилүү бир фигура болгон. Ал билим берүүдө мыкты ийгиликтерге, жетишкендиктерге жеткен. Саясий активдүүлүгү элдин көңүлүн өзүнө буруп, өлкөнүн келечеги үчүн

күрөшөт. Анын мурасы илим жана адабият дүйнөсүндө сакталып, анын чыгармалары жана салымдары менен эсте кала берет.

Диний көз караштары жана таасирлери:

Элмалылы Хамди Языр диний маселелер боюнча ырааттуу жана терең ойлору менен белгилүү. Ал тафсирлеринде Куранды өз доорунун коомдук, маданий жана илимий шарттарын эске алуу менен чечмелеп берген. Ал салттуу ислам ой-пикирин азыркы замандын муктаждыктары менен шайкеш келтирүүгө аракет кылган. Ал диний маселелер боюнча оригиналдуу көз караштары жана комменарийлери менен көптөгөн адамдарга таасир калтырган.

Коомдук жана саясий салымдары:

Элмалылы Хамди Языр илимий изилдөөлөрү менен гана эмес, коомдук жана саясий тармактарда да активдүү иш алып барган. Ал өз доорунун маанилүү коомдук маселелерине кызыгып, коомдун диний жана адеп-ахлактык баалуулуктарына басым жасаган. Ошону менен бирге ал улуттук күрөштө патриоттулук сезимди жогору коюп, биримдик маселелерине активдүү катышкан.

Анын өлүмү жана мурасы:

Элмалылы Хамди Языр өмүр бою Ислам дүйнөсүнө маанилүү салым кошкон аалым катары белгилүү. Бирок, ал 1942-жылы дүйнө салган. Анын көзү өткөндөн кийин да анын эмгектери жана ойлору Ислам дүйнөсүндө жана Түркияда маанисин сактап келет. Анын тафсир усулу бүгүнкү күндө да илимий изилдөөлөрдө шилтеме катары колдонулат. Элмалылы Хамди Язырдын мурасы Ислам дүйнөсүнүн бай илимий салтына чоң салым кошкон. Анын эмгектери бүгүнкү күндө да илимий чөйрөдө, коомдо чоң таасирге жана баалуулукка ээ. Элмалылы Хамди Эфендинин көп кырдуу инсандыгы жана илимий ишмердиги

Элмалылы Хамди Языр фикх, усул-и фикх сыяктуу тармактарда да терең билимге ээ болгон. Анын айтымында, өкүмдөрдү жаттоо гана эмес, алардын далилин жана себептерин түшүнүү да фыких илимин жаратуунун негизи болуп саналат. Ушул себептен улам, ал илимге ээ болуу үчүн тергөөнүн маанилүүлүгүн баса белгилеген. Ошондой эле мусулмандардын көйгөйлөрүн чечүү үчүн мужизаларды

күтпөшү керектигин жана алар тарбиялай турган аалымдардын ижтихаддары менен көйгөйлөрдү чече аларын билдирген.

Маданий жана илимий иш-чаралары

Элмалылы маданиятка жана искусствого жакын болуу менен биргеликте түрдүү тармактарда активдүүлүгүн көрсөтө алган окумуштуу катарында таанылган. Илим билим тармагын тереңдетүү менен биргеликте искусство жана адабият дүйнөсүндө да терең билимге ээ болгон. Ал физика, химия, медицина, философия жана математика сыяктуу илимдерге кызыгып, бул тармактарды да тынымсыз изилдеп турган. Ошол эле учурда ал батыш философиясын кылдаттык менен иликтеп, ага сынын айтып, өзүнүн көз карашы менен баа берген. Жан дүйнөсүн поэзия жана адабият менен байытып, ал түркчө жана арабча ыр жазууга жетиштүү тил билими бар аалым болгон. Анын диванында түркчө менен катар араб ырлары да бар болчу. Элмалылы классикалык түрк поэзиясынын маанилүү түрлөрүнүн бири болгон абжад эсебин колдонуу менен даталарды кыскартуу өнөрүндө да устат болгондугу баарыбызга маалым. Ошону менен биргеликте ырларында тил жана адабияттын эрежелерин гана эмес, диний, адеп-ахлактык нормаларды да колдонгон. Элмалылынын заман талабы деп койобузбу? же Ислам окумуштууларынын салты дейбизби? айтоор Каллиграфия чеберчилиги жана искусствого болгон кызыгуусу да аябай жогору болгондугу да белгилүү. Элмалылы ушундай дээңгелди көрсөткөн жада калса каллиграфия боюнча да адистешкен жана бул боюнча эмгектерди мурас калтырган. Анын жазгандары кооз гана көрүнбөстөн, көркөм ойлорун да чагылдырган.

Суфийлик тарабы жана кызыгуусу

Ислам окумуштууларынын кими болбосун алардын жан дүйнөсүн тынчтандырган өзүнүн жаратуучусу менен болгон байланышын жогорку деңгээлге чыгаруу үчүн суфийлик жашоосу болгондугу баарыбызга маалым. Ошондой сыяктуу эле Элмалылынын суфизмге болгон кызыгуусу жана анын ичине киргизген суфийлик ой жүгүртүүсү анын жазгандарында жана тафсирлеринде да ачык көрүнүп турат. Анын суфийлик терминдер жана концепциялар боюнча терең талкуулоосу анын суфизм жагынан маанилүү инсан экенин көрсөтөт. Кошумчалай кетсек, анын

тафсирлөө жаатында суфизм тууралуу терминдерди көп колдонгону анын бул жааттагы билимин жана кызыгуусун көрсөтөт.

Негизнен жыйынтыктап айта турган болсок Элмалылы Хамди эфенди ар тараптуу жана көп жаатан өзүн жетиштирген жана анын инсандыгы, кеңири илимий ишмердиги өз доорунун көптөгөн аалымдарга үлгү боло алган десек жаңылышпайбыз. Ал илимде да, искусстводо да көрүнүктүү ийгиликтерге жетишип, маданий мурастарга олуттуу салым кошкон.

Эмгектери

Жарык көргөн эмгектеринен сөз кылганда анын жашап чоңойгон чөйрөсүнө да карап көрүү зарыл. Анткени үй - бүлөсү жана чөйрөсү эң маанилүү факторлордон болуп эсептелет. Элмалылынын ата энеси да белгилүү болбосо да илим чөйрөсүндөгү үй-бүлө болгондугу айтылат. Элмалылынын автордук өзүнө таандык жана которулган да көп эмгектери жарыка чаккан. Чыгармаларынын айрымдары тирүү кезинде, кээ бирлери көзү өткөндөн кийин жарык көргөн. Осмон дөөлөтүнүн дооруна туш болгон диний, социалдык жана маданий абалдарга болгон сезимталдыгы жана ошондой эле аларга түздөн-түз кызыгуусу себептүү, Элмалылы ошол мезгилдин талабына ылайык көптөгөн актуалдуу маселелерине макала жазып, өз идеяларын эл менен бөлүшүп, Ислам маданиятына да олуттуу салым кошкон. Ошондой эле Элмалылы илимий чөйрөдө, автордук жана котормо эмгектери жарыка чыгып эле калбастан ошол мезгилдин цивилизациясында да туруктуу из калтырган. Баарыбызга маалым болгондой эле Элмалылынын саясаттагы активдүү ролу, Конституциялык монархиядан кийинки актуалдуу маселелерге аралашып калуусу анын илимий жаатына терс таасирин тийгизген жана артынан көп эмгек калтыруусуна тоскоолдуктар жаралган деп эсептесе болот. Бирок, башка өңүттөн карай турган болсок, анын саясатта актуалдуу жана маданий маселелер менен алек болушу жана ошондой эле алар менен байланышы анын ар тараптуу инсандыгын, интеллектуалдык билимин өнүктүрүү, бекемдөө катары баалоого болот.

Элмалылы Хамди Язырдын жарык көргөн чыгармаларынын өтө кеңири диапазондо экени баарыбызга белгилүү. Бул жерде бул иштердин кээ бирлери жөнүндө катрынан төмөндөгүдөй белгилеп өтөлү:

Хак Дини Куран дили:

Элмалылынын эң белгилүү эмгеги болгон бул тафсир, кеңири изилдөө жана терендик менен түрк тилинде жазылган. Бул тафсир илимдин түрдүү тармактарында каралып, көптөгөн тезистерге жана макалаларга тема болуу менен биргеликте Дириайет методу менен жазылган тафсир экендигин Элмалылы өз жоромолунда көрсөткөнүн байкай алабыз.

Иршаду'л-Ахлав фи Ахками'л-Эвкаф:

Элмалылынын жарандык мектепте окуган сабактарынан жыйналган жана фонддорго байланыштуу фикх маселелерин камтыган китеп. Фонддордун социалдык жана укуктук маанисине басым жасаган бул эмгекте фонддор социалдык жардамдын жана тилектештиктин негизин түзөрүн ырастайт.

Аз. Мухаммад (сав)дын дини:

Бул эмгек Англикан чиркөөсүнүн Диний иштер китепканасынын директоруна берилген жооптордон турган кат түрүндө жазылган рисале. Элмалылы, Аз. Мухаммеддин динин сүрөттөп жатып, ал исламдын негизги принциптерин жана баалуулуктарын баса белгилеген.

Сефер Бахси Рисале:

Бул Элмалылынын экспедиция маселелери боюнча фикхин караган рисале. Анда экспедиция учурунда кармана турган принциптер талкууланып, экспедициянын укуктук аспектилері каралган.

Исламдын бүтө элек коомдук мыйзамы:

Элмалылы даярдап баштаган, бирок аягына чыга албаган эмгеги. Ислам укугу жана фыких терминдери алфавит боюнча түшүндүрүлгөн, бул китепти Сыткы Гүлле жыйнап басып чыгарган.

Макалалар (Конституциялык монархиядан Республикага чейинки макалалар):

Бул Элмалылынын ар кайсы мезгилдерде түрдүү басылмаларда жарыяланган макалаларын камтыган жыйнак. Бул макалалар Осмон дөөлөтүнөн Жумуриятка өткөөл мезгилдин маанилүү саясий жана социалдык маселелерин камтыйт.

Элмалылы Хамди Язырдын бул эмгектери диний, укуктук, саясий жана социалдык маселелерди камтыган кеңири көз карашты сунуштайт жана анын ар тараптуу аалым экенин көрсөтөт. Бул эмгектеринин ичинен эң белгилүү болго «Хак дини Куран дили» аттуу эмгеги биздин изилдөөбүздүн өзөгүн түзгөндүктөн, бул эмгегине өзгөчө токтолууга аракет жасайбыз.

Элмалылыга чейин түрктөр арасында тафсир түшүнүгү жана «Хак дини, Куран дили» тафсиринин түрк тилинде жазылышы

Куран жана анын баяны боюнча тафсир жана котормо

Куранды түшүнүү үчүн Алла Таала арапча түшүргөнүн жана аны пайгамбарыбыздын түшүндүрүп бергени айтылат. Аяттарды которуу жана чечмелөө салты сахабалар доорунан бери уланып келет. Куранды башка тилдерге которуу сахабалар доорунан бери эле байкалганы баарыбызга эле маалым. Мындай жараяндын болуусу Куранды түшүнүүнүн маанилүүлүгүн көрсөтөт.

Түрктөрдүн тафсир илимине кошкон салымдары:

Түрктөр Ислам менен таанышкандан кийин маанилүү кызматтарды көрсөтүштү. Түрк окумуштуулары тафсир тармагында да баалуу эмгектерди жаратышкан. Түрк тектүү окумуштуулар төмөндөгүчө:

Абул-Лейс ас-Самерканди

Абу Мансур Мухаммед ал-Матуриди

Замахшари

Молла Гурани

Мына ушундай сыяктуу түрк тектүү аалымдарынын тафсир тармагында маанилүү эмгектери бар.

«Хак дини, Куран дили» тафсирине чейинки түркчө куран котормолору жана тафсирлери:

Түрктөр Исламды кабыл алгандан кийин Куранды түшүнүү аракети күчөдү. Осмон дооруна чейинки түрк тафсирчилер Саманиттер доорунда башталып, уланган. Түрк иштеринин мааниси Анадолу Селжук Княздыктары доорунда өскөн. Түркчө котормолор жана тафсирлер узун жана деталдуу тафсирлерге, ошондой эле Фатиха, Ихлас, Йасин, Аяталь Курси сыяктуу кыска сүрөөлөр менен чектелген.

Түрктөрдүн исламды кабыл алуусу менен тафсир салты түрк эмгектери менен байып, түрк аалымдарынын салымдары менен тереңдеген. Элмалылы Хамди Эфендинин «Хак дини, Куран дили» деген тафсири бул салттын маанилүү бир мисалы болуп саналат жана түрк тилинде жазылган.

ХАК ДИНИ КУРАН ТИЛИ ТАФСИРИНИН ЖАЗЫЛУУ СЕБЕПТЕРИ

Түрк тилинде калемге алуусунун себептери:

Элмалылы Хамди Язырдын «Хак дини, Куран дили» деген тафсиринин түрк тилинде жазган себептерин түшүнүү үчүн ошол доордун атмосферасын жана өзгөчөлүктөрүнө билүү керек.

Исламдын алгачкы доорлорунда тафсирлерде жана башка илимий-диний эмгектерде негизинен артыкчылык берилген бул тил болуп эсептелет. Исламдын классикалык доорлорунда, Осмон жана андан мурунку Селжук доорунда эл менен аскерлер түркчө сүйлөшкөн, ал эми медреселерде арапча окуу китептери колдонулган. Бул мезгилде түркчө котормолор жана тафсирлер да жазылган. Бирок медреседеги билим негизинен арапча болгондуктан, түрк тили аз колдонулуп эмгектер аябай аз болгон.

Осмон тафсирчилеринин арапчага көп маани беришинин себептери:

Осмон доорунда котормо жана түркчө тафсир изилдөөлөрү азайып, арапча чыгармалар басымдуулук кылган. Мунун себептеринин бири Куранды түшүнүү ар тараптуу илимий билимди талап кылат жана котормо кыйын болгон. Медреселерде арапча китептер окутулгандыктан, түркчө тафсир китептерин

жазууга муктаждык көп деле болгон эмес. Болгондо да бул муктаждык Стамбулда азыраак сезилген, ал жерде медреселерде арап билими күчтүүрөөк болгон. Осмон аалымдары арап класстарында түрк тафсир китептерин окуй турган окуучуларга тафсир үйрөтүүнү туура көрүшкөн эмес. Ушул себептерден улам Осмон доорунда түрк тафсирлеринин саны азайган. Элмалылы Хамди Язырдын «Чыныгы дин, Курандын дили» деген тафсири ушул доордун тафсир салтынан чыгып, түрк тилинде жазылган.

Осмон доорундагы академиялык тил арапча болгон:

Осмон дөөлөтүндө арап тили Ислам дүйнөсүнүн илимий академиялык тили катары кабыл алынган. Бул абал арап тилинин бай арап адабияттарына жана илими менен исламий коомдордо кеңири колдонулушунан келип чыккан. Осмон окумуштуулары эмгектерин арапча жазууну артык көрүшкөн жана түркчө эмгектеринде да арапча терминдерди көп колдонушкан. Себеби арап тили ислам цивилизациясынын фундаменталдык тили болуп эсептелген.

Арап тилинин үстөмдүгү жана илимдин классикалык түшүнүгү:

Ислам дүйнөсүнүн өнүгүү мезгили ошол эле убакта Ислам маданиятынын өнүгүү мезгили деп айтсак жаңылышпайбыз. Мына ошол мезгилде арап тили ислам дүйнөсүндө жалпы кабыл алынган академиялык тили болгон. Ошо сыяктуу эле, латын христиандык батыш цивилизациясында да ушундай роль ойногон. Арап тили Курандын тили жана исламдын жайылуусу менен маданий жана диний биримдиктин куралы катары кабыл алынган. Ушул себептен улам, илимий жана диний эмгектер негизинен арап тилинде жазылган жана бул тил ислам цивилизациясынын негизине айланган.

Арап тили жана илим тили түшүнүгүн өзгөртүү:

19-кылымдын башында Осмон коомунда жана башка ислам өлкөлөрүндө арап тилинин үстөмдүгү азая баштаган. Чет элдик таасирлер жана модернизациялык кыймылдар арап тилинен тышкары жергиликтүү тилдерди илим жана академиялык тили катары колдонуу идеясын жайылта баштаганын тарых

барактарынан көрө алабыз. Бул мезгилде арап тилинен тышкары түрк, перс жана башка жергиликтүү тилдерде чыгармалар жазыла баштаган.

Түрк илиминин өсүшү жана биринчи басылган түрк тафсири:

Жумурият доорунда Осмон империясынын кулашы жана модернизация кыймылдары менен түрк тилинин мааниси жогорулаган. Арап тилинин үйрөнүү муктаждыгынын азайуусу түрк тилинин жайылышына түрткү болгон. Бул мезгилде Элмалылы Хамди Язырдын «Хак Дини Куран дили» аттуу түркчө тафсири маанилүү окуя болду. Бул тафсир түрк тилинде жазылган алгачкы тафсир болгондуктан чоң мааниге ээ болгон жана түрк тилинин академиялык тили катары кабыл алынышына салым кошкон. Бул мезгилде арапчанын ордуна түркчөнүн тандалышы түрк тафсирлөө салтынын башталышын көрсөтүп, маанилүү илимий кадам катары эсептелген.

ДИН ЖАНА ХАК ТКРМИНДЕРИН ТАЛДОО ЖАНА ТҮШҮНДҮРҮҮ

«Дин» жана «укук» же блбосо «хак» терминдерин талдоо жана түшүндүрүү өтө кеңири предмет. Бул контекстте дин түшүнүгүнүн лексикалык жана терминологиялык маанилерине анализ жүргүзүүгө болот.

Дин түшүнүгү:

Дин деген сөз араптын дайн уңгусунан келип чыккан жана тилчилер тарабынан инфинитив же зат атооч катары кабыл алынган. Арапча дин деген сөз лексикалык жактан көп мааниге ээ болушу мүмкүн. Арап ырларынан алынган мисалдар менен бекемделген изилдөөлөр дин сөзүнүн лексикалык жактан да, терминологиялык жактан да ар кандай мааниге ээ экенин көрсөтүүдө. Мисалы, дин сөзү үчүн жаза, сыйлык, баш ийүү сыяктуу маанилерге келет. Ислам аалымдары диндин терминологиялык маанисин изилдеп жатканда ушундай маанилерди эске алышкан. Бирок, дин сөзү араб тилинен башка тилдерден алынган деген дооматтарга ислам аалымдары каршы чыгышкан. Анткени дин сөзүнүн арабчадан келип чыгышы анын исламга чейинки жана андан кийинки мезгилде колдонулгандыгы менен тастыкталган.

Диндин табияты жана аныктамасы:

Диндин табиятын жана аныктамасын көптөгөн ойчулдар жана аалымдар тарабынан ар кандай жолдор менен аныктама жана түшүнүк бергенге аракет жасашкан. Күйүп жаткан «От» түшүнүгүндө дин – бул ыйыктыктын тажрыйбасы; Мартино боюнча, бул адамзат менен руханий байланыштарды кармап турган кудайлык аң-сезимди жана эркти кабыл алуу. Башка ойчулдар диндин табияты тууралуу ар кандай түшүндүрмөлөрдү беришкен. Ислам аалымдары диндин табиятын жана аныктамасын жалпысынан Курани Карим жана Исламдын көз карашы менен сүрөттөп беришет. Ислам аалымдарынын пикири боюнча, дин акыл эси ордунда болгон адамдарды пайгамбар түшүргөн нерсени кабыл алууга чакырган Кудайдын мыйзамы.

Дин булагы:

Ислам ишеними боюнча чыныгы диндерди Алла вахий аркылуу түшүргөн. Демек, диндин булагы – Алланын Өзү. Адамзат тарыхында Алла тарабынан пайгамбарлар аркылуу жиберилген диндер адамдарга туура жолду табууга жардам берген. Бул диндердин негизги принциптери Алланын бар экендигин жана бирдигин, ошондой эле пайгамбарлыкка жана акырет жашоосуна ишенүүнү камтыйт.

Тавхид дини:

Ислам дини боюнча адамдар жараткан Алла жиберген тавхид дининин негиздерин түшүнүп, кабыл алышат. Курани Каримге ылайык, дин түшүнүгү табият менен байланышкан жана жалгаз жаратуучу деген ишенимдеги диндин принциптерин камтыйт. Ушул себептен чыныгы диндердин Кудайдан экени жана бардык диндердин негизи тавхид ишеними экени баса белгиленет.

Ыйык Курани Каримдеги дин түшүнүгү:

Дин сөзү Курани Каримде ар кандай мааниде колдонулат. Айрыкча Маккий жана Маданий аяттарында ар түрдүү түшүнүктөргө басым жасалган. Мекке доорундагы дин жалпысынан кыямат күнүнө карата айтылса, Мадина доорунда таухид жана моюн сунууга көбүрөөк басым жасалган. Куранда дин сөзү

мусулмандар үчүн өзгөчө мааниге ээ жана ислам сөзүнүн синоними катары колдонулат. Бул контекстте «дин» жана «укук» же болбосо «хак» терминдерин талдоо жана түшүндүрүү ар кандай дисциплиналардагы билимдерди жана көз караштарды бириктирүүнү талап кылат. Курандагы диндин келип чыгышы, табияты, булагы жана мааниси боюнча изилдөөлөр динди түшүнүү жана туура чечмелөө үчүн маанилүү болуп эсептелинет.

Диндердин классификациясы:

Диндердин классификациясына байланыштуу берилген маалыматтар бир топ, ар тараптуу жана ар кандай өңүттөн талкууланат. Белгилей кетчү нерсе, ислам аалымдары диндин Илахий булагына таянып, «чыныгы дин менен жалган дин» деп бөлүү менен динди туура жана жалган диндер деп бөлүшөт. Элмалылы Хамди Язырдын динге берген аныктамасында диндин Алланын каалоосу жана адамдарды жакшылыкка багыттаган илахий буйругу экенин баса белгилеген. Айрыкча Элмалылынын дин менен дин түшүнүгүнүн айырмасына токтолуусу кызык. Дин кудайдын буйругу экени жана акыл-эстүү адамдар менен байланышы бар экени айтылат. Диянет болсо адамдардын бул илахий буйругун кандайча жашап, ишке ашыруунун жолу катары каралат. Бул айырмачылык диндин маңызын сактоо жана адамдын жан дүйнөсүн тазалоо аркылуу диндин негизги максатына кызмат кылуу максатын бекемдегендей. Диндердин классификациясы жана аныктамасы ар кандай маданияттардын, чөлкөмдөрдүн жана тарыхый процесстердин таасири астында өзгөрүшү мүмкүн. Бирок, негизинен, дин адамдардын жашоосун калыптандыруучу жана коомдорду багыттоочу маанилүү элемент экендиги кабыл алынган. Демек, динди туура түшүнүү жана туура иш кылуу инсандын да, коомдун да тынчтыгы жана бейпилдиги үчүн өтө маанилүү. Элмалылы Хамди Язырдын динге берген аныктамасы жана дин менен дин иштеринин айырмасын түшүндүрүүсү абдан терең жана кеңири бир теманы ичине алат. Дин түшүнүгү эмне, ал кандай аныкталат жана анын адам жашоосундагы ролу сыяктуу негизги маселелерди камтыйт. Элмалылынын айтымында, «дин адамдарды жакшы ниети менен жакшы иштерге түрткөн Илахий абал». Бул аныктамада үч негизги элемент өзгөчөлөнүп турат: акылдуу адам, адамдын

тандоосу, тандоо эркиндиги жана диндин кудайлык жагы экени. Бул үч элемент бириккенде диндин негизги максаты болгон жакшылыктын ишке ашуусу мүмкүн болот. Эмалылы бул үч элементтин айкалышынын натыйжасынын «дин» экенин айтат. Динге аныктама берүүдө баса белгиленген дагы бир жагдай акылдуу адам деп өзгөчө белгилеген, себеби акыл эси ордунда болбогон адамга диний жоопкерчилик жүктөлгөн эмес. Эн негизгиси Ислам динин акылдуу жан болгон адамдар менен байланыштырган, диндин адам баласынын жашоосундагы ордун аныктоочу маанилүү элемент деп баса белгилеген. Дин менен диний иштердин ортосундагы айырманы түшүнүү да абдан маанилүү деп эсептегендиктен. Дин – бул кудайлык негизге ээ жана объективдүү чындык болгон түшүнүк. Диянет болсо адамдардын илахий буйругун кантип жашап, ишке ашыра тургандыгы жөнүндөгү бир түшүнүк. Адамдын дин өкүмдөрүнө берилгендиги «дианет» деп аталат. Бул айырмачылык диндин негизги максатына кызмат кылуу максатын күчтөндүрүп, аны адам баласынын жан дүйнөсүн тазалоо жана анын илахий булагын сактоо менен бекемдейт. Ал эми Эмалылынын динге берген аныктамасы жана дин менен дин иштеринин ортосундагы айырмачылыктарды билүү, динди туура түшүнүү жана туура кабыл алуу жагынан абдан маанилүү. Дин адамдардын жашоосун калыптандыруучу жана коомдорду багыттоочу элемент катары каралат. Демек, динди туура түшүнүү жана туура иш кылуу инсандын да, коомдун да тынчтыгы жана бейпилдиги үчүн өтө маанилүү. Эмалылы Хамди Язырдын «Динде өз тандоосунун болуусу, мындайча айтканда эркиндиги жана артыкчылыктары менен тандоо» аттуу текстинде дин бул адам баласынын тандоосу менен ишке ашырылган жана эркиндиги болгон «хунс-и ихтиярга» басым жасалган. Диндин өзөгүндө адам баласынын тандоо эркиндиги болушу керектигин баса белгилеген; Бул эркиндик динди кабыл алуу жана ага амал кылуу процессинде маанилүү экени айтылат. Эмалылы Бакара сүрөсүнүн 256-аятына таянып «Динде мажбурлоо жок» деген сөздү кеңири чечмелейт. «Ла икраха фи'д-Дин» сөз айкашы динде мажбурлоо жоктугу жана анын ар кандай жийиркеничтен корголушу керектигине ишарат кылууда. Динди мажбурлоосуз, өз каалоосу жана тандоосу менен кармануу керектиги баса белгиленет. Дин макулдук жана жакшы ниет менен, б.а. чын ыкластан жан дүйнөсү менен

жасалганда баалуулукка ээ болот. Жийиркенүү менен жасалган ибадаттын эч кандай диний баалуулугу жок экени айтылат. Дин мажбурлоосуз тандалып алынган жана өз каалоосу менен аткарылуучу эркин актысы.

Элмалылынын айтымында, диндин негизин түзгөн ыйман, макулдук жана жакшы ниет менен гана ишке ашат. Дин – бул адамдар өз каалоосу менен тандап, жакшы иштерди өз каалоосу менен, аң-сезими менен жасай турган мыйзам.

Дин адамдар өз эрки менен тандоо керек деп эсептейт. Динге кирүү процессинде адамдын эркин колдонуу маанилүү. Тандоо өз каалоосу менен жасалышы керектиги баса белгиленет. Элмалылы динди толукталып, жаңылануусу керектигин айтат. Дин адамдардын муктаждыктарына жооп бере ала турган жана өзгөрүп турган заманга ылайыкташып турган бир түзүлүшкө ээ. Ал динди фыхх аркылуу кайра чечмелеп, жаңыртуу керектигин айтат. Куран адамдардын муктаждыктарына жооп бере турган жана ар дайым жарактуу, негизги принциптерди сунуш кылганы айтылат. Дин адамдардын каалоосуна жана муктаждыгына жараша жаңыланышы үчүн ижтихад эшиги ачык экени баса белгиленет. Диндин өзгөргөн заманга жана коомдук муктаждыктарга ылайык кайра чечмелениши мүмкүн деп айтат.

«Укук» түшүнүгүнүн аныктамасы жана мааниси

«Хак/укук» деген термин Ислам дининде жана Курани Каримде маанилүү түшүнүк катары өзгөчөлөнүп турат. Терминдин этимологиялык маанисин карай турган болсок анын ичинде камтылган маанилер бир кыйла бай жана терең. Укук термининин семантикалык маңызында «реалдуулук, тууралык, туруктуулук, зарылдык» сыяктуу түшүнүктөр кирет. Рагиб аль-Исфahanинин билдирүүсүнө ылайык, укуктун чыныгы мааниси – «консенсус жана макулдук». Бул бир нерсенин хикматынын талаптарына ылайык болушу тактап айта турган болсок бир нерсе хикматтын алкагында жасалышынын укугу. «Хак» термини Кудай менен болгон байланышта да, адамдардын ортосундагы мамилелерде да маанилүү орунга ээ.

«Хак» термининин Аллага салыштырмалуулугу жана анын мааниси

Кудай менен пенденин ортосундагы байланышта, укук термини «жеке жана үзгүлтүксүз болгон, чындыгы бар, бар экендиги жана кудайлыгы чындап ишке ашкан» дегенди билдирет. Мындай абал Алланын бар жана сыпаттарынын түбөлүктүү экенин билдирет. Абул-Касым аз-Зажжажи айткандай, Алланын заты акыйкат болгон сыяктуу, Андан келип, Ага кайтуучу бардык нерселер да акыйкат. Башкача айтканда, Алланын бар болуусу жана амалдары акыйкаттын өзү болуп эсептелет. Бул жагынан алып карай турган болсок, укук түшүнүгү Исламдын тавхид ишениминин негизги булактарынын бирин түзөт.

«Укук» түшүнүгүнүн негизги принциптери жана мааниси

Адам баласы коом болуп жашагандан бери бири бири менен болгон мамиледе, коомдо башаламандыкты алдына алыш үчүн алгач эле муктаж болгон нерсе бул укук болуп эсептелет. Кандай болбосун укук түшүнүгүнүн адамдардын ортосунда туруктуулукту сакташ үчүн адилетти орнотуш үчүн бар болгон түшүнүк катарында калыптанган. Ислам маданиятындагы дейбизби же болбосо Исламдын өзөгүндө дейбизби негизинен Ислам дегенде анын ичинде калыптанган укук түшүнүгү эки негизги принципке негизделет:

*Вужуд (бар болуу)

*Мутамакат (чындык менен шайкештик)

«Акыйкат» деген термин Аллага таандык кылынса, бар болуу жагынан түбөлүктүү дегенди билдирет. Газзали «хак» терминин негизги ысымдардын бири катары кабыл алып, анын Эсма-и Хуснадагы «азза-и жалал» сөзүнөн кийин келгенин айткан. Бул Алланын сыпаттарынын ичинен эң негизгиси жана эң бийик түшүнүктөрдүн бири болуп эсептелет. Укук да Исламдын адеп-ахлак окууларынын негизин түзөт. Адилеттүүлүк, чынчылдык сыяктуу жакшы сапаттар укук түшүнүгү менен тыгыз байланышта.

«Хак» термининин Курандагы орду жана колдонулушу

Негизинен куран жана укук деген мезгилде экөө тең адам баласынын жашоосун жөнгө салууну көздөйт. Бирок ыйык Куран жалпылап айтканда метафизикалык нерселер жөнүндө баяндаганын байкайбыз. Ал эми укук деген түшүнүк көбүнчө

адам баласынын реалдуу жашоодо өзүнө тийешелүү болгон эрежелерди баядайт. Исламий укуктук системанын эң негизги өзгөчөлүктөрүнөн бири, адам баласынын кылган иш аракетинин каршылыгы мындайча айтканда кылган иштеринин жазасы бул жашоо менен чектелбегендиги болуп эсептелет. Тактап айта турган болсок Курандагы укук термининин түшүнүгүндө мета физикалык түшүнүктүн камтылгандыгында жатат.

Быйык Курани Каримде «хак» сөзү зат атооч жана этиш формалары менен бирге 272 аят жана 289 жерде колдонулган. Бул «хак/укук» түшүнүгү Исламдын өзөгүндө турганын көрө алабыз жана мусулмандардын аң сезимине олуттуу таасир тийгизген фактор катары эсептесек болот. Курандагы укук термини ар кандай абалда кездешүүсү, Исламдын негизги баалуулуктарын, адеп-ахлак принциптерин жана коомдук түзүлүшүн түшүндүрүү менен биргеликте акыркытик түшүнүктү өз ичине камтыйт. Ислам культуранда дейбизби же болбосо Исламдын өзөгүндө дейбизби айтоор Исламдагы укуктук системасын тереңдетүүчү анализдер булар ишеним, ибадат, адеп-ахлак, адилеттүүлүк жана коомдук тартип сыяктуу маселелерди түшүнүү үчүн маанилүү бир курал болуп саналат. Укук түшүнүгү инсандын Аллага болгон берилгендигин күчөтүү менен бирге коомдук түзүлүштө адилеттүү жана тең салмактуу түзүлүштү түзүүгө жардам берген негизги фактор деп айтсак жаңылышпайбыз.

SUMMARY

THE CONCEPTS OF "TRUE RELİĞİON" AND "LANGUAGE OF THE QUR'AN" THAT FORM THE NAME OF ELMALILI TAFSİR

Regarding Turkish interpretations and translations of the Quran, the first and most frequently consulted work is "Hak Dini Kur'an Dili" commentary by "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır". Elmalılı Hamdi Yazır and his distinguished work have been scrutinized from various perspectives. Especially in academic terms, the work and its author have been analyzed in various aspects, becoming the subject and theme of a rare number of scholarly studies.

The considerable attention devoted to Elmalılı and his commentary is certainly not unwarranted. It is a recognized fact that Elmalılı and his famous work possess many unique characteristics. The "Hak Dini Kur'an Dili" commentary is rich in depth and accessible for various fields of science, and its author is not only distinguished by one or two aspects. Therefore, there are still aspects that await illumination and need better understanding.

Commentary works are exceptional and comprehensive pieces where discerning scholars present their thoughts and opinions in interpreting and explaining verses, drawing on all their accumulated knowledge and scientific capabilities as required. In this regard, Elmalılı's commentary holds exceptional value.

This study consists of three parts. The first part will attempt to introduce the author from different perspectives by discussing Elmalılı's family, personality, the environment and era he lived in, his educational life, intellectual capabilities and determination, his intellectual accumulation, polymathic personality, works, and artistic aspects like poetry and calligraphy.

The second part will discuss some characteristics of the "Hak Dini Kur'an Dili" commentary that have been pioneering for subsequent commentaries. Elmalılı Hamdi Yazır wrote his commentary during significant religious and social changes, transitioning from classical scientific and world views to new and modern understandings amidst intense religious discussions. In this regard, Elmalılı's

commentary has its unique features. Unlike previous holistic commentaries (from Al-Fatiha to An-Nas), it was written in Turkish. Moreover, while most Turkish-written commentaries were translations from Arabic or Persian, Elmalılı authored his work originally in Turkish. Until Elmalılı, Turkish scholars primarily wrote commentary works in Arabic due to its status as the common language of science and civilization in the classical period. The historical journey of Turkish commentaries is significant.

Additionally, Elmalılı emphasized language and style in his commentary and provided extensive explanations in his preface. By naming his commentary "Hak Dini Kur'an Dili" during intense debates on the "Turkish Qur'an," he aimed to respond to various projects on religion. While the term "translation" had been used until then, Elmalılı was the first to use "meaning" instead. This choice was more than a simple selection of words; it was intended to convey a message to his time and future generations. These unique features of Elmalılı's commentary are directly related to his stance in the face of the events and issues of his time, as well as his scientific determination and personality.

The third part will explore the concepts of "True Religion" and "Qur'an Language," as named in Elmalılı's work. By focusing on the fundamental Islamic concepts of "religion" and "truth," the study will analyze how Elmalılı interprets these concepts. In particular, the implication of the term "true religion" and its place in Elmalılı's commentary will be emphasized. Discussing "true religion" extensively through the interpretation of various verses, especially at a time when debates on Islam continue against a backdrop of positivist and materialist ideas, also signifies that seeking alternatives to Islam is futile.

In conclusion, Elmalılı Hamdi Yazır's personality, the era he lived in, the unique features of his commentary during its composition, and some noteworthy concepts in the content of the work will be jointly analyzed and contemplated.

Keywords: Commentary, Elmalılı, True, Religion, Turkish

АННОТАЦИЯ

ПОНЯТИЯ «РЕЛИГИЯ» И «ЯЗЫК КОРАНА», КОТОРЫЕ ОБРАЗУЮТ НАЗВАНИЕ ЭЛЬМАЛЫ'ЛИ ТАФСИР.

Когда речь заходит о турецких переводах и толкованиях, первым и самым часто цитируемым произведением, безусловно, является толкование "Мухаммеда Хамди Языра из Эльмали" и его многогранный толковый труд "Истинная вера, Язык Корана". Эльмали Хамди Языр и его выдающаяся работа были подвергнуты тщательному анализу с разных точек зрения и до сих пор рассматривается. Особенно в академическом аспекте произведение и его автор были рассмотрены с разных сторон и стали предметом очень редкого количества научных исследований.

Такое внимание к деталям и освещение всех аспектов толкования Эльмали и его толкования, конечно же, не является случайным. Эльмали и его знаменитые работы содержат множество уникальных особенностей. Интерпретация "Истинная вера, Язык Корана" представляющая собой произведение, обладающее богатством и глубиной, которое может использоваться во многих различных областях науки, и автор произведения не выделяются ни в одном или двух аспектах. Поэтому остаются еще неосвещенные и требующие лучшего понимания его аспекты. Толкования - это особые и всесторонние труды, в которых образованные толкователи выражают свои мнения и взгляды на толкование и объяснение аятов в соответствии со своими знаниями и умениями. В этом отношении толкование Эльмали имеет исключительное значение.

Это исследование, состоящее из трех частей, в первой части будут обсуждаться семья Эльмали, личность, среда, в которой он жил, и характеристики того периода, его образовательная жизнь, научная компетентность и проницательность, его интеллектуальные накопления, а также его творчестве как поэта и художника. Во второй части будет рассмотрено несколько аспектов толкования "Истинная вера, Язык Корана", которые являются революционными для последующих толкований. Эльмали Хамди Языр написал свое толкование в период больших изменений в религиозной и общественной жизни, когда классические научные и мировоззренческие представления сменились новыми и современными взглядами.

Это позволяет говорить о уникальных характеристиках Эльмали и его толкования. В частности, в отличие от предыдущих полных классических толкований (начиная с аятов Фатиха и заканчивая аятами «Люди»), это толкование было написано на турецком языке. Кроме того, в то время как большинство турецких толкований были переведены с арабского или персидского языка, Эльмали написал свое произведение оригинально на турецком языке. До Эльмали турецкие ученые в основном писали свои толкования на арабском языке. Это связано с тем, что в классический период доминировало понимание общего языка науки и цивилизации. История турецких толкований имеет важное значение. Кроме того, Эльмали придавал особое значение языку и стилю в своем толковании и излагал это во вступлении. В период, когда шли интенсивные дискуссии о "турецком Коране", выбор названия его толкования "Истинная вера, Язык Корана" был ответом на различные проекты по религии. В то время, когда вместо термина "перевод" ранее использовалось слово "перевод", Эльмали впервые использовал термин "перевод" вместо "толкование". Это не просто выбор слова, а скорее выбор, который содержит послание его времени и будущим поколениям. Такие особенности толкования Эльмали связаны с его отношением к периоду, в котором он жил, и с его научными и личными качествами.

В третьей части будет проанализированы понятия "Истинная вера" и "Язык Корана", которые Эльмали выбрал для названия своего произведения. Будет исследовано, как Эльмали истолковывал эти понятия, сосредотачиваясь на ключевых концепциях ислама, таких как "вера" и "истина". Особое внимание будет уделено понятию "истинной веры" и его месту в толковании Эльмали. В период, когда продолжались дискуссии о единственной "истинной вере" - исламе, и когда на передний план выходили позитивистские и материалистические идеи, Эльмали обращается к этой теме в своем толковании множества аятов, подчеркивая, что поиск пути, отличного от ислама, бесполезен. Наконец, будут рассмотрены личность Эльмали, его эпоха, особенности написания толкования и ключевые понятия, присутствующие в его труде.

Ключевые слова: Толкование, Эльмали, Истина, Вера, Турецкий

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Son asra damgasını vurmuş olan mütebahhir âlimlerin en dikkat çekenlerinden biri şüphesizki *Elmalılı Hamdi Yazır*'dır. Kur'an-ı Kerim'in manasıyla Türkçe üzerinden irtibat kurmak isteyen hiç kimsenin bigâne kalamayacağı eser ise onun muhalled eseri *Hak Dini Kur'an Dili* isimli tefsiridir. Onun en meşhur eseri olan bu tefsir, aynı zamanda *Elmalılı Hamdi Yazır*'ı da meşhur yapan eserdir.

Türkçe olarak yazılan ve öteden beri ilmi muhitlerde hüsn-i kabule mazhar olmuş olan bu eser, İslam'ın temel sabitelerinden kopmadan, geçmiş ulemanın çizgisinden inhiraf etmeden, Ehl-i Sünnet akidesinin haricine çıkmadan kaleme alındığı rahatlıkla söylenebilecek bir eserdir. Fakat bu klasik anlayışla yazılmasına rağmen aynı zamanda nev'i şahsına münhasır pek çok hususiyete sahip müstesna bir tefsir eseridir. Takdir edileceği üzere, böylesi müstesna bir tefsir ortaya koymaya muvaffak olan *Elmalılı Hamdi Yazır* ve onun bu mümtaz eseri, yazılış serencamı ve muhtevası itibariyle pek çok veçhesiyle inceleme ve tahlile tabi tutulması gereken bir eserdir.

Kıymeti her türlü takdirin fevkinde olan ve yazıldığı devirden günümüze kadar, hem ilim erbabının, hem de geniş kitlelerin takdir ve hayranlığını kazanmış olan bir eseri tam manasıyla tanımak, künhüne vakıf olacak şekilde bilmek, ancak eser ve eserin müellifinin beraber ele alınıp incelenmesiyle mümkündür.

Bu çalışmada Elmalılı'nın şahsiyeti, ilmi dirayeti, entelektüel müktesebatı, tefsirini, daha önceki âlimlerin çoğunun yaptığı gibi Arapça yazmak yerine Türkçe telif etmesi, tefsirinin ismini, "*Hak Din*"e vurgu yaparak; "*Hak Dini Kur'an Dili*" olarak belirlemesi, devrinde yaşanan dini ve içtimai büyük değişim ve dönüşümlerin eserin dil ve üslubuna ne şekilde yansıdığı, bu noktada, eserin dilinin Türkçe olmasının saik ve amilleri, ayet tercümelerinde, tercüme yerine "*meal*" tabirini kullanması ve bu tabiri, meal-tefsir literatürüne kazandırmasının ehemmiyeti, o dönemde yaşanan "*Türkçe Kur'an*" tartışmalarının *Elmalılı*'ya ve eserine ne şekilde yansıdığı, tefsirinin isminde kullandığı "*din*" ve "*hak*" kavramlarını, eserin muhtevasında, ilgili ayetlerin tefsirlerini yaparken nasıl ele aldığı vb. hususlar ele alınmaya çalışılmıştır.

Kısaca ifade edilecek olunursa, Elmalılı Hamdi Yazır'ın hayatı, tefsirine dair dikkati çeken ve birbiriyle irtibatlı olan bazı hususlar ve son olarak da tefsire isim olarak seçilen “*hak din*” mefhumu ele alınmıştır.

Araştırmanın Gayesi ve Ehemmiyeti

Yukarıda, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın*, Türkçe tefsir yazmış olan son devir İslam âlimleri arasında çok müstesna bir yeri olduğuna temas edilmişti. Osmanlı'nın son, Cumhuriyet'in ise ilk zamanlarını idrak etmiş, klasik ve köklü medrese eğitiminden almış olduğu “*ulûm-ı diniyye*” ile yaşadığı dönemde yeni bir anlayışın neticesi olarak revaç bulan ve ilim çevrelerine hâkim olan “*fünûn-ı asriyye*”yi bünyesinde mezcedebilmiş bir âlim olduğu da erbabınca müsellemdir. Bu itibarla, Osmanlı bakiyesi bu büyük âlimin yazmış olduğu ve klasik tefsirler sınıfında sayılmaya sezâ olan, maruf ve meşhur tefsiri, “*Hak Dini Kur'an Dili*” eserini, müellifi ve devrin hususiyetleriyle beraberce ele alıp tanımaya, anlamaya çalışmak ve üzerinde fazlaca durulmayan bazı noktalara işaret etmek çalışmanın esas gayesini teşkil etmektedir.

Dini ve içtimai manada büyük değişim ve kırılmaların olduğu bir vetirede kaleme alınan eseri, diğer tefsir eserlerinden ayıran ve onu farklı kılan bazı vasıflara sahipti. Çalışma içerisinde üzerinde durulacak olan bu vasıflardan birisi, daha evvelki Türkçe tefsirlerde olduğu gibi Arapça veya Farsça kaynaktan tercüme yoluyla değil, müfessir tarafından orijinal olarak Türkçe telif ve tasnif edilen ilk tefsir eseri olması gelmektedir. Bu itibarla Elmalılı Hamdi Yazır ve “*Hak Dini Kur'an Dili*” tefsiri, Türk halkları ve bilhassa Anadolu'daki tefsir tarihi bakımından da ayrı bir yere sahiptir denilebilir. Bir diğer dikkat çeken husus, tefsirin isminin rastgele seçilmediği, devrindeki din dışı cereyanlar karşısında “*hak dini*” yani Cenâb-ı Hakk'ın yegâne “*Hak*” olan dinini müdafaa makamında tespit edilmiş ve dinin izzetini muhafaza noktasında üzerine düşen vazifeyi bihakkın yapmaya gayret etmiştir. Yine eserin ismindeki “*Kur'an Dili*” ifadesiyle de döneminin “*Türkçe Kur'an*” münakaşalarına karşı cevap mahiyetinde bir tercihtir. Yine “*Türkçe Kur'an*”ın olamayacağı noktasındaki hassasiyetini gösteren ve kendinden sonraki bütün Kur'an tercümelerine ilham kaynağı olacak olan hususiyet ise tercüme yerine “*meal*” tabirini ilk olarak kullanmasıdır. Bu kelime seçimi alelade bir tercih değil, devrindeki, büyük zihniyet değişimlerine ve din üzerindeki baskılara karşı

şahsiyet ve vakar sahibi bir âlim tavrıyla dinin izzet ve haysiyetini muhafaza ve müdafaaya matuf bir tavidir. Ele alınan eser ve müellifinin bu vb. hususiyetlerine dikkati çekmek, az bilinen veya bilinse de üzerinde pek durulmayan yanlarını nazarlara sunmak çalışmanın ana hedeflerinden birisidir.

Son olarak yazarın eserine isim olarak koyduğu “*din*”, “*hak*” ve “*Kur’an*” gibi temel kavramları Elmalılı Hamdi Yazır’ın nasıl değerlendirdiğini ilmi usullerle ele alıp tahlil etmek, büyük müfessirin, ilim âlemi tarafından hem eseri hem de şahsiyetinin anlaşılmasına katkı sunmaktır.

Ezcümle, Elmalılı Hamdi Yazır, mukaddem ulemadan tevarüs ettiği geniş bilgi ve müktesebatı ile kendi mütalaa ve kanaatlerini mezcederek ufuk açıcı izah ve tespitlerde bulunabilen bir âlim olması hasebiyle akademik camia başta olmak üzere, ilahiyat ve diyanet sahasıyla alakadar olan herkes tarafından bilinmesi ve anlaşılması gereken bir âlimdir. Bu husus, bıraktığı mirasın, yapılan bunca ilmi ve akademik çalışmaya rağmen halen ele alınması ve incelenmesi gereken pek çok hususun olduğunu göstermektedir. Bu itibarla bu çalışma, *Elmalılı* merhumun manevi ve ilmi mirasının fark edilmesi ve anlaşılmasına dair küçük de olsa hissemend olmak ve katkı sunmak gayesini temel ve esas alan bir çalışmadır.

Araştırmanın Usulü ve Kapsamı

Araştırmada ilmi usul ve kaidelere riayet etmeye azami derecede gayret edilmiştir. Çalışmada en başlıca kaynak olan *Elmalılı Hamdi Yazır’ın “Hak Dini Kur’an Dili”* tefsirinin yanında pek çok tez, kitap, makale, ansiklopedi, dergi, vb. kaynaklardan veri toplama, tahlil ve mukayese, çapraz okuma metotları kullanılmıştır. Tezde geçen ifade ve kanaatlere delil teşkil eden her tespit, görüş ve fikir, kaynağı gösterilerek delillendirilmeye çalışılmıştır.

Gerek, yazarın hayatının anlatıldığı kısımlarda, gerek devrin atmosferi ve şartlarını anlamaya ve tasvir etmeye matuf olan ifadelerde, gerekse yazarın, kitabındaki bazı mefhumlardan hareketle ele aldığımız görüşlerini naklederken mümkün mertebe yorum ve kanaatlerden azade olma gayreti gösterilmiştir.

Ne varki; hiçbir beşeri ilimde, mutlak manada objektiflik ve mutlak tarafsızlıktan bahsetmenin, istenilse ve ne kadar dikkat ve ihtimam gösterilse de tam manasıyla mümkün olmayacağı da bedihi bir hakikat olarak unutulmamalıdır.

Literatür Değerlendirmesi ve Kaynaklar

Çalışmamızın en temel ve asli kaynağını, *Elmalılı Hamdi Yazır*'ın "*Hak Dini Kur'an Dili*" isimli tefsiri teşkil etmektedir. Bu noktada kaynak olarak; Eser Neşriyat ve Dağıtım Yayınevi'nin 1979 tarihli İstanbul baskısı kullanılmıştır. Bunu yanında yine müellifin makalelerinin, Cüneyd Köksal ve Murat Kaya tarafından bir araya getirilip iki cilt olarak 1997 yılında İstanbul'da neşrettikleri "Makaleler" isimli eserine yer yer müracaat edilmiştir. 1991 senesinde Elmalı'da tertip edilen ve TDV tarafından 1993 senesinde Ankara'da basılan "*Elmalılı Hamdi Yazır'ın*" sempozyumu tebliğleri, TDV İslam Ansiklopedisindeki "*Elmalılı Hamdi Yazır*", "*Hak Dini Kur'an Dili*", "*Hak*", "*Din*", "*Tefsir*", vb. maddelerine müracaat edilmiştir. Mehmet Demirci'nin, "*Hamdi Yazır'da Hak Kavramı*" isimli makalesi, Necmi Atik'in, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hayatı, Eserleri Ve Divançesi* isimli basılmamış doktora tezi en çok müracaat edilen bazı kaynakları teşkil etmiştir. Elmalılı Hamdi Yazır ve onun tefsirinde ele alınan konularla alakalı, yukarıda belirtilen temel eserlerin yanı sıra, elbette gerek "YÖK tez" ve "İSAM" gibi makale ve tezleri havi veri tabanlarından, gerekse Üniversitemizin İlahiyat Fakültesi ve merkez kütüphanesi ve Araşan İlahiyat Fakültesinin Kütüphanelerinden, Kocaeli'ndeki muhtelif kütüphanelerden ve diğer veri tabanlarından istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1.1. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır 1878'de (Cemaziyelâhir 1295) Antalya vilayeti, Elmalı kazası, Karyağdı mahallesinde dünyaya gelmiştir.¹ Babası Numan Efendi, ecdadı vaktiyle Burdur'un Gölhisar nahiyesine yerleşmiş olan, Oğuz boyunun Yazır koluna² mensup bir ailenin ferdi olarak Gölhisar'ın Yazır³ köyünde doğmuştur. Numan Efendi, Bedreddin Efendi'nin oğlu Hasan Efendi'nin oğlu Hacı Bekir Efendi'nin oğlu Muhammed Efendi'nin oğludur. Numan Efendi, Aydın medreselerinde ve Burdur medreselerinde tahsil görüp icazet aldıktan sonra Elmalı'ya yerleşmiş ve Elmalı Şer'iyye Mahkemesi'nde başkâtiplik ve Eytâm Müdürlüğü vazifelerinde bulunmuştur (v.1334/1916). Elmalı'ya yerleşen Numan Efendi, Fatma Hanım ile evlenmiştir. Elmalılı Hamdi Efendi'nin annesi olacak olan Fatma Hanım, Sarılarlı namıyla maruf Elmalı âlimlerinden Abdullah Efendi'nin oğlu Muhammed Efendi'nin kızıdır. Görüldüğü üzere Elmalılı Hamdi, hem baba tarafından, hem de anne tarafından ilim ehli bir ailenin evladı olarak dünyaya gelmiştir.⁴

1.1.1. Tahsil Hayatı

Hamdi Yazır, ilk Arapça derslerini babasından alırken, bir taraftan mektebe devam etmiştir. İbtidâî ve Rüşdiye mekteplerini (ilk ve orta tahsilini) memleketi olan Elmalı'da

---

¹ Necmi Atik, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı, Eserleri Ve Divançesi”, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2022), 6.

² Nitekim bununla alakalı; tefsirinin mukaddimesinde kendisine dair şöyle bir cümlesi vardır: “Ben, halis Anadolu, öz Oğuz, Yazır Türkü'yüm. On beş yaşında İstanbul'a geldim. Ne Arabistan'a gittim ne Türkistan'a. Ne İran'ı gördüm, ne Frenkistanı. Öğrendiğimi bu vatanda öğrendim. Yazır'ın, Kayı, Kınık, Bayındır, Eymir, Avşar gibi büyük Oğuz kabilelerinden biri olduğunu *Divân-ı Lugatî't-Türk*'den öğrendim. İran'da çıkan yünden, Avrupa'da bükülen ipten, Türk tezgâhında dokunan halıyı Türk malı bildim... Rûhî-i Bağdâdî'nin ‘Sanma ey hâce ki senden zer ü sîm isterler, Yevme lâ yenfeu'de kalb-i selim isterler’ sözünü duyduğum vakit bunu, Türkçeden başka bir lisanın edebiyatına kaydedemediğim gibi Türkçenin en güzel sözlerinden kabul etmekte tereddüd etmedim.” Yazır, M. Hamdi, “*Mukaddime*”, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.1 Eser Neşriyat, (İstanbul: 1979), 1/11.

³ Muhammed Hamdi Yazır, 1934 yılında soyadı kanunu çıkınca atalarının köyüne nispetle, Yazır soyadını alır.

⁴ Atik, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı, Eserleri Ve Divançesi”, 8.

tamamladı. Kısa zamanda ve kendi kendine Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzetti.⁵ Dayısı Hakkı Efendi ve babasından nahiv ve bazı ilimleri başlangıç seviyesinde okudu. Bölgede şöhretli âlim olan büyük amcası Muhammed Emin Efendi'den hususi ders aldı. Akabinde Elmalı'daki diğer bazı hocalardan nahiv, feraiz, mukaddemat-ı fıkıh gibi ulûm-ı diniye dair dersler aldı.⁶

Fevkalade istidat ve kabiliyetli olduğu her halinden belli olan Hamdi Efendi, harikulade zekâsı ve kuvvetli muhakemesi ile herkesin dikkatini çekmiş olan numune-i imtisal bir talebeydi. Hem çok okuyor, çabuk öğreniyor, bunun yanında, öğrenme arzu ve iştiağı kâbına varılmaz derecede nihayetsizdi ve bu hal herkesi hayrete düşürüyordu. Onun alakadar olmadığı, dikkatini celb etmeyen hiç bir şey yok gibiydi adeta. Her şeyin aslını aramak, künhüne vâkıf olmak, daha mükemmelinin nasıl olacağını düşünmek ve onu yapmağa gayret etmek onun en büyük zevkiydi.⁷

1312/1894 tarihi Hamdi Yazır'ın hayatının dönüm noktalarından birisidir. İstanbul'da medresede okuyan ve memleketine izne gelmiş bulunan dayısı Mustafa Zekâî Sarılar, İstanbul'a dönerken küçük Hamdi Efendi'yi de tahsil için yanında götürmek ister.⁸ Zaten ilim ve irfanın merkezi ve menbâi olan İstanbul'a gitmek ve büyük hocalardan, âlim zatlardan ders okumak hayali içinde olan Muhammed Hamdi, dayısıyla beraber, anne babasını ikna eder ve Finike'den Antalya'ya, Antalya'dan da deniz yoluyla İstanbul'a varırlar. Ne var ki Muhammed Hamdi, ilk anda tam olarak hayal ettiği İstanbul'u bulamaz ve talihsiz bir sürprizle karşılaşır. Zira onlar gemiyle İstanbul'a doğru gelirken, İstanbul'da büyük bir felaket yaşanmış ve 1894 büyük zelzelesi ile şehir perişan bir vaziyete gelmiştir. Bu manzara Muhammed Hamdi'yi başta sukut-i hayale uğratsa da, o

⁵ Elmalılı'nın yeğeni Fatma Paksüt, 1991 senesinde Diyanet vakfı tarafından tertip edilen sempozyumda bir tebliğ takdim etmiş ve dayısına dair mühim hatıralar ve malumat nakletmiştir. Bu sempozyumda anlattığı vakalar arasında Hamdi Efendi'nin hafızlığıyla alakalı bize şu enteresan malumatı nakleder: "Bir gece oğlunu yatağında göremeyen annesi, onu alt kattaki odada, bir mumun ışığında hafızlığa çalışırken bulur. Herkesten habersiz başladığı bu işi hemen hemen yarılamış durumdadır. Büyük bir gayretle çalışarak, sanıldığından kısa bir sürede sonuca ulaşır" (Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 1993), 2-24,

⁶ Sabri Yılmaz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Etkin Bir Türk-İslam Bilgini: Elmalılı Hamdi Efendi", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Bildiriler Kitabı*, (İstanbul:2016), 93-98. https://isamveri.org/pdfdrg/D247711/2016/2016_YILMAZS.pdf.

⁷ Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (Ankara: 1993), 2-24. https://isamveri.org/pdfdrg/D033414/1991/1993_PAKSUTF.pdf.

⁸ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 2-24.

bu hissi çabuk yenmiş ve dayısı Mustafa Zekai'nin Küçük Ayasofya Medresesi'nde bulunan odasına yerleşmiş ve İstanbul'daki tahsil hayatına böylelikle başlamıştır. Küçük Ayasofya Medresesi'nde tahsile başlayan Elmalılı, burada Of'lu Hacı Mehmed Efendiye de hizmet etmiştir.⁹

Elmalılı Hamdi Efendi, dayısı ile beraber olmaktan çok memnundur; yalnız, Küçük Ayasofya medresesinde okumaya pek niyeti yoktur. Onun arzusu, pek çok hocayı görüp, dinleyip, beğendiği bir hocayı seçerek onun ders halkasına dâhil olmak, onu üstad bellemektedir. Bu sebeple dayısıyla beraber medrese medrese, hoca hoca dolaşır ve her bakımdan kendini celp edecek bir hoca arar. Nihayet, aradığını Bâyezid Camii medresesinde bulur ve Bâyezid dersiamlarından Kayserili Büyük Hamdi Efendi'nin¹⁰ ders halkasına dâhil olur.¹¹

Fevkalade muvaffak ve parlak bir talebe olan Muhammed Hamdi, kısa zamanda hocasının takdir ve hayranlığını kazanmıştır. Öyle ki; bir defasında hocasının tevcih ettiği bir suale sadece Elmalılı cevap veriyor, ikinci, üçüncü soru derken sualden suale geçiliyor, ders, sınıf seviyesinin üstünde, diğer talebelerin tam anlayamadıkları bir sohbe dönuyor. Sınıf arkadaşlarının hayranlık ve şaşkınlığına sebebiyet veren Muhammed Hamdi'nin harikuladeliği, hocasını da mest etmiş olacak ki, kendisiyle aynı ismi taşıyan bu en mümtaz talebesine, muhtemelen kendi yerine onu namzet gördüğü için olsa gerek, “Küçük Hamdi Efendi” lakabını münasip görmüştür.¹² Kendisi “Büyük Hamdi Efendi”, talebesi Muhammed Hamdi ise “Küçük Hamdi Efendi” olarak isimlendirilir olmuştur. Nitekim Elmalılı, daha sonraki yıllarda da “Küçük Hamdi Efendi” lakabıyla maruf olmuş, yazılarında da bu imzayı kullanmıştır.¹³ Bilahere

---

⁹ Mahmud Bedreddin Yazır, *Kalem Güzeli*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Yayınları, 1981), 64.

¹⁰ “Bayezid dersiamlarından olan Abdullah oğlu Muhammed Emin oğlu el-Hâc Mahmûd Hamdi Efendi Kayseri’de dünyaya geldi. Anne ve babasını küçük yaşta kaybetti. Amcasından ve Hocazâde Ahmed Şâkir Efendi’den ders aldı. İstanbul’a gelerek Meşihât-ı İslâmiye’de ders vekili Gümilcineli Ahmed Âsım Efendi’nin derslerine devam ederek ilmiye icâzetini aldı. Şer’î Tedkikât Meclisi’nde reis iken iltihaplı bir hastalığa tutulmuş ve 1332 senesinin Recep ayının başlarında (Haziran 1914) vefat etmiştir.” Bkz. Necmi Atik, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı, Eserleri Ve Divançesi”. 42 numaralı dipnot, 9.

¹¹ Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, 4.

¹² Sabri Yılmaz, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Etkin Bir Türk-İslam Bilgini: Elmalılı Hamdi Efendi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Bildiriler Kitabı*, ,(İstanbul – 2016), 93-98; Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, 16.

¹³ Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1995), 11/57-62.

“Küçük Hamdi” ile beraber “Elmalılı” lakabını da kullanır olmuştur. 1934 senesinde Soyadı Kanunu çıkınca, babasının köyüne nispetle Yazır soyadını aldıysa da daha ziyade, “Elmalılı” ve Küçük Hamdi” nam ve lakaplarıyla bilinmiştir.¹⁴

Elmalılı, hocası Büyük Hamdi Efendi’den, nahiv, mantık, meânî, fıkıh, usul-i fıkıh, hadis, tefsir, hikmet, kelim gibi âlet¹⁵ ve âlâ ilimleri¹⁶ okur. Elmalılı, bir taraftan Kayserili M. Hamdi Efendi’nin derslerine devam eder, bir yandan da hat sanatındaki mümtaz maharetini inkişaf ettirmek için Arif ve Sami Efendiler’ in hüsn-i hat derslerine devam eder. Medrese tahsilini çok parlak bir dereceyle bitiren Elmalılı, 1904 yılında Büyük Hamdi Efendi’nin en mümtaz talebesi olarak icazetnamesini alır.¹⁷

Arapçayı çok mükemmel seviyede öğrenen Hamdi Efendi, Farsçayı da şiir yazacak kadar iyi seviyede öğrenir. Medresede Büyük Hamdi Efendi’den ders alırken, bir yandan tabiat ilimleri ve matematikle de meşgul olur.¹⁸

1319 yılının (1902) Nüvvâb Mektebi’ne¹⁹ girer ve birincilikle bitirerek, altın madalya ve beratla taltif edilir. 1323 (1906) tarihinde Üçüncü sınıf hâkim şهادetnamesini alır.²⁰ 1321 (1904) yılında girdiği ruûs imtihanını kazanır. Bu sırada devam ettiği Mekteb-i Nüvvâb’ı birincilikle bitirir. 1324 (1907)’de resmî müderrislik imtihanını yüksek derece ile kazanır. 1325/1908’ senesinde, Medrese müfredâtındaki bütün dersleri her seviyedeki talebeye okutabileceğini gösteren bir unvan olan dersiâmlık pâyesi tevdi edilir. Bu yüksek medrese ve mekteplerdeki tahsili ve başarılarının yanında bir taraftan da kendi gayretiyle edebiyat, felsefe ve mûsiki sahalarında muhtelif ilimlerle de meşgul olmuştur.²¹

¹⁴ Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, 16.

¹⁵ Sarf, isticak, nahv, kitâbet, isticak-ı kebir, lûgat, metn-i lûgat, beyan, meânî, bedî’, belâgat ve inşâ ilimleri gibi âlâ ilimleri anlamaya ve kavramaya vesile (âlet) olacak ilimler. Bkz. Selime Çınar, *Farabi’den Taşkoprızade’ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*. Y.L. Tezi, FSM Vakıf Üniversitesi, 2014.

¹⁶ Akâid, fıkıh, tefsir, hadis, kelim, tasavvuf gibi ilimler.

¹⁷ Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, 11/57.

¹⁸ Atik, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı, Eserleri Ve Divançesi”, 9.

¹⁹ Tanzimat döneminde yeniden düzenlenen ilmiye teşkilâtı bünyesinde kadılık yerine oluşturulan ve “nâib” denilen şer’î hâkimlerin yetiştirilmesi amacıyla kurulan bu mektep daha sonra Mekteb-i Kudât adıyla tanınmıştır. Bkz. İlhami Yurdakul, “Mekteb-İ Nüvvâb”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mekteb-i-nuvvab> (08.04.2024).

²⁰ Atik, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı, Eserleri Ve Divançesi”, 9.

²¹ Atik, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı, Eserleri Ve Divançesi”, 9.

Hüsn-i Hat sanatındaki kabiliyeti ve hattatlığı da ehlinin malumu olan Elmalılı, ilk olarak hem rüşdiye mektebindeki Hüsn-i Hat derslerinden, hem de kuvvetli bir hattat olan babası Numan Efendi'nin meşklerinden aldığı temeli orada bırakmamıştır. Her zevk-i selim sahibi zat gibi o da, bu sanatkâr şahsiyetini ve istidadını inkişaf ettirmek için ceht ve gayretin içinde olmuştur. Bu noktada İstanbul'a geldikten sonra devrinin meşhur hattatlarından Filibeli Hacı Arif Efendi'den (ö.1326/1909) sülüs ve nesih meşk etmeye başlamış, kısa zamanda derslerini ikmal ederek, nesih ve sülüs hattında Arif Efendi'den icâzetnamesini almıştır.²²

1.1.2. Hocalığı

1324/1907 tarihinde ruûs (devlet görevi) imtihanına giren ve yüksek dereceyle kazanan Elmalılı, Bâyezid Dersiâmı olur. Bâyezid ve Şehzâde camilerinde ders vermeye başlar. Mekteb-i Nüvvab'da ahkâm-ı evkâf, Mekteb-i Kuzat'ta (Hukuk Fakültesi) fıkıh, Medresetü'l-Mütehassisîn'de usûl-i fıkıh, Süleymaniye Medresesi'nde mantık, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde felsefe, Mülkiye Mektebi'nde vakıf ve arâzi hukuku dersleri okutur. 1332/1915'te Süleymaniye Medresesi müderrisliğine terfi eder.²³

Elmalılı Hamdi Yazır, 1917 yılında Sultan Reşad'ın padişahlığı zamanında bir ara huzur derslerine²⁴ muhatap hoca olarak iştirak eder. Ağustos 1918'de, bir İslam akademisi mahiyetinde olan ve şeyhülislâmlık teşkilatı içinde kurulan Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'ye 4 Ağustos 1918 tarihinde önce aza, ardından 2 Nisan 1919'da da başkan seçilir.²⁵

1.1.3. Siyasi Hayatı

Fevkalade zekâsı, tefsir, kalam, fıkıh, usûl, felsefe, edebiyat ve sanattaki kudreti ile temayüz eden Elmalılı, haftalık dînî, edebî ve siyâsî gazete olan Beyânü'l-Hak

²² Necmi Atik, Elmalılı, "M. Hamdi Yazır'ın Sanat Anlayışı ve Hattatlığı", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, TDV Yay., Ankara, 2015.

²³ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/57; Necmi Atik, *Hattat Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır*, (Antalya: Kutlu&Avcı Matbaası, 2013), 12.

²⁴ Huzur Dersleri: Osmanlılarda 1759'dan 1924 yılında hilâfetin kaldırılmasına kadar, Ramazan ayında padişahın huzurunda yapılan tefsir dersleridir. Ebü'l-'ulâ Mardin, "Huzur Dersleri" isimli eserinde 165 yıl süren bu derslere mukarrir ve muhatap olarak katılanlar hakkında bilgi vermektedir. Bkz. Mehmet İpşirli, "Huzur Dersleri", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ans., İstanbul, 1998, 18/441-444.

²⁵ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul Büyükşehir Yayınları, (İstanbul: 1996) 3/250, vesika 31.

mecmuasında güncel meselelere dair makaleler kaleme almıştır. Millet ve ümmeti içinde bulunduğu vaziyetten kurtarır ümidiyle meşrûtiyet idâresine açıkça destek vererek savunmaya başlar. Meşrutiyet idaresi taraftarı olarak İttihat ve Terakkî'nin ilmiye kısmına üye olur. 2. Meşrutiyetin ilan edilmesinin akabinde meclis-i mebûsanın tekrar açılmasıyla beraber 1908 yılının Kasım-Aralık aylarında yapılan seçimlerin neticesinde 30 yaşındayken Antalya mebusu seçilip, ilmiye sınıfına ait sarıklı bir siyâsetçi olarak Meclis-i Mebusân'a girer.²⁶

1908 yılı aynı zamanda ayrılık ve hasretlerin nihayete erdiği yıldır. Babası Numan Efendi ailesiyle beraber İstanbul'a o yıl gelir. Kendisi de Firdevs Hanım ile evlenir. Bu izdivaçtan üç oğlan bir kız, dört evladı olmuştur: Ahmed Muhtar (1910-1980), Numan (1916-1931), Hamdun (1919-1988), Fitnat (1911-1946).²⁷

Elmalılı, II. Abdülhamid'in hal edilmesi esnasında, Bâb-ı Meşîhât'ta (Şeyhülislâmlık makâmı) Meşîhât Mektûbi Kalemi'nde vazifelidir. Hal fetvasına razı olmayan fetvâ emîni Nûri Efendi'yi iknâ edip hal fetvâsı müsveddesini yazmak suretiyle, daha sonraki hayatında pişmanlık hissedecek olduğu bir işe imza atarak padişahın tahtından indirilmesinde mühim bir rol oynamıştır.²⁸

Başta kabul etmek istemese de Sultan Vahideddin'in yazılı emri üzerine Damad Ferid Paşa'nın birinci ve ikinci hükümetlerinde Evkaf nâzırlığına getirilir. Bu vazifedeyken, kendisine ikinci rütbeden Osmanlı nişanı verildi. 15 Eylül 1919'da âyan heyeti azalığına tayin edilirken aynı zamanda ilmî rütbesi de Süleymaniye Medresesi müderrisliğine terfi ettirilir.²⁹ Eylül 1919 tarihine kadar toplam 4 ay Evkâf-i Hümayun Nazırlığı yapar. Sadrazam Ferid Paşa ve hükümeti istifa etmek mecburiyetinde kalınca Elmalılı'nın nâzırlığı kendiliğinden noktalanmış olur. Bilahere Osmanlı Âyan Meclisi'ne (Senato) aza seçildi. Her ne kadar, Âyan Meclisi azalığı kayd-ı hayat ile (ölünceye kadar) olunuyorsa da, üç sene sonra Osmanlı Devleti'nin fiilen sona ermesiyle beraber Elmalılı'nın Âyan âzâlığı da son bulmuş olur. Cumhuriyet'in ilanı üzerine memuriyet

²⁶ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/57.

²⁷ Yılmaz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Etkin Bir Türk-İslam Bilgini: Elmalılı Hamdi Efendi", 93-98.

²⁸ Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1988): 1/222.

²⁹ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/57-62.

yaptığı bütün müesseseler lağvedilince büyük âlim en verimli çağında açıkta kalmış olur.³⁰

Milli Mücadele sırasında İstanbul'daki hükümette vazife almasından dolayı İstiklal Mahkemesi tarafından gıyâbında idama mahkûm edilir. Fâtih semtinde ikamet ettiği evinden alınıp Ankara'ya, daha sonra yeğeni Mehmet Emin Paksüt'ün kayınpederi olan Ali Çetinkaya'nın (Kel Ali) başkanlık ettiği Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne götürülür ve kırk gün Ankara'da tutuklu kalır. Mahkemenin neticesinde muhtemelen bir zamanlar "istibdat" aleyhtarı olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmış olması ve 2. Abdülhamid'in hal'inde rol alması sebebiyle suçsuz bulunarak serbest bırakılır.³¹ Bu hadisenin akabinde İstanbul'a döndükten sonra camiye gitme dışında evinden hiç çıkmaz.³²

Elmalılı Hamdi Efendi, tefsirini yazmakta olduğu esnada kaleme almış olduğu terceme-i hâlinde, üstlenmiş olduğu memuriyetlerini tayin tarihleriyle beraber kaydetmiş ve şöyle sıralamıştır:

- Bâb-ı Fetvâ Mektûbî kalemi kitâbeti 11 Teşrinievvel 1323 ve Şaban 1325 [24 Ekim 1907]
- Mekteb-i Nüvvâb ilm-i fıkıh muallim muâvinliği 1 Mart 1324 [14 Mart 1908]
- Mekteb-i Nüvvâb ilm-i fıkıh muallimliği 1 Eylül 1325 [14 Eylül 1909]
- Mekteb-i Kuzât ilm-i fıkıh muallimliği 12 Teşrinievvel 1325 [25 Ekim 1909]
- Bâyezid Câmi-i Şerîfi Dersiâmlığı 15 Teşrinievvel 1325 [28 Ekim 1909]
- Mekteb-i Mülkiye Ahkâm-ı Evkaf Muallimliği 31 Kânunusani 1325 [13 Şubat 1910]
- Mekteb-i Kuzât Ahkâm ve Nizâmât-ı Evkaf Muallimliği 1 Kânunuevvel 1328 [14 Aralık 1912]
- Medresetü'l-Vâizîn birinci sınıf fıkıh muallimliği 19 Ağustos 1329 [1 Eylül 1913]
- Huzûr-ı Hümayun ders-i şerîfi muhataplığı 13 Rebiülahir 1334 [18 Şubat 1916]

³⁰ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/57.

³¹ İsmail Kara, "Üç Devir, Üç Elmalılı Hamdi", Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu Antalya 2012", TDV Yayınları, (Ankara, 2015), 19-35.

³² Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı, Eserleri Ve Divançesi", 18.

- Medrese-i Süleymaniye mantık müderrisliği 1 Eylül 1333 [1 Eylül 1917]
- Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye azalığı 4 Ağustos 1334 [4 Ağustos 1918]
- Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye riyâseti 2 Nisan 1335 [2 Nisan 1919]
- Meclis-i Mebûsân-ı Osmânî'de Antalya mebusluğu 1324'ten 1328'e kadar [1908-1912]
- Evkaf Nezareti 2 Mayıs 1335'ten 30 Eylül 1335'e kadar [2/5/1919 - 30/9/1919]
- A'yân azalığı 1335'ten 1338'de lağvine kadar [1919-1922]³³

1.1.4. Şahsiyeti

Elmalılı Hamdi Yazır, fıkıh ve usûl-i fıkıh gibi sahalarda çok derin vukûfiyete sahipti. Delillerini ve illetlerini anlamadan hükümleri ezberleyip nakletmenin fıkıh bilmek olmadığını, fıkıh bilmenin tahkikle mümkün olacağını ifade ederdi. Müslümanların, meselelerini halletmek için mûcize beklememeleri gerektiğini, yetiştirecekleri âlimlerin yapacakları içtihatlarla meselelerin halledilebileceği üzerinde dururdu.³⁴

Sanatla çok alakadardı ve aynı zamanda sanatkârdı. Devrin en meşhur hattatlarından icâzet almış bir hattattı. Hat ve edebiyatta eserler vermişti. Yeğeni Fatma Paksüt'e göre Elmalılı'nın iki sâdik dostu vardı: Edebiyat ve Hüsn-i Hat sanatı.³⁵ Türkçe ve Arapça şiirlerinin olduğu bir Divançe'si vardı. Hat sanatında da, sülûs, nesih, ta'lik, dîvânî ve celî yazı nevilerinde levhalar yazmış ve bu yönüyle son devrin önemli hattatları arasında sayılmıştı.³⁶ Hâfızı olduğu Kur'ân-ı Kerîm'i güzel okuyabilmek için mûsikî ile meşgul olmuştu.³⁷

Muhammed Hamdi Efendi tasavvufla da alakadar olmuştur. Tefsirinde vahdet-i vücûd mevzuunda yer yer tenkit de ettiği İbnü'l-Arabî'den pek çok iktibaslar yapması ve zaman zaman sûfî meşrep bir üslûp kullanması tasavvufî temayülünün işaretleri sayılabilir. Ayrıca Elmalılı'nın Halvetiye Tarîkati'nin Cemâliye kolunun en mühim

³³ Elmalılı Hamdi Yazır, (Neşredenler: Asım Cüneyd Köksal ve Murat Kaya), *Hak Dini Kur'an Dili (İnceleme - Tenkitli Metin)*, (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul: 2021), 1/15.

³⁴ Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı, Eserleri Ve Divançesi", 22.

³⁵ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 22.

³⁶ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 58.

³⁷ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 6.

şûbesi olan ve Kastamonu'lu büyük mutasavvıf Şeyh Şaban-ı Velî (v.976/1568)' nin kurduğu Şâbâniye tarîkatı müntesibi olduğu rivayet edilir.³⁸

Elmalılı ile uzun yıllar beraber olan âlimlerden Ömer Nasuhi Bilmen'in, Hamdi Efendi'nin şahsiyeti ve seciyesi hakkındaki ifadelerini burada nakletmek yerinde olacaktır:

Mehmed Hamdi Efendi merhum; halûk, mütevâzı, kıymet-şinas idi. Hiçbir kimsenin ilmî kıymetini tenkîse kalkışmazdı, hiçbir kimsenin meşkûr mesaisini takdirden çekinmezdi. Eğer müteceddid, mütefekkir görülenlerden bazı zevat hakkında tenkîdimsi

bir mütâlaada bulunmuş ise bu da mücerred hâiz olduğu ilmî salahiyetin kendisine tahmîl ettiği bir vecibeyi ifa gayretinden ileri gelmiştir. Binâenaleyh merhumun mağrur bir şahsiyet olduğunu iddia etmek asla doğru olamaz. O hiçbir vakit asrın mütefekkirlerine, selîm düşünceli âlimlerine bir istihfaf nazarıyla bakmış değildir. Bu munsif âlim, İslâm ruhuna mugâyir olmayan herhangi bir fikir hamlesine karşı münkirâne bir vaziyet almamıştır. Fakat kendilerini asrî zihniyetle, müstakil bir görüşle mücehhez sanan birtakım kimselerin teceddüd namına yaptıkları fikir hareketlerini, İslâm'ın mahiyetine münâfî gördüğü halde alkışlayamazdı. Maahaza bunlara karşı da bir düşman kesilmiş değildi. Belki bunların fikirlerindeki dalâlete acınır dururdu (...) Velhasıl Hamdi Efendi merhum mütevekkil, müteverri', metin seciyeli, kanaatinde musır bir zat idi. Derin düşüncelerden, tetkiklerden zevk alırdı. (...) Kendisine mütefekkir, müteceddid dedirtmek için sunî, gayri samimi hareketlerde bulunanlardan hoşlanmazdı. İslâm milleti için herm veçhile saadetli neticeler verecek esbâbı araştırırdı. Müslümanları İslâmiyetin ulvî mahiyetinden bihakkın haberdar etmeye çalışırdı. İslâm'ın hüviyeti, hâziyyeti tamamen mahfuz kalmak şartıyla Müslümanlar arasında bir teceddüdin vücûda gelmesi lüzûmunu pek hakîmâne bir hâlde îzah ve müdafaa ederdi.³⁹

³⁸ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 59.

³⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Tefsir Tarihi, Tabakatü'l-Müfessirîn*, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, (Ankara: 1960), 2/612-614.

Ömer Nasuhi Bilmen'in "bir zekâ numûnesi"⁴⁰ ifadeleri ile methettiği Elmalılı hem Osmanlı hem de Cumhuriyet devirlerini idrak etmiş, benzerine çok az rastlanan geniş kültürlü mütefekkir bir âlimdi. O, geçmişin ve bugünün ilmini öğrenmenin zarûri olduğunu şöyle ifade etmiştir:

*Oysa bugünkü ümmet öncekilerin ilimlerini kaybetmiştir. Son dönemim ilimlerinde de, pek çok açıdan eksiktir. Bu sebepten İslam'ın gücünden yararlanamamıştır. Böylece ilmi noksanlığı yüzünden, Allah korusun, Batı milletlerini tamamen örnek edinme tehlikesi ile karşı karşıyadır.*⁴¹

1.1.4.1. Şiir ve Edebiyat Yönü

Elmalılı, şâir, âlim ve ediplerle yakın münasebetler kurmuş, ilim, sanat, edebiyat ve şairlerin meclislerinin müdâvimi olan sanatkar ruhu pek ince bir şahsiyetti. Elmalılı, İslâm medeniyeti ve kültürüne ait unsurlardan en mühimlerinden biri olan edebiyat hususunda derin bir müktesebata ve istidada sahip bir ilim adamıydı. Elmalılı, Arapça ve Türkçe şiir kaleme alabilecek derecede bu lisanlara vakıf bir âlimdi. Nitekim Divançe'de Türkçe'nin yanında Arapça şiirleri de yer almaktadır. Türkçe ve Arapçanın haricinde Farsçada da şiir tercüme edebilecek kudrette bir edipti. Elmalılı, Türk şiirinin her sahasında ve aynı zamanda ebced hesabı ile tarih düşürme sanatında da mâhir biridir.⁴²

Elmalılı, başta âyetler ve hadîs-i şerifler olmak üzere, kadim eserlere atıf yapma ve ifade edilen şeyin doğruluğunu ispat için eski eserlerden belli kısımlar aktarma şeklinde tezahür eden ve istişhâd, ihticâc ve istidlâl gibi mefhumlarla ifade edilen klasik geleneği maharetle uygulamıştır. Bu minval üzere eserlerinde Türkçe, Arapça ve Farsça pek çok şiirden istişhâdlar yapmıştır.⁴³

Elmalılı'nın, klasik istişhâd geleneğindeki tefsirlerde görülen sadece Arapça şiirlerle istişhâdla iktifa etmemiş, Farsça ve Türkçe şiirlerle de istişhâd yapmıştır. Bu noktadaki kabiliyeti onu diğer müfessirlerden ayıran bir hususiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁴⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Tefsir Tarihi, Tabakatü'l-Müfessirîn*, 2/ 786.

⁴¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *İslam Düşüncesinin Problemlerine Giriş*, Sadeleştiren: Recep Kılıç, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (Ankara: 1996), 15.

⁴² Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı, Eserleri Ve Divançesi", 24.

⁴³ Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı, Eserleri Ve Divançesi", 24.

Elmalılı, tefsirinde Arapça, Türkçe ve Farsça şiirlerden nakiller yapması, onun hem dil, edebiyat ve şiir müktesebatını göstermesi bakımından, hem de eserin edebî kıymetini gözler önüne sermesi bakımından fevkalade mühimdir.⁴⁴

1.1.4.2.Hattatlık Yönü

Henüz 15 yaşlarındayken 1893 yılında dayısı Mustafa Efendi tarafından İstanbul'a getirilen, ders alacağı hocayı ve medreseyi seçmek için dayısıyla medrese medrese gezen Hamdi Efendi, hat dersi alacağı zatı tespit etmek için de çok titiz davranır. Araştırmaları neticesinde zamanın meşhur hattatlarından Filibeli Hacı Arif Efendi'den Hüsn-i Hat meşketmeye başlar.⁴⁵

Arif Efendi'nin tedrisinde kısa müddet zarfında sülüs ve nesih yazıda ilerlemiş olan Muhammed Hamdi, gerek hüsn-i hatta olan fevkalade istidât ve kâbiliyeti ve gerekse ilim tahsili hususundaki merakı Arif Efendi'nin dikkatini celb etmiş ve; *“Oğlum! Artık Sâmi Efendi'ye gitmenin vakti gelmiştir. San'ata olan istidât ve kâbiliyetini uzun müddet hapsetmek istemem”* demiş ve onu alıp Sâmi Efendi'ye götürmüştür. Sâmi Efendi Muhammed Hamdi Yazır'ın bu husûsiyetini derhal keşfetmiş, arkadaşlarından farklı bir ta'lim usulüyle çok kısa bir vakitte icâzet vermiştir. Resmen hattat olan ve yazılar yazmaya başlayan Hamdi Yazır, böylece hattatlığı sayesinde hem maîşetini temin etmeye başlamış, hem de ilim tahsiline devama muvaffak olmuştur.⁴⁶

Hattat Necmeddin Okyay, Elmalılı'nın hat sanatındaki kabiliyetini ifâde için şu çarpıcı cümleyi kullanır:

*“Hamdi Efendi daha fazla ilim ile uğraşmakla beraber, ekseri vaktini yazıya ayırsaydı, dünyada hiçbir hattatın nâmı kalmazdı.”*⁴⁷

Elmalılı'yı Hüsn-i Hat sanatında farklı yapan bir hususiyeti vardı. O, gördüğü bir istifin, tasavvurun benzerini yapma, taklit etme arzusu içerisinde değildi. Onun yazdığı

⁴⁴ Bk. Necdet Şengün, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'ân Dili Adlı Tefsirindeki Türkçe Şiirlerin Değerlendirilmesi”, *İstem*, Yıl:5, Sayı:9, 2007, 165-166. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/260720>.

⁴⁵ Necmi Atik, “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Sanat Anlayışı ve Hattatlığı”, Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 2-4 Kasım 2012, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 2015), 616-617.

⁴⁶ Atik, “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Sanat Anlayışı ve Hattatlığı”, 618.

⁴⁷ İbnülemin Mahmud İnal, *Son Hattatlar*, (Maarif Basımevi, İstanbul 1955), 115.

muhakkak farklı olmalı, kelâm-ı ilahiden kendi aldığı behreyi, ilhamı sanatlı bir surette insanlara aksettirme gayretinde olmalıydı.⁴⁸

1.1.4.3. Tasavvufi Yönü

Felsefe, akaid, fıkıh, tasavvuf, içtimai meseleler üzerine derinlemesine düşünen bir âlim olan Elmalılı'nın tasavvufi bir düşünce yapısına da sahip olduğu yazılarında ve tefsirinde kendini belli eden bir husustur. “Hakikat-i Muhammediyye”nin zuhûrunun, bütün bir yaratılış hilkatinin maksudu ve gayesi olduğunu ifade ederek varlık ve yaratılış mevzuunda tasavvufi bir düşünceyi esas aldığı görülmektedir.⁴⁹

Elmalılı Hamdi Yazır, esasen tefsirini yazarken iş'ari bir gayeyi esas almasa da, âyetlerin tefsir ve izahını yaparken pek çok yerde tasavvufî meseleler üzerinde durmuş ve kendi düşüncelerini ortaya koymuştur. Tasavvufi ıstıhlardan birçok maddeyi ele alarak, bunlar üzerinde tasavvufi şerhler yapmıştır. *Tevhit, vahdet-i vücud, nübüvvet, velâyet, mârifet, muhabbet, aşk, tevbe, zikir, zühd, takvâ, nefis, ruh, kalp, seyr-ü sülûk, sabır, şükür, kurb, yakîn* vb. gibi birçok tasavvufi meselede derinlemesine açıklamalarda bulunmuştur.⁵⁰

Cemâleddin Server Revnakoğlu, Elmalılı'nın, Şabâniyye Tarikatı şeyhi Mehmed Kâmil Efendi'ye müntesip olduğu ve onun nezâretinde seyr ü sülûkünü tamamladığını şu ifadelerle nakleder:

*İlmiyenin baş tacı, zamanın Fahri Râzisi olan Küçük Hamdi Efendi merhum, talebeliğinde, Ayasofya Medresesi'nde oturan son devir Şa'bânî şeyhlerinin pek meşhurlarından ve Kuşadalı'nın kolundan gelen, Yakub Han Halifesi Ayvacıklı Şeyh Hacı Mehmed Kâmil Efendi'nin hizmetinde bulunmuş, iltifatına ve hayır dualarına nâil olmuştur.... Kendisinden Şa'bânî usûlü üzere seyr ü sülûk gördüğünü, feyzinden neş'elendiğini, kemâline, irfanına hayret ettiğini fakire defaatle söylemişlerdi.*⁵¹

⁴⁸ Atik, “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Sanat Anlayışı ve Hattatlığı”, 628.

⁴⁹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 7/4938.

⁵⁰ Bk. Hüseyin Kurt, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tasavvuf Anlayışı”, *Diyanet İlmî Dergi*, Temmuz-Ağustos-Eylül, 2015, c. 51, S. 3, 163. <https://doi.org/10.61304/did.383239>.

⁵¹ Yazır, (Nşr. Köksal ve Kaya), *Hak Dini Kur'an Dili (İnceleme - Tenkitli Metin)*, 17.

Bu hususta, Elmalılı'nın Mehmed Kâmil Efendi'ye intisabıyla alakalı bir kaydı, Ebulûlâ Mardin de Huzur Dersleri eserinde zikreder.⁵²

Elmalılı Hamdi Efendi'nin, Kelâmi Dergâhı, Nakşibendî-Hâlidi şeyhi Muhammed Esad Erbilî'ye de intisap ettiği ifade edilmektedir. Elmalılı'nın, Muhammed Esad Erbilî'nin “nedir” redifli gazeline tahmiste bulunmuş olması ve Es'ad Erbilî için “asrın şeyhi” ifadesini kullanması bu iddiayı destekler mahiyettedir.⁵³

1.1.5. Eserleri

Hem anne hem de baba tarafından ilim ehli bir aile ve çevreye sahip olan Elmalılı'nın gerek telif gerekse tercüme olmak üzere pek çok eseri vardır. Eserlerinin bir kısmı sağlığında, bir kısmı vefatından sonra yayımlanmıştır. Yaşadığı dönemde Osmanlı'nın yüz yüze kaldığı dini, sosyal ve kültürel meselelere gösterdiği hassasiyet ve onlarla birebir alakadar olması sebebiyle, o gün için güncel olan pek çok konudaki fikirlerini makaleler yazarak insanlarla paylaşan Elmalılı, ilmi sahada yapmış olduğu telif ve tercüme eserlerle de İslam kültür ve medeniyetinde kalıcı izler bırakmıştır.

Bir yönüyle, Meşrutiyetten sonra siyasette aktif rol almasının ve güncel meselelerle meşguliyetinin, daha fazla ilmi faaliyet içerisinde olmasına ve daha çok eser miras bırakmasına menfi tesir ettiği mülâhaza edilebilir. Lakin başka bir veçhesiyle düşünüldüğünde siyasete, güncel ve kültürel meselelere kafa yorması, onlarla meşguliyeti, çok yönlü şahsiyetini ve entelektüel müktesebatını geliştirdiği ve tahkim ettiği şeklinde de değerlendirilebilir.

Elmalılı Hamdi Yazır'ın İslam kültürüne kazandırdığı eserler şu şekilde tasnif edilebilir:

1.1.5.1. Basılmış Olan Telif Eserleri

1.1.5.1.1. Hak Dîni Kur'ân Dili

Elmalılı Hamdi Yazır denince ilk akala gelen ve onunla özdeşleşen, en büyük ve tesir uyandıran eseri hiç şüphe yok ki “Hak Dini Kur'an Dili” eseridir. Türkçe yazılmış, muhtelif ilim sahalarına mevzu teşkil etmiş, üzerine tetkikler yapılmış, hakkında pek

⁵² Ebulûlâ Mardin, *Huzur Dersleri*, (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul: 2017), 2/1094.

⁵³ Vahit Göktaş, “Muhammed Es'ad-ı Erbilî'nin Hayat, Eserleri ve Tasavvuf Felsefesi”, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2002), 61.

çok tez yazılmış, tebliğler takdim edilmiş, kitaplar, makaleler yazılmış olan bir eserdir. Umumi olarak dirayet tefsiri kategorisinde değerlendirilebilecek bir usûl takip edilmiştir. Tefsir, farklı ilim dallarında istifade edilebilecek zenginliğe ve derinliğe sahip bir eserdir.

İlk başta, “Yeni Türkçe Mealli Tefsir” diye isimlendirilen bu tefsir, daha sonra “*Hak Dini Kur’an Dili*” ismiyle⁵⁴ maruf olmuş ve Elmalılı’nın, 1926 senesinde 48 yaşındayken başlayıp, 1938 senesinde 60 yaşındayken tamamlamaya muvaffak olduğu en meşhur eseridir.⁵⁵

1.1.5.1.2. İrşâdü’l-Ahlâf fî Ahkâmi’l-Evkâf

Mülkiye Mektebi’nde okuttuğu dersleri kapsayan ve 1911’de basılan eseridir. Ders okutma sırasında, fıkıhın vakıflarla alakalı kısımlarından çıkardığı notlara, biraz *mesâil-i kânûniye*, biraz da şahsî mütâlâlarını ilâve ederek hazırladığı kitaptır.⁵⁶

Eserde, medeniyetlerin ancak ilmî yükselme ve içtimai muavenet ve tesanüt sağlanması, şahıslar arasında vazife taksiminin yapılmasıyla mümkün olabileceği ifade edilir. mübâdele ve yardımlaşmanın en güzel şeklinin vakıf müessesesinde temerküz ettiği ifade edilir.⁵⁷ Vakıf müessesine yapılan itirazlara verdiği cevaplarla, vakıfların ne kadar faydalı ve lüzumlu olduğunu, sosyolojik ve felsefi bir üslupla anlatılmıştır.⁵⁸

1.1.5.1.3. Hz. Muhammed’in (S.A.V.) Dîni

Bu eser, Anglikan Kilisesi’nin Dini Eserler Kütüphanesi Müdürü’nün suallerine şeyhülislâmlık makamı namına verdiği cevaplardan oluşan bir risâledir. Tefsirinin sonraki baskılarının baş tarafına eklenerek neşredilmiştir. Sebîlü’r-Reşâd Mecmuâsı’nda peş peşe 12 yazı dizisi halinde yayınlanmıştır. Ayrıca Cüneyt Köksal ve Murat Kaya

⁵⁴ Tezin ikinci bölümünde, tefsirin isminin neden “Hak Dini Kur’an Dili” olarak tayin edildiği izah edilecektir.

⁵⁵ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/ 57-62.

⁵⁶ Nazif Öztürk, “M. Hamdi Yazır’ın Vakıfçılık Anlayışı”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 1991*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, (Ankara, 1993), 197. https://isamveri.org/pdfdrq/D00064/1991_3/1991_3_OZTURKN.pdf.

⁵⁷ Öztürk, “M. Hamdi Yazır’ın Vakıfçılık Anlayışı”, 198.

⁵⁸ Öztürk, “M. Hamdi Yazır’ın Vakıfçılık Anlayışı”, 206.

tarafından derlenerek yayına hazırlanan “*Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Makaleleri*” isimli eserde de bu çalışmaya yer verilmiştir.⁵⁹

1.1.5.1.4. Sefer Bahsi Risalesi

Elmalılı, seferîlik hususunda mekânîlik değil, zamanîlik üzerine kurduğu, her vâsitanın ve her yolu kendi mûtat ölçüsüne göre, kendi mûtat yoluna ve şartlarına göre hareket edeceğinden, bunlarla seyahat edenlerin, mevzubahis olan vâsitaların mûtat seyirlerine tâbi olması icap ettiği yönünde içtihat bulduğu risalesidir. Sefer Bahsi, Hak Dini Kur’ân Dili tefsirin 8. ve 9. ciltlerinin başına konulan risâledir. Oğlu Ahmed Muhtar Yazır tarafından 1960 yılında bastırılmıştır.⁶⁰

1.1.5.1.5. Yarım Kalmış Olan İslam Hukuku Kâmûsu

Elmalılı’nın, Prens Abbas Halim Paşa’nın teşvikiyle hazırlamaya giriştiği ve tefsir yazımına başlamasıyla beraber yarım kalmış olan eserdir. “İslâm Hukuku Kamusu”, mühim bir eksikliği gidermek üzere hazırlanmaya başlanan bir çalışmadır.

Metrukâtındaki evrak tetkik edildiğinde, eserde 4378 madde bulunmakta olduğu, bunların 1578 maddesinin yalnız isimlerinin kaydedilmiş olduğu, geri kalanlarının da bir kısmının tafsilatlı izahlarının yapıldığı, diğerlerinin bir kısmında kısaca açıklamalar varken, bir kısmında ise sadece madde isimlerinin verilmesiyle yetinildiği görülmektedir.⁶¹

Eser, Sıtkı Güllü tarafından hazırlanmış ve Eser Neşriyat tarafından 1997 senesinde Elmalılı’ya atfedilerek, 5 cilt olarak, “Alfabetik İslam Hukûku ve Fıkıh İstılahları Kâmûsu” ismiyle neşredilmiştir. Lakin Elmalılı’nın metrukâtı üzerinde tetkiklerde bulunan isimler arasında, gerek Necmi Atik, gerekse Nazif Öztürk, Elmalılı’nın terekesindeki müsveddelerle birebir örtüşmediği gerekçesiyle, bu haliyle sağlıklı bir kaynak olma ve itimat edilebilir olmaktan uzak olduğunu ifade etmektedirler.⁶² Ayrıca

⁵⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, (A. Cüneyd Köksal-Murat Kaya), “*Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*”, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 129.

⁶⁰ Atik, “*Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı, Eserleri Ve Divançesi*”, 46.

⁶¹ Abdullah Çolak, “Bir Hukukçu Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır”, Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu, (Antalya: 2012) 207. / Atik, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı, Eserleri Ve Divançesi”, 45. <https://doi.org/10.61304/did.383232>.

⁶² Nazif Öztürk, “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın Metrukâtı Hakkında Ön Rapor”, Elmalılı M. Hamdi Yazır

bu husus, Asım Cüneyd Köksal ve Murat Kaya tarafından tenkitli metin olarak hazırlanan ve “Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları” tarafından 2021 yılında neşredilen “Hak Dini Kur’an Dili” tefsirinin 1. Cildinde, giriş bölümünde de teyit edilmektedir.⁶³

1.1.5.1.6. Makaleleri (Meşrûtiyetten Cumhuriyete Makaleler)

Elmalılı Hamdi Yazır’ın, 1908-1925 yılları arasında Beyânülhak, Sebîlürreşâd, Cerîde-i İlmiye, Te’sîsât, İkdâm ve Tasvîr-i Efkâr gibi muhtelif mevkutelerde çıkan makaleleri, Asım Cüneyd Köksal ve Murat Kaya tarafından derlenmiş ve “Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Makaleler*” ismiyle yayınlanmıştır. Bu eserde gerek tek yazıdan ibaret makaleleri, gerek tefrika edilen yazı dizilerinin yanı sıra *Metâlib ve Mezâhib* isimli tercümesinin başına eklediği *Dibâce* ile Ahmed Hamdi Akseki’ye yazdığı seferîlik meselesine dair risale şeklindeki mektup da neşredilmiştir.⁶⁴

1.1.5.1.7. Kanun-ı Esâsî ’nin 1909 Tâdiline Dair Rapor & Mehâkim-i Şer’ Kanunu Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası (Osmanlı Anayasasına Dair)

Elmalılı’nın, 1909 tarihinde Meclis-i Mebûsan’ın Kanun-ı Esâsî’yi gözden geçirmek için oluşturduğu komisyon tarafından kendisine tevdi edilen vazifeye, Kanun-i Esasi’deki bu tâdilatın esbab-ı mucibelerini ve sebeplerini anlatmak için kaleme aldığı rapordur. Şer’î mahkemeler ve hâkimlerle alakalı kanunun gerekçelerini de 1912 yılında ayrı bir rapor hâlinde yazdığı mazbatalardır.

Bu iki metin, Asım Cüneyd Köksal tarafından, Elmalılı’nın fıkıh ve siyasetle alakalı fikirlerine dair bir izah ve Elmalılı’nın yazılarının siyak - sibakını anlatan bazı izahlarla ve ilave metinlerle yayımlanmıştır.⁶⁵

Sempozyumu, (TDV Yay. Ankara, 1993), 337. https://isamveri.org/pdfdrq/D033414/1991/1991_1_OZTURKN2.pdf. Necmi Atik, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın İslam Hukuku Kâmûsu ve Âdem Maddesinin Tahlili” (İlahiyat Araştırmaları Dergisi, sayı 8, Aralık: 2017) 69-70. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2207238>.

⁶³ Yazır, (Nşr: Köksal ve Kaya), “*Hak Dini Kur’an Dili*” (İnceleme - Tenkitli Metin), 26-27.

⁶⁴ Elmalılı M. Hamdi Yazır, (A. Cüneyd Köksal-Murat Kaya), “*Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*”, (Klasik Yayınları, İstanbul, 2011).

⁶⁵ Asım Cüneyd Köksal, *Osmanlı Anayasasına Dair*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018).

1.1.5.2.Basılmış Tercümesi

Tahlîlî Tarih-i Felsefe: Metâlib ve Mezâhib – Mâba'de't-tabî'a ve Felsefe-i İlâhiye

“Histoire de la Philosophie” ismini taşıyan felsefe tarihine dair kitabın, ilahiyat ve metafizik kısımlarının tercümesi olan bir eserdir. Elmalılı, tercümenin baş kısmına 40 sayfalık bir *Dibâce* ilave etmiştir. Ayrıca kitabın pek çok yerine notlar ve haşiyeler düşerek muhtelif fikir ve filozoflar hakkındaki mülâhazalarını ortaya koymuştur. Mehmed Emin Erişirgil, tercümenin Dîbâce'si hakkında şu satırları kaydetmektedir:

Kitaptan çok Dîbâce kıymetlidir. Bu Dîbâce ayrı intişar etse yine kıymetinden kaybetmezdi. Çünkü baştanbaşa okuyunca felsefî mesâili kavrayan bir zekânın tesiri altında bulunduğunuzu hemen fark ediyorsunuz. Vâkıâ içindeki bazı fikirlere iltihak edemiyorum. Ancak mesâil-i felsefiye üzerine yazılmış bir eserin [kıymeti] parça parça fikirlerin sıhhatinde değil, kavrayış ve görüşündeki vüs'at ve ihâtadadır. Bu mukaddime ise her cihetten bize muharririn felsefî mesâili anlayıştaki ihâtasını gösteriyor. (...) Bu mukaddime felsefî bir kudreti haiz bir kalemin eseridir.⁶⁶

---

⁶⁶ Erişirgil'den nakleden: Süleyman Hayri Bolay, “Bir Filozof Müfessir M. Hamdi Yazır”, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, (Ankara, 1993), 136. https://isamveri.org/pdfdrq/D033414/1991/1991_1_BOLAYSH.pdf.

İKİNCİ BÖLÜM

ELMALILI'YA KADAR TÜRKLERDE TEFSİR ANLAYIŞI VE 'HAK DİNİ KUR'AN DİLİ' TEFSİRİNİN TÜRKÇE TELİF EDİLMESİ

2.1. Kur'an'ın Anlaşılması Bakımından Türklerde Tefsir ve Tercüme

Allah Teâlâ, Kur'an-ı Kerimi, ayetleri anlaşılın diye Arapça olarak inzal buyurduğunu beyan etmektedir.⁶⁷ Cenâb-ı Hak, iradesini Arapça olarak izhar etmekle beraber, onu, anlaşılması için indirdiğini de Kur'an da ifade buyurmuştur.⁶⁸ Hz. Peygamber (S.A.V) de kendisine inzal buyurulan Kitap-ı Mübini evvela kendisi tebyin ve tefsir etmiştir. Kur'an-ı Kerim tefsirinin özü, onun bu husustaki beyanlarıdır ki bu da İslam'ın aslı ve esasını teşkil eder. Zira Kur'an-ı Kerim O'na indirilmiştir. O, mutlak olarak Kur'an'ı insanların en iyi bilenidir. Yine bu bakımdan O mübelliğdir ve tebyinle mükelleftir.⁶⁹ Nitekim bu hususu, Cenabı Hak Kur'an'da bizzat beyan etmiştir.⁷⁰ Binaenaleyh Sahabe devrinden itibaren başlamış olan ayetlerin tercüme ve tefsir edilmesi faaliyeti daha sonraki asırlar ve devirlerde de bittabi devam etmiştir.

Kur'an'ın başka bir dile tercüme edilmesi keyfiyeti de yine sahabe zamanına kadar geriye gitmektedir. Selman-ı Farisi (r.a)'ın, Rasûlullah'ın müsaadesiyle ilk defa Fatiha'yı Farsça 'ya tercüme ettiği rivayet edilir.⁷¹ Rasûlullah, devlet reislerine ve krallara gönderdiği İslam'a davet mektuplarında Kur'an-ı Kerim ayetlerinden istifade etmiş ve mezkûr mektupları, o ayetleri tercüme ve tefsir edebilecek elçilerle muhataplarına göndermiştir.⁷² Rasûlullah'ın bu ve benzeri tatbikatı tercüme ve tefsirin caiz, hatta çok lüzumlu olduğunu gösteren deliller olarak mütalaa edilmelidir. Abdullah bin Abbas için İbn-i Mes'ûd tarafından ifade edilen "Tercüman-ı Kur'an"⁷³ tabiri de

⁶⁷ Fussilet 41/3; Tâhâ 20/113; Yusuf 12/2; eş-Şura 42/53; ez-Zuhruf 43/3.

⁶⁸ El-Hac, 22/16.

⁶⁹ İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim'in Tefsirine Duyulan İhtiyaç", *Diyanet İlmi Dergi* (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, c. I, sayı: 5, 1962), 6-11.

⁷⁰ "Beyyinelerle ve kitaplarla; sana da bu zikri indirdik ki kendilerine indirileni nâsa anlatsın ve gerek ki tefekkür edeler." en-Nahl, 16/44.

⁷¹ Mahmud b. Abdullah el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî, thk. Ali Abdülbari 'Atıyye* (Beyrut:Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994-1995), 6/365; Esat Özcan, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri" *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (BOZİFDER, 17, 2020/17), 163. https://isamveri.org/pdfdrq/D03825/2020_17/2020_17_OZCANE.pdf.

⁷² Özcan, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri", 163.

⁷³ Abdulhamit Bırışık, "Müfesser", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı yayımları: 2020), 41/496-499.

Kur'an'ın tercüme ve tefsirinin, izahının sahabe devrinde başladığı ve ehemmiyeti ile alakalı fikir verebilmektedir.

2.1.1. Türklerin Tefsir İlmine Katkıları

Türkler miladi 9. asırda İslam dini ile tanışmış ve 10. asırdan itibaren büyük kitleler halinde adeta fevç fevç bu yeni tanıdıkları dine girmeye başlamışlardır.⁷⁴ Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra bu dine her sahada çok büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Türk kavimleri, umumiyetle cihangirlik ve İslam fütuhatında sergiledikleri fevkalade başarı ile İslam'ın askeri sahada sancaktarı ve serdarı olma vasıfları ile temayüz eden keyfiyetleri ile haklı bir şöhrat ve itibar sahibi olmuşlardır. Fakat bu hususiyetlerinin yanında pek çok ilmi sahada da hizmetler ifa etmişlerdir. Bu hizmetlerin en mühim olanlarından biri de şüphesiz Kur'an'ın tefsiri mevzuundadır. Türk âlimler, tefsir sahasında çok kıymetli ve muhalled eserler telif etmişlerdir.⁷⁵ Ebû Mansur Muhammed el-Mâtürîdî(v.333/944), Molla Gürânî (v.893/1488), Ebüssuûd Efendi (v.982/1574), Ebü'l-Leys Semerkandî (v.373/983), Zemahşerî (v.538/1144), Ebü'l-Berekât en-Nesefî (v.710/1310), İsmail Hakkı Bursevî (v.1137/1725) tefsir sahasında, günümüzde hala en çok müracaata edilen şaheser vasfında ölümsüz tefsir eserleri bırakan Türk âlimlerden birkaç tanesidir.⁷⁶

2.1.2. Hak Dini Kur'an Dili" Tefsirinden Önce Türkçe Tercüme Ve Tefsirler

Yukarıda bazıları tadat edilen bu klasik tefsir eserlerinin umumiyetle Arapça olmasının sebepleri ilerleyen başlıklarda izah edilmeye çalışılacaktır. Bu noktada, Türkçe yazılmış tercüme ve tefsirlerden çok kısa bahsetmek yerinde olacaktır. Zira Türkler, İslamiyet'i kabul ettikleri ilk zamanlardan itibaren Kur'an'ı anlayabilmek için çok yoğun bir gayretin içerisine girmişlerdir. Takdir edilmesi gereken bu gayretin mahiyetini kavrayabilmek, Türklerin İslami ilimler ve hâssaten tefsir ilmine olan katkılarını ortaya koyabilmek için Osmanlı ve onun öncesindeki Türkçe tefsir ve tercüme tarihinin serencamına atf-ı nazar etmek isabetli olacaktır. Ayrıca bu hususu âyan etmek,

⁷⁴ Abdülkerim Özeydin, "Türkler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/478.

⁷⁵ Hidayet Aydar, "Türkler'de Kur'an Çalışmaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999), 159-235. https://isamveri.org/pdf/drg/D02370/1999_1/1999_1_AYDARH.pdf.

⁷⁶ Özcan, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri", 163.

Türklerin ilme ve bilhassa tefsir ilmine katkılarının olmadığı yönündeki tenkitlere de cevap mahiyetinde olacaktır.

Müslüman Türkler ve onların ortaya koyduğu eserlere dair herhangi bir mevzudan bahsedildiğinde, elbette ve tabii olarak ilk önce Osmanlı ve Osmanlıya dair hususlar akla gelir. Bu noktada, Osmanlı ulemasının tefsir ilmine yaklaşımı, tefsir anlayışı ve tefsir faaliyetlerinin esas gayesini ele almak gerekir. Fakat evvela Osmanlı öncesi Türkçe Kur'an-ı Kerim tercüme ve tefsirine dair tarihi vetireye bakmak yerinde olacaktır.

2.1.2.1. Osmanlı Öncesi Türkçe Tefsirler

Sâmânîler zamanında, içinde bazı Türk âlimlerin de olduğu bir heyet tarafından Kur'an Farsçaya tercüme edildiği bilinmektedir.⁷⁷ Hicri 4.-5. / miladi 10.-11. asırlarda Kur'an'ın Farsçaya tercümesi işinde vazife alan heyet içerisinde bulunan bazı Türk âlimler tarafından, Türklerin de Kur'an'a olan ihtiyaçlarını nazar-ı itibara alarak onu Türkçeye de tercüme ettikleri daha sonraki bazı kaynaklarda nakledilmektedir.⁷⁸ Günümüzde bilebildiğimiz ilk Türkçe tercüme, Şark (Çağatay) Türkçesine yapılmış Kur'an çevirilerinin me'hazı olarak Sâmânî hükümdarı Mansûr b. Nûh zamanında Kur'an'ın Farsçaya tercüme çalışması esnasında yapılan Türkçe tercüme yahut 11. asra tarihlenmiş bir tercüme olarak gösterilmektedir.

Kur'an'ın Türkçe 'ye tercümesi çalışmalarının 10. yahut 11. asırdan itibaren başlayıp, 14 ve 15. asırlarda Anadolu Selçuklu Beyliklerinin sonuna kadar devam ettiği söylenebilir. Bu vetirede Kur'an'ın tamamen veya bazı sûrelerinin parçalar halinde, gerek Çağatay, gerekse Eski Anadolu Türkçesine muhtelif tercümeleri yapılmıştır. Bunlar Osmanlı öncesi Türkçe tefsir kitâbiyatının en mühim unsurları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu noktada bilhassa Anadolu beyliklerinin Türkçe eserlere ve Türkçe tefsir çalışmalarına verdikleri ehemmiyet ayrıca zikredilmelidir. Zira Anadolu Selçukluların dağılmasından sonra, kendi beylik merkezlerini yeni il

⁷⁷ Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", 167.

⁷⁸ Sadrettin Gümüş, "Kur'an ve Tefsir'in Türkçeye Çevirisinin Tarihi Süreci, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri" -*Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı* (21-22 Ekim 2011, 2012), 25-40. https://isamveri.org/pdfdrg/D162969/2012/2012_GUMUSS.pdf.

im, irfan ve fikir merkezi haline getirmek isteyen Anadolu beyleri, ilim adamlarına çok büyük ihtiram göstererek kıymet vermiş ve geniş imkânlar sağlamıştır.⁷⁹

Elbette Türkçeye rağbetin artmasında, Moğol tazyiki yüzünden Anadolu'ya yeni gelen ve sadece Türkçe bilen Oğuz kitlelerinin de tesiri olmuştur. Zira Türkçeden başka lisan bilmeyen Türk nüfusun artması, Farsça karşısında Türkçenin de kendini kabul ettirmesini intaç etmiştir⁸⁰ Bunun yanında Fars dili ve edebiyatına vakıf olan Selçuklu sultanları ve devlet adamlarına mukabil Anadolu beylerinin Farsçayı iyi bilmemeleri de Türkçenin revaç bulmasında mühim bir amil olarak rol oynamıştır.⁸¹

Netice itibariyle Anadolu Selçuklular devrinde Türkçe olarak daha basit muhtevalı eserler görülürken Anadolu beylikleriyle beraber Türkçe, ilmi ve derinlikli eserlerin de kaleme alındığı bir dil hüviyetini kazanmıştır. Ekseriyeti dini muhtevalı olan bu eserlerin arasında Kur'an tercümeleri çok mühim bir yer tutmaktadır. Bu dönemdeki Kur'an tercümeleri; a) kısa surelerin tefsirleri ki; bunlar daha ziyade; Fatiha, İhlas, Yasin Tebâreke, Ayete'l Kürsi, Amme Cüzü tefsirlerini ihtiva ederdi. b) izahlı, açıklamalı tercümeler, c) satır arası tercümeler, d) uzun, mufassal tefsirler şeklinde tasnif edilebilir.⁸²

Kur'an-ı Kerim'in Anadolu Türkçesinde yapılan ilk tercümeler daha ziyade tefsirli tercümeler tarzında kaleme alınmıştır. Bunlar, az evvel ifade edildiği üzere bazı kısa surelerin tefsiri, Fatiha tefsiri, Yasin, Tebâreke, İhlas suresi tefsirleri gibi sure ve ayet tefsirleriydi. Anadolu'da Türkçe bütüncül ve büyük tefsir ve tercüme faaliyetine,

---

⁷⁹ Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kuran Tercümeleri Üzerine-I." *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (2010), 126-127. https://isamveri.org/pdfdrg/D00058/2008_1/2008_2_OZKANM.pdf.

⁸⁰ Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kuran Tercümeleri Üzerine-I.", 127.

⁸¹ M. Suat Mertoğlu "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur'an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 9, Sayı 18, 2011. https://isamveri.org/pdfdrg/D02512/2011_18/2011_18_MERTOGLUMS.pdf. ; Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kuran Tercümeleri Üzerine-I.", 127.

⁸² Özcan, Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri, 164- 165.

Osmanlı devletinin kuruluşundan bir asır sonra, yani 15. Asırdan itibaren başladığı söylenebilir.⁸³

2.1.2.2. Osmanlılarda Türkçe Tefsir

Osmanlı'nın ilk kuruluş zamanlarından itibaren Türkçe tefsir ve tercüme faaliyetleri başlamıştır. Devletin kuruluş devirlerinde tercüme ve tefsir çalışmaları daha ziyade beyzade, şehzade ve talebelere yönelik olarak, onlara Arapça öğretmek kastıyla yazılmıştır. Molla Fenârî (ö. 834/1431) olarak bilinen Muhammed ibn-i Hamza tarafından kaleme alınan Fatiha tefsiri kelime mealli Kur'an tercüme ve tefsiri noktasında orijinal bir hüviyeti haizdir.⁸⁴ Daha sonra medreselerin kurulup Yaygınlaşmasıyla Beraber Türkçe Tefsir Faaliyetleri Azalmış, Onun Yerine Müslüman âlemin ilim ve medeniyet dili haline gelen Arapça tercih edilir olmuştur.⁸⁵

Bu keyfiyet, elbette hiç Türkçe tefsir yazılmadığı manasına gelmemektedir. Bilakis Osmanlı'da pek çok Türkçe tefsir kaleme alınmıştır. Bunlar, beylikler dönemindekine benzer bir anlayışla, daha ziyade; kısa sureler, Fatiha, İhlas, Yasin, Tebâreke, Ayete'l Kürsi, Amme Cüzü ve Kur'an-ı Kerim'den bazı surelerin tefsirleri şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Mamafih, o devirde çok fazla yaygınlık kazanmasa da Kur'an'ın baştan sona tercüme ve tefsirini ihtiva eden eserler de yok değildi.⁸⁶

Bu noktada Osmanlı klasik devrinde en fazla rağbet edilen, çok okunup yaygınlık kazanan ve farklı ilim adamları tarafından, farklı zamanlarda tercüme edilen bazı tefsirler ön plana çıkmaktadır.⁸⁷ Bu tefsirlerin, başlıklar halinde çok kısaca zikredilmesi yerinde olacaktır.

⁸³ Ahmed Topaloğlu, "Kur'an-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümeleri Ve Cevâhirü'l Asdâf", *Türk Dünyası araştırmaları*, Aralık, 27 (İstanbul:1983), 60.
https://isamveri.org/pdfdrg/D00130/1983_27/1983_27_TOPALOGLUA.pdf.

⁸⁴ Aydar, "Türkler'de Kur'an Çalışmaları", 171.

⁸⁵ Özcan, Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri, 164.

⁸⁶ Abdulhamit Bırışık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri Sempozyumu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012), 222-233.
https://isamveri.org/pdfdrg/D162969/2012/2012_BIRISIKA.pdf.

⁸⁷ Özcan, Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri, 164.

2.1.2.2.1. Cevâhir’ul-Esdaf

Türkçe tercüme ve tefsir dendiğinde evvela, Osmanlı devletine tâbi olmamakla beraber onun ilk zamanlarında aynı anda hüküm sürmüş olan Candaroğulları beyliğinde kaleme alınmış olan Cevâhir’ul-Esdaf isimli tefsirden bahsetmek yerinde olacaktır. 1461 senesine kadar Kastamonu merkezli olarak kuzeybatı Anadolu havalisinde hüküm sürmüş olan Candaroğulları beyliğinin 8. Hükümdarı İsfendiyar bin Bayezid Han'ın emriyle, oğlu İbrahim bey için yazdırılan tefsirdir.⁸⁸

Müellifi, esere –tevazu ve mahviyetten olsa gerek- kendi ismini yazmadığı için bilinmemektedir. Yazıldığı tarihe, mevcut nüshalarda kayıt olmamakla beraber 1400’lü yılların ilk çeyreği olarak anlaşılmaktadır.⁸⁹ Cevâhirü’l Esdâf için muhtasar bir tefsir tabiri kullanmak isabetli olacaktır. Satır arası tercümelerle uzun, mufassal tefsir eserleri arasında orta bir yolda bir tefsir üslubuna sahiptir denilebilir.⁹⁰

2.1.2.2.2. Ebü’l-Leys es-Semerkandî ’nin Tefsirinin Tercümeleri

Semerkand’lı meşhur âlim Ebü’l-Leys es-Semerkandî (v. 373/983)’nin “Tefsîrû Ebi’l-Leys” isimli Arapça tefsirinin Türkçeye farklı zamanlarda pek çok tercümeleri yapılmıştır.⁹¹ Bunlardan en bilinen ve muteber olanları arasında Yıldırım Bayezid ile II. Murad arasındaki dönemde yaşayan Ahmed-i Dâî tarafından yapılan “Tercüme-i Tefsîr-i Ebi’l-Leys es-Semerkandî” veya “Dürer-i Latîf” ismiyle maruf olan tercümesidir. Bu tefsirin Anadolu’da Türkçeye tercüme edilen ilk tefsir olduğu tahmin edilmektedir.⁹² Yıldırım Bayezid’in oğlu Emir Süleyman Çelebi’nin arzusu üzerine, ona ithafen yazılan eser, tam manasıyla eski Anadolu Türkçesi üslubundadır.⁹³

⁸⁸ Nazife Vildan Güloğlu, “Bir Babadan Oğluna En Güzel Hediye: "Cevahiru'l-Esdaf Tefsiri", *Osmanlı Döneminde Tefsir*, Ensar Neşriyat, (İstanbul:2018), 28. <https://doi.org/10.31121/tader.770642>.

⁸⁹ Güloğlu, “Bir Babadan Oğluna En Güzel Hediye: "Cevahiru'l-Esdaf Tefsiri", 28

⁹⁰ Topaloğlu, “Kur’ân-ı Kerim’in İlk Türkçe Tercümeleri Ve Cevâhirü’l Esdâf”, 62,63

⁹¹ Bu tercümelerin kütüphanelerde bulunan nüshalarının karma bir listesi için bk. Mehmet Kara, “Doğu ve Batı Türkçesinde Kur’ân Tercüme ve Tefsirleri”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 29, sayı 3, (Temmuz-Eylül 1993), 25-36. https://isamveri.org/pdfdrg/D00033/1993_c29/1993_c29_3/1993_c29_3_KARAM.pdf.

⁹² Abdulhamit Birişik - Recep Arpa, “Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (c.9, Sayı18, 2011), 191-232. https://isamveri.org/pdfdrg/D02512/2011_18/2011_18_BIRISIKA_ARPAR.pdf.

⁹³ Birişik – Arpa, “Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri”, 191-232.

2.1.2.2.3. Tefsir-i Tıbyan Tercümesi

Ayıntâbî Mehmed Efendi, (v. 1111/1699), Sultan IV. Mehmed'in Kur'an'ı Türkçe'ye tercüme ve tefsir etmesi talebi üzerine, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin, "et-Tibyân fî tefsîri'l-Ḳur'ân" isimli tefsirini esas alarak, iki yıl içinde tercüme-telif karışımı bir eser hazırlamıştır. Eser, daha ziyade "avamî" bir üslûpla yazılmıştır denilebilir. Osmanlı toplumunun dinî hayatında büyük tesirleri olmuş ve geniş halk kitlelerince rağbet görmüş, Osmanlıda en çok basılan ve okunan tefsir olmuştur. Aynı zamanda Arap harfleriyle ilk matbu tefsirdir. Dili ve üslûbu kolay anlaşılacak bir mahiyette yazılmıştır. Muhtevası da Osmanlı cemiyetinin İslâmi anlayışıyla uygun bir tarzda olması ve muhtasar bir tefsir vasfını taşıması esere gösterilen rağbeti artırmıştır.⁹⁴

2.1.2.2.4. Tefsîr-i Mevâkib Tercümesi

Hüseyin İbn-i Aliyyu'l-Kâşifi (v. 910/1504-1505) tarafından hicri 900'lü yıllarda "el-Mevâhibu'l-Aliyye" isimli ve Farsça kaleme alınan bir tefsir eseri telif edilmiştir. "Tefsîru'l Mevâkib" de bu tefsirin Türkçeye tercüme edilmesiyle ortaya çıkan bir eserdir.⁹⁵ Tefsir, müterciminin de beyan ettiği üzere, tahsil görmemiş avam halk tarafından rahat anlaşılması kastıyla kolay bir üslupla kaleme alınmıştır.⁹⁶

2.2. Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinin Kaleme Alınma Sebepleri

Türkçe olarak yazılan ve öteden beri kabule mazhar olmuş olan İslam'ın temel sabitelerinden kopmadan, kadim ulemanın çizgisinden çıkmadığı halde nevi şahsına münhasır bir tefsir ortaya koymaya muvaffak olan Elmalılı Hamdi Yazır'ın bu muhalled eseri, yazılış serencamı itibariyle pek çok veçhesiyle inceleme ve tahlile tabi tutulması gereken bir eserdir. Bu noktada, eserin dilinin Türkçe olmasının saik ve amilleri kısaca ele alınmaya çalışılacaktır.

⁹⁴ Recep Arpa, "Tibyân Tefsiri", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: 2012) 41/127-128

⁹⁵ Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", 167.

⁹⁶ Abdulhamit Birışık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler ve Müzakereler-*, 21-22 Ekim 2011, (İstanbul: 2012), 214-216. https://isamveri.org/pdfdrq/D162969/2012/2012_BIRISIKA.pdf.

2.2.1. Türkçe Olarak Kaleme Alınma Sebepleri

Elmalılı Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'an Dili" tefsirini niçin Türkçe kaleme aldığını anlayabilmek için evvela, tefsirin yazıldığı devre ve o devrin hususiyetlerine, atmosferine atfî nazar etmemiz iktiza eder. Bu manada, Avrupalılar 'ın *Ortaçağ ve Yeniçağ* dedikleri, Osmanlı ve Türkiye merkezli bir nazarla bakıldığında da, *Klasik Devirler* diye sıfatlandırılabilir olan devrin hususiyetleri ehemmiyet arz etmektedir. Bilhassa batıda Fransız İhtilali'ne, Osmanlı'da da Tanzimat Fermanı'na kadar olan zaman dilimindeki ilim dili anlayışını kısaca tahlil etmek yerinde olacaktır.

2.2.1.1. İslam'ın Klasik Devirleri Boyunca Tefsirlerde ve Diğer İlmi-Dini Eserlerde Ağırlıklı Tercih Edilen Dil

Bilindiği üzere, 19. Asırda, Tanzimat fermanıyla başlayan ve baş döndürücü ve önü alınamaz bir surette devam eden değişim dalgasının başlangıcına kadar, gerek Osmanlının klasik devri, gerekse daha önceki Selçuklu vb. Müslüman Türk devletlerinde halk ve orduyu teşkil eden askerler Türkçe konuşurdu. Buna mukabil ilim merkezleri olan medreselerde ders kitapları kâmilan Arapçaydı. Hatta Samaniler, Gazneliler ve Selçuklular devrinde ilim dili olan Arapça 'ya, Selçukluların daha sonraki zamanlarında ikinci bir ilim lisanı olarak, nisbî de olsa Farsça'nın da eklendiği ve bir müddet kullanıldığı bilinmektedir.⁹⁷ Böyle olmakla beraber, az önceki başlıkta da kısaca temas edildiği üzere, Türklerin İslam'a girmesinden sonra Türkler tarafından pek çok Türkçe tefsir de yazılmıştır.

Türklerin yeni girdikleri dinin mukaddes Kitabı'nın, peygamberinin dilini tedrisat dili olarak benimsemeleri Müslüman ümmetin tesanüt ve ittihadı noktasında, o devrin anlayışı açısından gayet tabii ve gerekli olarak görüldüğü değerlendirilebilir. Osmanlıda ise Selçuklu ve ilk devir Müslüman Türk devletlerinden farklı olarak, sadece halkın ve ordunun kullandığı dil değil, devletin yazışma ve bütün kayıtlarının tutulduğu resmi dil olarak da Türkçe'nin kullanıldığı bilinmektedir. Mamafih Osmanlı Medreselerinde, ilim dili olması hasebiyle Arapça olan ders kitaplarının takrirleri ve izahları, yani ders

---

⁹⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, (Ötüken Neşriyat: 20123), 257; Kenan Yakuboğlu, "Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1996), 12.

işlenişindeki eğitim dili Türkçeydi.⁹⁸ Medreselerde Arapça ağırlıklı bir müfredatın olmasının Osmanlı ulema ve devlet adamlarının İslam’a olan derin bağlılık ve hürmetlerinden ileri geldiği ifade edilebilir.⁹⁹ O devirde hâkim olan anlayışın bir icabı olarak yazılan ve okutulan kitapların, bilhassa din ilimlerine dair kitapların kahir ekseriyeti, bütün İslam âleminde olduğu gibi Osmanlı medreselerinde de, ilim dili olarak umumi kabule mazhar olan Arapça idi.

2.2.1.1.1. Osmanlı Müfessirlerinin Arapçayı Tercih Etme Sebepleri

Elbette bu keyfiyet devrin ve zamanın ruhuyla, fert ve cemiyet olarak insanların beklentileriyle alakalı bir vaziyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada bazı sebepleri tatad etmek yerinde olacaktır. Zira ilmi anlayış ve tarih şuurundan mahrum olan ve hadiselerle sadece içinde yaşadığı çağın dinamikleriyle, dar bir pencereden bakan bazı kişiler Osmanlıda, müstakil olarak telif edilen tefsir eserlerinin az olmasını veya dilinin, halkın kolayca anlayamayacağı bir surette yazılmasını tenkit edegelmektedirler. Şurası muhakkaktır ki, bu hususta kanaat serdedebilmek için, evvela Osmanlı ulemasının tefsir faaliyetlerindeki esas gayesine ve muhatap aldığı hedef kitle, yani halkın ihtiyaç ve beklentilerine bakmak gerekir.

2.2.1.1.1.1. Osmanlı Ulemasının Tefsir İlmine Bakışı

Osmanlı ilim anlayışına, kendinden evvelki ilmi birikim ve anlayışın bir devamı ve kendi ihtiyaçlarına göre yeni bir şekil alması olarak bakmak gerekir. İlk medresenin Orhan Gazi tarafından İznik’te 1331’de tesis edilmesiyle beraber, kendilerinden önceki yedi asırlık ilim geleneği, dünya görüşü ve medeniyet tasavvurunu tevarüs etmenin yolu açılmış oluyordu.¹⁰⁰

Esasen Osmanlı’nın kuruluşundan itibaren tercüme ve pek çok Türkçe tefsir faaliyetleri yapılmıştır. Osmanlı’nın ilk devirlerinde tercümeler ve Türkçe tefsirler umumiyetle

⁹⁸ Mehmet İpşirli, “Medrese”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Ankara, 2003), 328.

⁹⁹ Selim Hilmi Özkan, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim Dili ve Yabancı Dil Meselesi”, (Eğitim- Bir Sen, Eğitime bakış, Yıl: 13 / Sayı: 39 Ocak / Şubat / Mart / Nisan 2017), 54. https://www.researchgate.net/publication/318945013_Osmanli_Devleti'nde_Egitim_Dili_ve_Yabanci_Dil_Meselesi.

¹⁰⁰ Mertoğlu, “Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur’an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış”, 9-66.

beyzâde, şehzâde ve talebelere Arapça öğretmek gayesiyle yazılmıştır.¹⁰¹ Medreselerin kurulup yaygınlaşmasıyla beraber Türkçe tefsir faaliyetleri de azalmış, Türkçe yerine devrin ilim dili olan Arapçaya ağırlık verilmeye başlanmıştır. Tanzimat'ın ilanından sonra tekrar Türkçe tefsirlere ehemmiyet verilmiş, hatta Osmanlı'nın ilk zamanlarından daha fazla Türkçe çalışmalar ortaya konulmuştur.¹⁰² Bu anlayış ve telakki değişikliği hiç şüphesiz içinde bulunulan zamanın ruhu, fert ve cemiyet olarak insanların anlayış ve beklentileriyle birebir alakalı bir husustur.

2.2.1.1.2. Osmanlıda Tefsirin Muhatap Kitle

Osmanlıda tefsir eserlerinin hitap ettiği zemin ve kitle medreseler, mescidler, camiler, dergâhlar, tekkeler, saray ve konaklardaki ilim meclisleriydi. Daha sonra, Osmanlı'nın son dönemlerinde, bu sayılanlara matbuât âlemi de ilave olmuştur. Tefsir eserlerinin dil, üslup, şekil, muhteva, hacim vb. seviye ve vasıfları bu zeminin ihtiyaç ve beklentilerine göre şekilleniyor ve ortaya konuluyordu.

Medrese muhitlerinde okunan ve okutulan tefsir, gerek dil, gerek üslup, gerekse muhteva itibariyle ilmi, mufasssal ve derinlikli vasıf taşıyordu. Zira Osmanlı medreselerinde tefsir dersi müfredatın en son safhasına ve zirvesine yerleştirilmiş olan bir dersti.¹⁰³ Tefsir ilmi, başta Arapça olmak üzere âlet ilimleri, akabinde ise akâid, kelam, fıkıh ve fıkıh usûlü, hadis ve hadis usûlü gibi diğer bütün temel dinî ilimlerden sonra okutulan bir ilimdi. Çünkü Kur'ân'ı anlamak ve yorumlamak ancak bütün bu ilimlere vâkıf olduktan sonra mümkün olabilirdi. Dolayısıyla tefsir bilindik manada

---

¹⁰¹ Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri ve Üveys b. Hoca Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ'nın Amme Cüzü Tefsiri", *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, ed. Mustafa Özkan - Enfel Doğan, İstanbul (İstanbul Üniversitesi, 2010), 320; https://isamveri.org/pdfdr/D222518/2013/2013_OZKANM.pdf.

Murat Kaya, "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri" Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri Sempozyumu (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012), 307. https://isamveri.org/pdfdr/D162969/2012/2012_KAYAM.pdf.

¹⁰² Özcan, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri", 164.

¹⁰³ Mustafa Öztürk, "Son Dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Kur'ân ve Tefsir Çalışmaları", (KTÜİFD, c. 1, sy. 1, Bahar/2014) 13. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/340630>. ; M. Suat Mertoğlu, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur'an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 9, Sayı 18, (2011), 15. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/652671>.

diğer ilimlerden bir ilim olmaktan ziyade bütün ilimlerin mecmûu hüviyetinde bir ilimdi.¹⁰⁴

Osmanlı uleması umumiyetle medrese ile tekke kültürünü mezcetmiş, bunun yansıması olarak da tekkeler ve zaviyelerdeki sohbet meclisleri aynı zamanda tasavvufî-işârî tefsir dersine dönüşmüştür. Dergâh ve tekkelerdeki muhatap kitlenin ihtiyaç ve seviyelerini nazarı dikkate alan ve tekke kültürü ile medreseyi mezceden Osmanlı uleması, tekke ve zaviyelerdeki sohbet meclislerini adeta tefsir derslerine dönüştürmüştü.¹⁰⁵ Buralardaki tefsir faaliyetleri daha ziyade iş'ari, nakil ve rivayete dayalı tefsir anlayışıyla Kur'an ayetlerinin şifahi olarak iş'ari-tasavvufi tefsir mahiyetindeydi. Aynı şekilde cami cemaatine hitaben yapılan tefsir faaliyetleri de vaaz u nasihatlerin içine mezcederek, cemaatin seviye ve ihtiyaçlarına göre tefsir dersleri ve sohbetler şeklinde halka ulaşıyordu.¹⁰⁶

Bunlara sonradan dâhil olan bir tefsir sahası da modern dönem de denilebilecek olan, Osmanlının son zamanlarında teşekkül eden muhtelif gazete, mecmua ve mevkutelerdeki makalelerde, basın yayında kendini gösteren matbuat yazılarındaki tefsirlerdir ki; bu zeminde, okur kitlesinin alaka, ihtiyaç ve seviyeleri dikkate alınarak tefsir faaliyetleri yapılmıştır.¹⁰⁷

Medreselerin yaygınlaşmasıyla Tanzimat'a kadar olan vetirede Türkçe çalışmaların az olduğu bir vakıadır. Bu noktada Esat Özcan, 'Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri' isimli makalesinde bunun muhtemel sebeplerini birkaç başlık halinde şöyle sıralamıştır; "1. Kur'an'ı anlamak için birçok ilmi biliyor olmak icap ettiği kanaatinin hâkim olması 2.Kur'an'ı tercüme etmenin ve Türkçe tefsir yazmanın zor olması 3. Kur'an tercümesinin câiz olup olmadığı hususunda ihtilaf olması."¹⁰⁸ Murat Kaya da yine bu hususta, "Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları" isimli, Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmi Dergisinde yayınlanan makalesinde; Osmanlı âlimlerinin, tefsir ilmine ayrı bir alaka duyarak ehemmiyet verdiklerini, bu

¹⁰⁴ Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 158.

¹⁰⁵ Öztürk, "Son Dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Kur'an ve Tefsir Çalışmaları", 13.

¹⁰⁶ Özcan, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri", 164.

¹⁰⁷ Mertoğlu, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur'an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış", 15.

¹⁰⁸ Özcan, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri", 164.

sahadaki çalışmaları daima destekledikleri halde eserlerinin çoğunu Arapça kaleme aldıklarını ifade etmektedir. Bunun başlıca sebebinin de; tefsir kitaplarının, her isteyen tarafından kolayca okunup anlaşılacak türden olmayışı olarak ifade eder. Zira tefsir ilmi, çok farklı ve çeşitli ilimleri bilmeyi gerektiren geniş bir ilim dalıdır.¹⁰⁹ Bu itibarla tefsir ilmi ve tefsir kitabı, bir âlimden öğrenilerek hatalı anlamalar asgari seviyeye düşürülmesi gaye edinilmektedir. Bunun yanında medrese talebelerine de kahir ekseriyetle Arapça kitaplar okutulmaktadır. Bu vb. sebepler Türkçe tefsir yazmayı gerektiren âmilleri azalmaktadır. Osmanlı’da tefsir ihtiyacı; hem medresedeki derslerle, hem de ulemânın halka açık dersleri ve vaazlarıyla karşılanmakta olduğu bilinmektedir.¹¹⁰

Kaya, medreselerin az olduğu taşrada ve Anadolu şehirlerinin yanı sıra Beyliklerde Türkçe telif ve tercümelerin daha fazla olduğunu, buna mukabil, Arapça eğitimin daha yoğun olduğu İstanbul’un bu ihtiyacı pek hissetmediğini ifade eder.¹¹¹ Bu hususta Arapça telife ağırlık verilmesinin bir sebebi olarak Ömer Nasuhi Bilmen hoca da tercümenin zorluğunu işaret eder ve bunu şöyle îzah eder:

*Türk âlimleri, öteden beri Kur’ân-ı Mübîn’in tefsiri hususunda pek meşkûr hizmetlerde bulunmuşlardır. Fakat yazmış oldukları tefsirlerin en büyük, en mühim kısmı Arapça’dır... Çünkü Arapça tefsir yazan zâtlar, diğer tefsirlerden, menba’lardan terceme zahmetine katlanmaksızın istedikleri kadar iktibaslarda bulunabilirler. Bununla beraber ayrıca bir meal yazmak mecburiyetinden de vâreste bulunurlar. Türkçe olarak yazılacak bir tefsirde ise vaziyet başkadır. Bâhusûs belagatın i’câz mertebesinde bulunan Kur’ân-ı Hakîm’in âyetlerini -aslındaki cezâlet ve ulviyyeti mümkün mertebe gösterebilmek şartıyla- Türkçe’ye çevirmek tahmin edilecek derecelerden daha güçtür. Bu bâbda hakkıyla muvaffakiyete nail olmuş bir zât gösterilemez...*¹¹²

2.2.1.1.3. Osmanlı Ulemasının Tefsir Yazmadaki Esas Gayesi

¹⁰⁹ Murat Kaya, “Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları”, *Araştan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmi Dergisi*, (Bışkek: 2013), 65. https://isamveri.org/pdfdrq/D02918/2013_15-16/2013_15-16_KAYAM.pdf.

¹¹⁰ Kaya, “Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları”, 64.

¹¹¹ Kaya, “Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları”, 65.

¹¹² Ömer Nasûhi Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi*, Bilmen Yayınevi, c.2, (İstanbul: 1973), 788.

Bu noktada, elbette o devrin ilim anlayışına ve müfessirlerin tefsir yazma maksat ve gayelerine bakmak gerekir. Şu husus kati olarak bilinmektedir ki, Osmanlı ilim geleneği Arapça ile özdeşleşmiştir. Gerek ortaya çıkan zengin literatür ve gerekse kavram zenginliği ile Arapça Müslümanların ilim dili haline gelmiştir. Ulema, Türkçe yazdığı eserlerde bile, İslam âleminin ilim ve medeniyet dili olması hasebiyle ağırlıklı Arapça kavramlar kullanmıştır. Kendi dilinde yazdığı eserin ismini, İslam âleminin ortak ilim dili diyerek Arapça olarak yazmıştır. Bu sayede Arapça bilmeyen halkı da hem dini tabir ve mefhumlara aşina kılıp ortak bir din şuuru vermeyi hem de Türkçeyi zenginleştirmeyi hedeflemiştir.

Osmanlı son devir İslam âlimlerinden Ahmet Naim bu hususu şu şekilde izah eder;

Müslüman milletleri birleştirme ve muhtelif mü'min unsurları manevi bir sancak altında toplayarak -Batılıların bir türlü gerçekleştiremedikleri- ümmeti Muhammed'i adeta yekvücut yapan bağ o kadar mükemmel bir surette oluşmuştur ki, Arab'ın malı olan güzellikler bütünüyle ve noksansız bir surette hem Acem'in hem Türk'ün malı olmuş, Acem'in ve Türk'ün vücuda getirdiği eserlerden Arab da istifade etmiş. Hepsi İslam bahçesinin bereketli mahsulleri kabul edilerek kardeşçe paylaşılmış ve umurun istifade edebilmesi, ilmin yayılabilmesi namına bu eserlerin çoğu Kur'an dili ile yazılmıştır."¹¹³

Bu ifadeler Kur'an lisanı Arapçanın, esasen İslam âleminin ortak, kurucu medeniyet dili olduğunu beyan etmektedir.

Yine son devrin âlimlerinden Ömer Nasûhi Bilmen'den yukarıda iktibas edilen ifadelerinde; Kur'an ayetlerini hem meâl hem de tefsir itibarıyla Türkçe'ye aktarmanın mesuliyeti ve zorluğu, ilahi kelamı başka bir lisana tercüme ederken, ondaki "cezalet", "ulviyet" ve "belagati" bihakkın gösterebilmenin imkânsızlığı sebebiyle müfessirlerin Türkçe tefsir yazmaktan içtinap ettikleri ifade edilmişti.¹¹⁴ Dolayısıyla, bu noktadan bakıldığında, o devirde Türkçe tefsir yazmayı gerektiren pek fazla mücbir sebep veya zaruri ihtiyaç yok gibiydi.

¹¹³ Nejdet Gürkan, "İslam Medeniyet Dili Arapça'nın Türk Kültüründeki Yeri Ve Türklerin Bu Dile Katkıları", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu*, (S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Isparta: 2007), 601. https://isamveri.org/pdfdrg/D172590/2007/2007_GURKANN.pdf.

¹¹⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 788.

Osmanlı ulemâsının tefsir eserlerini daha çok Arapça kaleme almasının belki en mühim sebebi, yukarıdaki paragrafta da temas edildiği üzere tefsir kitaplarının, pek çok ilmi bilmeyi gerektiren geniş bir ilim dalı olması hasebiyle, her isteyen tarafından kolayca ve kendi başına okunup anlaşılabilir cinsten olmadığı kanaati denilebilir. Bu sebeple, yanlış, hatalı veya eksik anlamının önüne geçebilmek maksadıyla tefsir, bir âlimden öğrenilerek bu ihtiyacın karşılanması cihetine gidilmiştir.¹¹⁵ Bu da medresede, tefsir kitaplarını talebeye hocaların okutması şeklinde tezahür eden tefsir dersleri ile halka yönelik olarak da yüksek ulemânın veya imam-hatip, vaiz gibi hâcegân tabir edilen zatların halka açık dersleri ve vaazları ile karşılanıyordu.¹¹⁶

Haddizatında entelektüel bir gaye ile tefsir yazan ulemanın bu dilden âzâde kalmaları mümkün değildir.¹¹⁷ Her ne kadar içinde yetiştikleri cemiyet Türkçe konuşuyor olsa da müfessirlerin maksatları, ilim ile meşguliyeti bulunmayan halkın okuyup istifade edebileceği bir eser meydana getirmek değildir. Onların, yani halkın Kur'an ile irtibatları, doğrudan tefsir kitapları ile değil, tefsir kitaplarından istifade ederek Kur'an'ı halka doğru olarak anlatabilecek hocalar, tarikat şeyhleri, imamlar, vaizler yoluyla olmaktadır.¹¹⁸ Bu noktada bazı müfessirler Arapça yazdıkları kendi tefsir kitaplarını halka vaaz şeklinde takrir ve izah ederlerdi.

Şu kadar var ki, ilim dili olarak, din zemininde teşekkül etmiş bir medeniyet havzasını temsilen bir kurucu dilin müştereken kullanılması sadece Türklere münhasır bir keyfiyet veya hususiyet de değildi.

¹¹⁵ Kaya, "Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları", 66.

¹¹⁶ Kaya, "Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları", 66.

¹¹⁷ Muhammet Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 9, Sayı 18, (2011), 67-137. https://isamveri.org/pdfdrq/D02512/2011_18/2011_18_ABAYM.pdf.

¹¹⁸ Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", 67-137.

¹¹⁸ "Ortaçağ Avrupa'sında eğitim dili Latince idi. Okulların asıl amacı, katedralin gündelik çalışan personelini oluşturan gençler için Latince eğitimi sağlamak ve kalifiye din adamı yetiştirmektir" bk.: Sema Gürsu, "Geç Ortaçağ Avrupa'sında Okullar Ve Eğitim", *7.Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu*, (Çankırı Karatekin Üniversitesi: Mayıs 2023), 166. <https://www.researchgate.net/publication/370466622>.

¹¹⁸ Ömer Faruk Harman, "İncil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul:2000), 22/ 270-276.

¹¹⁸ "Latincenin Avrupalı aydınların ortak bilim ve kültür dili olmasının yanında Kilisenin de ibadet dili olması çok önemli bir olaydır. Bunun Avrupa Hristiyanlarını tek bir dinî cemaat olarak birleştirdiğini görüyoruz." Bk.: Akyüz, "Eğitimin Kültür Ve Uygarlıkları Geliştirme Ve Yeni Nesillere Aktarma İşlevi.", 1-18. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/315585>.

2.2.1.2.Kurucu İlim ve Medeniyet Dili Anlayışı

Klasik devirler boyunca gerek Avrupa’da, gerekse, Osmanlı’nın en mühim unsurunu teşkil ettiği Müslüman medeniyetinin geniş coğrafyasında hâkim olan, öne çıkan, dini ve ilmi eserlerin yazıldığı, sanatta kullanılan ve o medeniyeti temsil ilim dillerinin varlığını ve keyfiyetini görmezden gelmek mümkün değildir. Bu iki dil Avrupa’da, yani Hristiyan Batı medeniyetinde Latince, Müslüman medeniyet havzasında ise şüphesiz Arapçaydı. Bu iki dilin yanında Avrupa’da Latinceyle beraber Grekçe de sanat ve felsefede kullanılmaktaydı. Buna mukabil İslam âleminde de Arapça kadar olmasa da Farsçanın şiir ve sanatta kullanılıyor olduğu malumdur.

Ulusçuluk anlayışından ziyade din zemininden hayat ve hadisatı değerlendiren ve cihanşümul bir mefkûreyle dünyaya baka Osmanlı da elbette bu anlayıştan vâreste tutulamaz. Bu itibarla Osmanlı, Arapçayı hiçbir zaman devletin resmi dili yapmamış, lakin bütün Müslümanların mukaddes kitabının, peygamberinin ve ilmi müktesebatın kahir ekseriyetinin lisanı olan Arapçaya medrese ve ilmi mahfillerde fevkalade ehemmiyet vermiştir. Bunun bir neticesi olarak da tefsir eserleri veya haşiye ve şerhlerinin çoğu Arapça kaleme alınmıştır. Lakin buna mukabil ders takrirleri Türkçe olmaya devam etmiştir.

2.2.1.2.1. İslam Coğrafyasının Genelindeki İlim Dili Anlayışı

O devirdeki benzer anlayışın bir tezahürü olarak, Arap, Acem, Türk, Urdu, Cava’lı vb. Müslüman olan muhtelif millet ve kavimlere mensup müellif ve musannifler, eserlerinin İslam âleminin her yerinde okunabilmesi ve anlaşılabilmesi için kitaplarını ekseriyetle, ilim dili olan Arapça olarak kaleme alıyorlardı. Elbette Arap coğrafyasının haricinde kalan Müslüman milletler kendi lisanları olan Türkçe, Farsça, Urduca vb. dillerde de eserler yazıyorlardı. Lakin kendi dillerindeki eserlerin isimleri ve mukaddimleri umumiyetle Arapça olurdu. Esasen dilleri ve kültürlerinde farklılıklar barındıran Türk, Arap ve Fars gibi kavimler ortak medeniyet dairesine mensuptu. Bu farklı kültürleri bir

arada tutan ana unsur İslam dini ve İslam medeniyetiydi. Bu medeniyetin kurucu ve taşıyıcı dili ise Arapçaydı.¹¹⁹

İslam'ın klasik devirlerindeki Arapça merkezli bu ilim anlayışı o gün için kimsenin sorguladığı veya yadırgadığı bir hal değildi. Yukarıda Hristiyan batı medeniyetinin de Latinceyi aynı şekilde merkeze koyduğu ifade edilmişti. Dolayısıyla bugünkünden tamamen farklı bir sosyo-kültürel yapının ve kıymet hükümlerinin olduğu bir devri günümüz anlayış ve telakki tarzlarıyla ele almak ve değerlendirmenin yanlış netice ve hükümlere götürebileceği âşikârdır. O devrin anlayışında, mukaddes kitabımız Kur'an'ın inzal olduğu ve Peygamber (S.A.V.)'in Hadis-i Şeriflerinin irâd edildiği, ilk devir temel kaynak eserlerinin yazıldığı, dini ıstılah ve tabirlerin menşei olan Arapçanın böyle bir misyona sahip olması gayet tabii görülmekteydi. Bu noktada medrese ve ilmi mahfillerde Arapçanın bu kadar hâkim olmasının sebepleri birkaç maddede hülâsa edilecek olusa;1.) Arapçanın, Kur'an ve hadislerin dili olması,2.) Buna bağlı olarak Arapça'nın kutsiyetine dair rivayetlerin ve kanaatin olması. 3.) Gramer ve lügat yapısı olarak, gerek ifade kudreti ve çeşitliliği, gerekse kelime zenginliği itibariyle çok köklü, tekâmül etmiş bir lisan olması. 4.) Yazılan eserlerin ümmet coğrafyasının her tarafında okunup anlaşılabilmesi için müşterek bir medeniyet lisanına ihtiyaç hissedilmesi. Bu son maddenin çok mühim bir amil ve saik olduğunu, o devirde, Arapça haricinde – Türkçe, Farsça gibi- dillerde yazılan eserlerin dahi isimlerinin ve bazılarının mukaddimelerinin Arapça olması göstermektedir.

2.2.1.2.2. Klasik Devirde Batı'da İlim Dili Anlayışı

Türk ve İslam âlemine mukabil, Hristiyan batı âleminde de ilim ve kurucu medeniyet dili Latinceydi. Klasik devre ait Avrupa kültür ve medeniyet tarihine umumi hatlarıyla baktığımızda bu hakikat karşımıza çıkmaktadır. Bu cümleden olarak, Fransız ihtilali bütün dünyaya yayılıp etnisite ve ulusçuluğu ön plana çıkaran ulusalcı hareketler başlayana kadar, asırlar boyu Hristiyan batı âlemindeki ilim dilinin Latince olduğu

---

¹¹⁹ Kürşat Efe, "Dil Medeniyet İlişkisi Ve Arapça Etkisi Açısından Türkçe", *Türk Dünyası Araştırmaları*, c.126, sayı.249, (TDA Kasım - Aralık 2020), 292. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1394395>.

izahtan vareste bir husustur.¹²⁰ Zira İncil Aramice veya İbranice inzal olmasına rağmen, Grekçe ve ardından Latince olarak kaleme alınmıştır.¹²¹ Bu vasıf ise Latinceyi batılı Hristiyanlar nezdinde, mukaddes kitaplarının ve dini metinlerin dili olması hasebiyle ulvi ve kudsi bir mevkie çıkarmış ve batı Hristiyan âleminin muhtelif kavimlerini din zemininde ortak bir medeniyet fikri etrafında –en azından dini ve ilmi telakki itibariyle– toplayan bir müessir unsur olmuştur.¹²² Elbette bu hâl, gerek papazların, gerekse bir şekilde ilimle meşgul olan sair zevatin, müşterek ilim dili olması itibariyle eserlerini ya Latince kaleme almasını yahut kendi lisanında yazıyorsa bile Latince menşeli ortak ıstılah ve tabirler kullanmasına sebebiyet vermiştir. Herkesin malumu olduğu üzere günümüzde dahi tıptan anatomiye, zoolojiden botaniğe kadar pek çok ilmi tabir ve terim hala Latince olarak kullanılır. Bunun da ötesinde ilmi olarak yeni bir terim veya tabire ihtiyaç hissedildiğinde, günümüzde günlük hayatta artık hiç kullanılmayan bir dil olmasına rağmen Latince bir kelime veya kelime kökünden bu yeni tabir türetilir.¹²³ Ki bu ilmi tekâmülün, kültür ve medeniyet noktasında bir ortak dil etrafında birliktelikten geçtiği anlayışını kısmen de olsa hala devam ettirdiklerini göstermektedir.

2.2.1.3. Klasik Manadaki Kurucu İlim Dili Anlayışının Değişmesi

19. asrın başlarına geldiğimizde, Klasik devrin sona ermesiyle beraber, başta Fransız İhtilali olmak üzere, dışarıdan gelen yeni telakki ve anlayış kalıpları Osmanlıyı da iyice tesiri altına almaya başlamıştı. Eğitim hayatında yegâne tedrisat müessesesi olan medreseler, ilmiye sınıfı ve onların temsil ettiği klasik misyon tek otorite olmaktan çıkmaya başlamıştı. Medreseler mevcudiyetlerini devam ettirmekle beraber, yanlarında Avrupa tarzı modern mektepler süratle kurulup yaygınlaştı. Medreselerde Arapça ağırlıklı dini-İslami bir talim-terbiye sistemi varken, “asri mektep” namıyla kurulan mekteplerde Arapça ve dini ilimler sadece temel ve asgari seviyede öğretilmekteydi.

¹²⁰ “Ortaçağ Avrupa'sında eğitim dili Latince idi. Okulların asıl amacı, katedralin gündelik çalışan personelini oluşturan gençler için Latince eğitimi sağlamak ve kalifiye din adamı yetiştirmekti” bk. Gürsu, “Geç Ortaçağ Avrupa'sında Okullar Ve Eğitim”, 166

¹²¹ Ömer Faruk Harman, "İncil", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: 2000), 22/ 271.

¹²² “Latincenin Avrupalı aydınların ortak bilim ve kültür dili olmasının yanında Kilisenin de ibadet dili olması çok önemli bir olaydır. Bunun Avrupa Hristiyanlarını tek bir dinî cemaat olarak birleştirdiğini görüyoruz.” Bk.: Akyüz, "Eğitimin Kültür Ve Uygarlıkları Geliştirme Ve Yeni Nesillere Aktarma İşlevi.", 5.

¹²³ Burcu İlkay Karaman, “Terim Oluşturma Yöntemleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Dil Bilimi Bölümü, Belleten* (2009)- II, 53. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/378432>.

Tanzimat ve ardından meşrutiyetin ilanıyla beraber, pek çok sahada olduğu gibi, cemiyetin dinini nasıl ve ne şekilde öğrenmesi gerektiği ile alakalı da, resmi-gayrı resmi fikir ve mütalaalar serdedilmeye ve üzerinde münakaşalar yapılmaya başlandığı bilinen bir gerçektir.

19, hatta 20. Asrın başlarına gelinceye kadar geçerli olan klasik anlayış, ağırlığını ve otoritesini kaybetmeye başlamıştı. Tanzimat ve Islahat fermanları ve ardından ilan edilen Meşrutiyet atmosferiyle beraber, aynı zamanda dünyadaki değişim rüzgârı Osmanlı'yı da tesiri altına almış ve yukarıda ifade edilmeye çalışılan, ilim dili olarak Arapçanın hâkim olduğu klasik ilim anlayışı sorgulanmaya başlanmıştır. Bu sorgulamada batıdan esen ve devletlerin ve cemiyetlerin zihin kodlarına nüfuz eden, Fransız İhtilali gibi köklü inkılap hareketlerinin, milliyetçiliği, milli devletleri ve milli lisanları ön plana çıkaran yeni fikirlerin büyük tesiri olduğu söylenebilir. Bunun yanında Osmanlı ve İslam âleminin geri kalmışlığını geleneğe, klasik anlayışa, ilmin ve dinin öğretilmesindeki eski usullerin terk edilmemesine bağlayan bir okumuş zümre de asli bir rol üstlenmiştir denilebilir. Bu meyanda, içeride ve dışarıda cereyan eden fikir hareketleri 19. Asrın ikinci yarısından itibaren “Osmanlıcılık”, “milliyetçilik”, “Türkçülük”, “İslamcılık” gibi fikir hareketlerine de sebep olmuştur.

İçeride ve dışarıda cereyan eden ve eski anlayış ve usullerin değiştirilmesinin zarureti iddia eden yeni fikirler ve telakkilerin bir tezahürü olarak klasik dini talim-terbiyenin verildiği medreselerin haricinde ve onlardan müstakil olarak asri mekteplerin kurulması da bu değişim ve batıya ayak uydurma, “muasır medeniyeti” yakalama arzusunun bir icabı ve tabii neticesi olarak görülebilir.

19. asrın başlarına gelindiğinde Klasik devir sona ermiş, dolayısıyla klasik ilim ve medeniyet telakkisi evvela Avrupa’da, sonra da Osmanlı’da yerini başka anlayışlara bırakmıştı.

Avrupa’da, Fransız İhtilali ile zirveye çıkan ulusalcı fikirler, aradan bir asır geçmeden Osmanlı devleti ve münevver tabakasına tamamen sirayet etmiş ve büyük nispette hâkim olmuştu. Bunun tabii bir neticesi olarak, artık eski klasik dünya görüşü ve kalıpları değişmeye, kültürel ve içtimai ortam bambaşka bir hal arz etmeye başlamıştı. Artık eğitim hayatında yegâne tedrisat müessesesi medreseler değildi. İlmiye sınıfı ve

onların temsil ettiği klasik misyon da tek otorite olmaktan çıkmaya başlamıştı. Medreseler mevcudiyetlerini devam ettirmekle beraber, yanlarında Avrupa tarzı modern mektepler süratle kurulup yaygınlaştı. Medreselerde Arapça ağırlıklı dini-İslami bir talim-terbiye sistemi varken, “asri mektep” namıyla kurulan mekteplerde Arapça ve dini ilimler sadece temel ve asgari seviyede öğretilmekteydi. Bu değişim ve dönüşümün müthiş rüzgârı, elbette ulema sınıfını da tesiri altına aldı. Bunun bariz neticelerinden biri olarak ilim dili olarak Arapçanın hâkim olduğu klasik ilim anlayışı sorgulanmaya başlanmıştır.¹²⁴

Bu sorgulamada müessir olan ve ilk olarak akla gelen başlıca sâikler ve amiller şöylece sıralanabilir; a) Batıdan esen, devletlerin ve cemiyetlerin zihin kodlarına nüfuz eden Fransız İhtilali gibi köklü inkılap hareketlerinin etnik manada milliyetçiliği, ulus devletleri ve mahalli lisanları ön plana çıkarması. b) Batı’dan gelen yeni fikirler ve ideolojilerin, Osmanlı okumuş zümresi üzerindeki tesirleri. c) Devlet adamları nezdinde Osmanlı ve İslam âleminin geri kalmışlığını, geleneğe bağlılık ve klasik anlayışa hamleden bir zihniyetin hâkim olmaya başlaması, d) İlmin ve dinin öğretilmesindeki eski usullerin terk edilmemesinin elzem ve zaruri olduğu kanaati ve bu kanaatin, her fırsatta dile getirilen ve bilhassa bazı çevrelerde adeta bedihi bir hakikatmiş gibi kabul edilir hale gelmesi.¹²⁵ Osmanlı’daki farklı fikir hareketleri neticesinde, 19. asrın ikinci yarısından itibaren “Osmanlıcılık”, “milliyetçilik”, Türkçülük”, “İslamcılık” gibi ideolojilerin husule getirdiği ortam.

2.2.1.4. İlim Dili Olarak Arapça Yerine Türkçenin Tercih Edilmeye Başlanması

Bütün bu gelişmelerin akabinde, yukarıda ana hatlarıyla ifade edilmeye çalışılan sebeplerden dolayı, uzun asırlar boyu var olagelen ilmi usul ve telakkiler değişerek klasik medrese ve ilim anlayışı, yerini modern metot ve “muasır” anlayışa terk etmiş oldu. Artık klasik Arapça tedrisatını esas alan medreselerin 3 Mart 1924 tarihinde resmi olarak lağvedilmesiyle beraber tahsil gören insanların bu dille irtibatı kalmamıştı. Yeni

---

¹²⁴ Mehmet Ünal, “Sırat-ı Müstakim ve Sebîlur-Reşad Dergilerinde Yayımlanan Kur'an ve Tefsirle İlgili Çalışmalar”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/2 (2007), 109-146. <https://doi.org/10.32950/rid.1331091>.

¹²⁵ Mustafa Öztürk, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Meal ve Tefsirin Serencamı”, Ankara Okulu Yayınları, 2012, s.8-11.

nesiller için, Arapça artık, batılı herhangi bir dilden bile daha az ehemmiyet arz ediyordu.

Osmanlı'nın dağılmasıyla beraber İslam âlemindeki diğer Müslümanlarla resmi bir bağ ve irtibat da kalmamış, bilakis Müslüman halklar birbirlerinden ayrılmaya başlamıştı. Dolayısıyla, farklı diller konuşan diğer Müslümanlara da hitap etme, mesajını onlara da ulaştırma gayesi ve hedefi de fiilen boşa çıkmıştı. Harf ve dil inkılabı başta olmak üzere, yeni rejimin istikameti ve hedefi esas itibariyle Arapçanın taşıyıcı dil olduğu İslam medeniyetinden uzaklaşmaktı.¹²⁶ Netice itibariyle buna benzer siyasi, içtimai, psiko-sosyal ve kültürel pek çok sebepler neticesinde, âlimlerin ve ilimle meşgul kimselerin eserlerinde ve ilmi faaliyetlerinde öncelikli kullandıkları lisan Arapça olmaktan çıkmış oldu.

2.2.3. Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinin Yazılmasına Giden Süreç

Yukarıda da izah edilmeye çalışıldığı gibi İslam âlemi 19-20. asırlarda Avrupa'da meydana gelen ilmi gelişmelerin tesirinde büyük buhranlar yaşamaya başlamıştır. Bu dönemde İslam âleminde ve elbette Osmanlıda Avrupalılaşıma taraftarları ile İslamlaşma taraftarları hep karşı karşıya gelmiştir. Bu karışık devrin sonunda Osmanlı Devleti yıkılmış ve “muâsır medeniyet” ve “asrilik” adına talep edilen inkılap hareketleri resmi olarak tatbik zeminine kavuşmuştu. Artık dini ve içtimai sahada yapılmak istenen reformlara itiraz edebilecek kesimlerin susmak mecburiyetinde kaldığı bir ortam hazır hale gelmişti.

Bu noktada, Kur'an tercümelerine dair, pek de iyi niyetli olmadığı iddia edilen çalışmalar yapılmıştır. Mesela, Seyyid Süleyman Tevfik, Abdülhamid devrinde hazırlayıp bastıramadığı tercümesinin ilk formasını 2. Meşrutiyetin ilanında bastırmış fakat devamını getirememiş, Cumhuriyetten sonra tamamını bastırmıştır.¹²⁷ Buna bir diğer misal de; Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin 1914'de neşrettiği eserdir. Bu eser, aslında Suriye kökenli Katolik Hristiyan Zeki Meğamiz'e aittir. 1. Cihan Harbinde Osmanlı aleyhinde propaganda malzemesi olarak kullanılmış olması sebebiyle asıl

¹²⁶ İsmail Kara, *Kutuz Hoca'nın Hatıraları*, (Dergâh Yayınları: 2022), 158.

¹²⁷ Düccane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, (Kitabevi, İstanbul: 1998), 25.

sahibi belirtilmemiştir.¹²⁸ İbrahim Hilmi, o tarihlerdeki aleyhinde varit olan tenkitler sebebiyle tamamını yayınlamayamamış, ancak, bu tarihten on iki yıl sonra 1926'da tamamını yayımlamıştır.¹²⁹ Anadilde ibadet projesinde üçüncü bir misal ise II. Meşrutiyet'in ilanında Yerebatan Camii'ne imam olarak tayin edilen Ubeydullah Efendi'dir. Bu zat, anadilde ibadet projesinde sadece Kur'an'ı Türkçeye çevirmekle kalmayıp, tayin olduğu camide bütün namaz surelerini, tekbirlerini, selamlarını Türkçe olarak ifa etmek için resmî müsaade istemiştir. Ancak Talat Paşa bunun vaktinin gelmediğini söyleyerek müsaade etmemiştir. Bunların haricinde Türkçe ibadet edilebileceğini iddia eden Mehmed Bahauddin, Mehmed Cemâleddin Seven gibi şahıslar da ortaya çıkmıştır.¹³⁰

Osmanlının yıkılışından sonra yukarıda belirtilenlerin haricinde başka tercüme faaliyetleri de başlamıştır. Hüseyin Kâzım Kadri'ye ait olan ve 1924 de yayımlanmış *Nuru'l-Beyan* isimli tercüme bunlardan biridir. Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi'ye ait beyanname ile *Nuru'l-Beyan* adlı eserin yanlışlıkları ve kifayetsiz bir meal olduğu halka ilan edilmiştir. Bu devre ait, belki en çok tenkit edilen eser ise 1924'te Ermeni asıllı Mihran Efendi'nin yayımladığı Türkçe "Kur'an-ı Kerim" isimli tercümesidir. Bu tercümeyi, Albert de Biberstein Kazimirski'nin (öl. 1887) *Le Saint Koran Analyse* isimli Fransızca çevirisinden istifadeyle Albay Cemil Said (öl. 1964) hazırlamıştır.¹³¹ Bu eser, 1932 de Dolmabahçe Sarayı'nda Kur'an'ın Türkçe'ye tercüme edilmesi ve anadilde ibadet projesi çalışmalarında kullanılması da onu ayrı yere koymaya sebep teşkil etmektedir. Son olarak, o dönemde yazılan tercümelemler arasında Ömer Rıza Doğrul'a ait 1934'te hazırlanmış *Tanrı Buyruğu* adlı eser de zikredilmelidir.¹³²

2.2.3.1. Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinin Yazıldığı Ortam

Tarihler 1925 yılını gösterdiğinde, Türkiye'de dini manada ciddi bir boşluk oluşmuştu. Diğer taraftan da bu boşluk ortamında, az evvel bahsi geçen Albay Cemil Said (öl.1964) gibi ehliyetsiz kişilerin hatalarla dolu, tercümenin tercümesi olan Kur'an çevirileriyle

¹²⁸ Talha Şahin, "Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Dönemin Siyasi Ve Sosyal Gelişmelerinin Yansımaları", (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, Çorum, 2015), 36.

¹²⁹ Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, 27.

¹³⁰ Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, 28.

¹³¹ Cündioğlu, *Türkçe Kur'an*, 255.

¹³² Cündioğlu, *Türkçe Kur'an*, 258.

ortaya çıkması dini ortamı iyice belirsizliğe sevk etti. Böyle bir vasatta Kur’ân ve Sünnet merkezli temel İslâmî esasların millete kendi diliyle öğretilmesi ihtiyacı dile getirilmeye başlandı.¹³³

2.2.3.2. Tefsir’in Kaleme Alınması

Bu ihtiyaç üzerine 1925 yılında TBMM’de temel İslâmî kaynakların Türkçeye kazandırılması meselesi gündeme getirildi. Eskişehir mebusu Abdullah Azmî Efendi öncülüğünde elli mebusun imzasıyla verilen bir önerenin kabulü üzerine Kur’ân-ı Kerîm ve Ehâdis-i Şerîfe Türkçe tercüme ve tefsir heyet-i mütehassısı için Diyanet İşleri Riyaseti’ne tahsisat ayrılmasına karar verildi. Diyanet İşleri reisi Rifat Börekçi ve Diyanet İşleri reisliği hey’et-i müşavere azası Ahmed Hamdi Akseki’nin teşebbüsleriyle tercüme işinin Mehmet Âkif Bey’e, tefsir işinin de Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi’ye, et-Tecrîdü’s-Sarîh’in tercüme ve şerhinin Babanzâde Ahmed Naim’e yaptırılmasına karar verildi.¹³⁴

Diyanet İşleri Riyaseti, aldığı tahsisatla Kur’an’ın tercümesini yapma vazifesini Mehmet Âkif’e, tefsiri vazifesini Elmalılı Hamdi’ye ve Buhari’nin tercüme ve şerhini yapma vazifesini de Babanzâde Ahmet Naim’e¹³⁵ vermiştir. Lakin Mehmet Âkif ilk önce bu işin zorluğunu beyan ederek kabul etmek istememiştir. Bunun üzerine Aksekili, ikna edilmesi için Elmalılı ve Naim Bey’den Mehmet Âkif’le görüşmelerini rica etmiştir. Âkif, Elmalılı’ya, Kur’an’ın tercümesinin mümkün olamayacağını ve bu vazifeyi kabul edemeyeceğini iletmiştir. Elmalılı da tercümenin mümkün olamayacağını, ancak bunun bir “meal”den ibaret olacağını belirtmiştir. Ayrıca bu işin yapılması talep ediliyorsa kendilerine düşenin bu işi yapmak olacağını dile getirmiştir. Aksekili de maksadın tercüme değil de meal olduğunu belirtmesi üzerine Mehmet Âkif’i “meal” tabiri yumuşatmış ve daha sonradan da teklifi kabul etmiştir.¹³⁶

¹³³ Şahin, “Hak Dini Kur’an Dili Tefsirinde Dönemin Siyasi Ve Sosyal Gelişmelerinin Yansımaları”, 41

¹³⁴ Cündioğlu, *Türkçe Kur’an*, 274.

¹³⁵ 1928 yılında başlanılan Buhari’nin tercüme ve şerhi görevi 1934 yılında Ahmet Naim’in vefat etmesi üzerine Kamil Miras’a devredilmiştir. Bkz. Dücan Cündioğlu, *Türkçe Kur’an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitabevi, (İstanbul: 1998), (Dipnotta), 56.

¹³⁶ Mehmed Ertuğrul Düzdağ, “Mehmed Akif Mısır Hayatı ve Kur’an Mealî” (Şule yayınları, İstanbul: 2011), 247.

2.2.3.2.1. Türkçe Kur'an Projesi

Âkif bir müddet sonra Mısır'a gitmiş ve yazdığı tercümeleri Elmalılı'ya göndermiştir. Daha sonra anadilde ibadet projesi gereği namazların Kur'an'ın Türkçe tercümesi ile kıldırılması hareketlerinden haberdar olan Mehmet Âkif, yaptığı meallerin namazlarda okutulması endişesi ile Diyanet'le yaptığı mukaveleyi feshederek aldığı avansı iade etmiştir. Bu sebeple, yıllar sonra Elmalılı'ya göndermiş olduğu çalışmalarını geri isteyerek imha etmiştir. Akif bu düşüncesinde haksız da değildir. Zira o sıralarda Türkçe Kur'an ve ibadet fikri iyiden iyiye dillendirilmeye başlamış bir vaziyetteydi. 1932 senesinde, Dolmabahçe Sarayında, musikiden anlayan hafızların bir listesi hazırlanmış ve hazırlanan listedeki hafızlar Saraya davet edilmiş ve o hafızlar içerisinde de dokuz kişilik bir hafızlar heyeti kurulmuştu. Dr. Reşit Galip hafızlara camilerde "Türkçe Kur'an" okuyacaklarını söylemiştir. Bunun için de kendilerine "Türkçe Kur'an" olarak Albay Cemil Said tarafından, Kazimirski'nin *Le Koran Analyse* adlı Fransız çevirisinden faydalanılarak hazırlanmış çeviriyi vermiştir.¹³⁷ Çevirinin çevirisi olduğu için Reşit Galip bunun yetersiz olduğunu, Ankara'da hazırlanan "Türkçe Kur'an" tamamlanana kadar bununla idare edeceklerini söylemiştir. Ankara'da hazırlanan söz konusu Kur'an çevirisi M. Âkif'in hazırladığı ancak Türkçe ibadet projesinde kullanılacağını anladığı için bütün ısrarlara rağmen aldığı ücreti iade ederek hazırlamaktan vazgeçtiği tercümedir. Böylece hafızlar aldıkları talimat ve programlarla hemen hemen her gün farklı camilerde Kur'an'ı Türkçe olarak okumaya başlamışlardır. Medyadan da, bu işe destek gelmiştir. Son Posta gazetesi bir mahya çizimi hazırlamış ve "Biz Değişirsek Şeriat da Değişir!" yazabilmiştir.¹³⁸

Akif'in, vefatından sonra mealini imha ettirme kararı, günümüzden bakıldığında derin bir hayıflanmaya ve hatta ona yönelik sitemvari bir tavra sebebiyet vermektedir. Fakat devrin bu atmosferi ve iktidar sahiplerinin din üzerindeki niyetleri göz önünde bulundurulduğunda ne kadar da asaletli ve fedakârca bir karar olduğu tebarüz etmektedir. Zira Akif gibi bir üstad edibin tercümesi, Kur'an'ın aslının yerine ikame edilebilecek belki de yegâne tercüme olacaktı. İki dile olan derin vukûfiyeti, herkesin itibar ettiği üstün edebi şahsiyeti ile birleşince herkesin kabul etmeye mecbur kalacağı

¹³⁷ Cündioğlu, *Türkçe Kur'an*, 274.

¹³⁸ Şahin, "Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Dönemin Siyasi Ve Sosyal Gelişmelerinin Yansımaları", 41.

bir metnin ortaya çıkması devrin idarecileri tarafından iştihakla bekleniyordu. Lakin o, maddi manevi bütün her şeyden vazgeçerek, hatta her şeyi göze alarak mealden vazgeçmeyi tercih etmiştir.

Bu şartlar altında ve böyle bir atmosferin tesiriyle Akif'in meal işinden vazgeçmesi neticesinde hem meal hem de tefsir Elmalılı'ya kalmış oldu. Esasında Elmalılı'nın da daha evvel herhangi bir tefsir yazma niyeti olmamıştır. İlk teklif edildiğinde de nazikçe geri çevirmiştir.¹³⁹ Zira o, tefsir yazmanın çok büyük mesuliyet ve manevi bir külfet olduğunu en iyi idrak edip kavrayabilecek âlimlerden biriydi. Bunun yanında Kur'an'a mana verme, Türkçeye aktarma hususunda o da Akif gibi Kur'an'ın tercümesinin mümkün olamayacağını düşünmekteydi. Bunu da tefsirinin içinde muhtelif vesilelerle sıkça dile getirmiştir.¹⁴⁰ Ancak piyasada tercüme namıyla hatalı eserlerin olması ve yapılacak ameliyenin tefsir ile beraber, onun hulasası mahiyetinde bir meal olacağı ifade edilerek ikna edilmiştir. Elmalılı Hamdi Yazır, zorlu geçen bir 12 senenin nihayetinde, 1926'da başladığı meal ve tefsirini 1938 yılında hitama erdirmiştir.

2.2.3.3. Elmalılı Meal ve Tefsirinin Bazı Özellikleri

Hiç şüphe yok ki Türkçe "tefsir" denildiğinde hemen ilk akla gelen tefsir münakaşa kabul etmez bir surette merhum Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ve onun muhalled eseri "Hak Dini Kur'an Dili" tefsiri gelmektedir. Onun en meşhur eseri olan bu tefsir, aynı zamanda Elmalılı Hamdi Yazır'ı da meşhur yapan eserdir. Elbette bir tefsirin ve müellifinin bu kadar meşhur ve itibarlı olmasına amil teşkil eden, kendine mahsus bazı hususiyetleri vardır.

2.2.3.3.4. Türkçe Telif Edilmesi

Bu hususiyetlerin en başında onun, herhangi bir Arapça veya Farsça kaynaktan tercüme yoluyla değil, müfessir tarafından orijinal olarak Türkçe telif ve tasnif edilen ilk

¹³⁹ Yazır, (Nşr. Köksal ve Kaya), *Hak Dini Kur'an Dili (İnceleme - Tenkitli Metin)*, 87.

¹⁴⁰ Elmalılı, bu hususa Mukaddimesinde ayrı bir başlık açarak on sayfa civarında yer vererek tercümenin neden Kur'an olamayacağını uzunca izah etmiştir. Bk. Yazır, (Nşr. Köksal ve Kaya), *Hak Dini Kur'an Dili (İnceleme - Tenkitli Metin)*, 1/88-98 Yine Bakara suresinin tefsirini yaparken Kur'an tercümesi meselesine dair izahta bulunmuştur: Yazır, (Nşr. Köksal ve Kaya), *Hak Dini Kur'an Dili (İnceleme - Tenkitli Metin)*, 1/449.

bütüncül ve mufassal tefsir eseri olması gelmektedir.¹⁴¹ Bu itibarla Elmalılı Hamdi Yazır ve “Hak Dini Kur’an Dili” tefsiri, Türk halkları ve bilhassa Anadolu’daki tefsir tarihi bakımından müstesna bir yere sahiptir diyebiliriz. Yukarıda bir kaç kısıca tanıtılan bazı Türkçe tefsirler daha önce de mevcuttu. Lakin bunlar telif değil Arapça veya Farsçadan tercüme eserlerdi. Mütercimler, her ne kadar eserde ilaveler ve çıkarmalar, haşiyeler yapmak gibi tasarruflarda bulunsalar da en nihayetinde başka bir kaynak eserin tercümesi hüviyetinde olan eserlerdi. İşte bu noktada “Hak Dini Kur’an Dili” ilk defa aslı Türkçe olarak telif edilen bir tefsir eseri olması hasebiyle müstesnadır.

Muhakkak ki Türkçe telif edilmesi Arapça bilmeyen geniş halk kitleleri ve tabakaları için büyük bir kolaylık ve erişilebilir olma vasfını haiz kılmaktadır. Lakin bunun yanında, ilmi dirayeti ve kifayeti itibariyle erbabı olan ilim adamlarının takdirini ve hayranlığını kazanmasına rağmen maalesef lisan engeli sebebiyle Türkiye haricinde hak ettiği şöhreti, kıymet ve takdiri iktisap edememiştir.

Haddizatında bir mahrumiyet olarak vasıflandırılabilen bu husus, İslami ilimlere dair, ilim lisanı olarak kabul gören Arapça haricinde kaleme alınan pek çok eser hakkında vaki olan bir neticedir denilebilir. Bu realitenin hilafına olmak üzere, Mevdûdî’nin *Tefhimü’l Kur’an* isimli tefsiri gibi bazı eserler istisna edilirse, Arapça haricinde telif edilen pek çok eser, ne kadar ilmi kıymeti haiz olsa da lisan engeline takılmaktan, yazıldığı lisanın hudutları haricine çıkamamaktan ve ümmet coğrafyasında hak ettiği teveccüh ve rağbete mazhar olamamaktan âzâde kalamamıştır.

Osmanlı devletinin yıkılmasıyla beraber peş peşe gelen inkılapların en fazla dini ve içtimai hayatı kökünden sarsıcı mahiyette cereyan ettiği ve akabinde anadilde ibadet fikirlerinin tatbik sahasına konulma teşebbüslerinden bahsedilmişti. Aynı şekilde, din dilinin ulusallaştırılması projesinde kullanılması endişesiyle, Mehmet Âkif’in de tercüme hazırlama vazifesini Elmalılı’ya devrettiği, Elmalılı’nın da Âkif’le aynı endişeleri taşıdığından dolayı tercüme değil de “meal” olması şartı ile bu vazifeyi kabul ettiği ifade edilmişti.

---

¹⁴¹ Daha evvelki başlıklarda Kur’an’ın Türkçe olarak, kısa sureler ve satır arası tercüme ve kısa tefsirlerinin gerek tercüme, gerekse telif olarak muhtelif devir ve zamanlarda yapıldığı uzunca sayılacak bir tarzda izah edilmiş, bilhassa Osmanlı devrinde yapılan tercüme ve tefsirler bir başlık olarak ele alınmıştı.

2.2.3.3.5. Tercüme Değil “Meal”

Yukarıda, Akif’i, meali yazma işini üstlenme hususunda ikna etmek için “zaten tercüme değil meal olacak” şeklinde ifade kullandığı, Akif’in de bu ifadelerden sonra bu hususta yumuşadığı bahis mevzuu olmuştu. Elmalılı, “meal” tabirini, Kur’an tercümesi manasında hususi ıstılah olarak ilk kullanan zattır. Onun Hak Dini Kur’an Dili tefsirinden sonra “Türkçe Kur’an” ve “tercüme” tabiri kullanılmamış, tercümelere meal denilmesi âdet olmuştur.¹⁴² Kur’an’ın kati surette tercüme edilemeyeceği noktasındaki Elmalılı’nın hassasiyeti daha evvel ifade edilmişti. Öyle ki;

*Türkçe Kur’an mı var behey şaşkın? Oynamaktır bu, dîn ü îmanla*¹⁴³

ifadesi ile bu tavrını net olarak ortaya koymuştur. Aslında Elmalılı, mukaddimesinde bu ifadeden önce “*Kur’an’ın Türkçe tercümesiyle namaz kılınamaz haşa!*” gibi bir ifade kullanmıştır. Tefsir, tashih için kontrol edildiğinde devrin Maarif Vekili Yusuf Hikmet Bayur bu ifadeyle tefsirin basılamayacağını belirtmiş ve Ahmet Hamdi Aksekili’den ibarenin, Elmalılı ikna edilerek kaldırılmasını talep etmişti. Daha sonra Maarif Vekilliğini bırakan Yusuf Hikmet Bayur bu ibarenin kaldırıldığını duyduğunu ifade etmiştir. Ancak eseri daha sonra eline aldığında bu ifadenin yerinde ondan daha ağır olan “*Türkçe Kur’an mı var be hey şaşkın?*” ifadesi ile birlikte daha başka ağır ifadelerin de olduğunu gördüğünü belirtmiştir.¹⁴⁴

Elmalılı, tefsir kısmında Türkçe gramer yapısına uygun ve akıcı ifadeler kullanmış olmasına rağmen, muhtemelen ibadetlerde kullanılmasının önüne geçmek için meal kısmında yoğunluklu olarak devrik ve akıcı olmaktan uzak cümleler kullanmıştır. Bu hususta Hasan Basri Çantay; güncel bir tercüme ihtiyacı duyulmasına istinaden eserini kaleme aldığını belirttiği önsözünde Elmalılı’nın kendisine, tefsirinin meal kısmının kuvvetli ve akıcı olmadığını söylediğini dile getirmiştir. Bunun sebebi olarak da Elmalılı’nın, mealinin, Türkçe ibadet projesinde tercüme olarak kullanılmasından çekinmesini göstermiştir.¹⁴⁵

¹⁴² Mustafa Öztürk, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Meal ve Tefsirin Serencamı”, 17.

¹⁴³ Yazır, (Nşr. Köksal ve Kaya), *Hak Dini Kur’an Dili (İnceleme - Tenkitli Metin)*, 94.

¹⁴⁴ Dücan Cündioğlu, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Din ve Siyaset*, Kaknüs Yayınları, (İstanbul: 2005) 115-117.

¹⁴⁵ Hasan Basri Çantay, *Kur’an-ı Hâkim ve Meali Kerim*, (Milsan Basın, İstanbul: 1984), 1/7.

Elmalılı'nın devrik cümlelerle yaptığı meallerden Fatiha suresi mealini, her namaz rekâtında okunduğundan dolayı din dilinin ulusallaştırılması projesinde en fazla kullanılacağından dolayı misal olarak vermek yerinde olur:

*“Hamd, o rabbilâlemin. O rahman, rahîm. O din gününün maliki Allâhın. Sade sana ederiz kulluğu, ibadeti ve sade senden dileriz avni, inayeti yarab! Hidayet eyle bizi doğru yola. O kendilerine in'am ettiğin mes'utların yoluna. Ne o gadap olunanların ne de sapkınların.”*¹⁴⁶

Görüldüğü üzere bu şekilde yaparak mealinin, anadilde ibadet projesinde kullanılmasının önüne geçmiştir. Nasıl ki Akif meal yazma işinden bu projeye alet olmamak için vazgeçtiyse, Elmalılı da eserin meal kısmında tercih ettiği akıcı olmayan üslupla bu projeye alet olmamak için elinden geleni yapmıştır ve muvaffak da olmuştur. Hatta bir adım öteye giderek, o güne kadar tercüme diye tabir edilen Kur'an çevirilerinin “meal” ismiyle anılmasını sağlayarak, aslında Kur'an'ın tam tercümesinin asla mümkün olmayacağını, olsa olsa yakın ve noksan bir manası demek olan “meali” olabileceğini herkese kabul ettirmiştir.

Ankara tarafından iştiyakla beklenen Akif'in tercümesinin sukut-i hayalle neticelenmesinden sonra, halkın kabulüne mazhar olacağı umulan Elmalılı'nın yapacağı tercüme de devrin iktidarı için hüsrân olur. Nitekim Türkçe Ezan, Türkçe kamet, hutbe vb. hayata geçirildiği hale “Türkçe Kur'an” muhtelif denemeler, camilerde tatbikatlar yapılmasına rağmen bir türlü hayata geçirilemez. Bu husustaki muvaffakiyetsizlik sebeplerinin en başında, elde resmi ve edebi kudreti haiz bir tercümenin olmaması, bu yüzden de Cemil Said gibi şahısların, tercümenin tercümesi ve her bakımdan yetersiz olan bir tercümeyi kullanmak mecburiyetinde kalmaları zikredilebilir. Hatta bu husus, o dönem Amerika'nın Türkiye sefiri olan Charles H. Sherli'nin 10 Şubat 1933 tarihli, “Kur'an Tercümeleri” başlıklı raporuna dahi mevzu teşkil eder. ABD Sefiri raporunda şu ifadeler yer verir:

Hiçbir resmi Türkçe Kur'an çevirisi yok gibi görünüyor. Burada yayımlanan çeviriler şahsi tercümelere.... Resmi çevirinin yayınlanması, yetenekli bir Türk şairi olarak kabul edilen, bazı zamanlar Mısır'da ikamet eden Mehmed

¹⁴⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/50.

*Akif Bey'e havale edildi. Fakat onun hareketleri neticesinde kendisiyle Diyanet İşleri arasında görüş ayrılığı ortaya çıktı. Neticede o çabalarına son verdi.... Bundan anladığım kadarıyla şu an resmi bir çeviri hazırlanıyor*¹⁴⁷

Amerikan sefirinin raporunda, “hazırlanmakta olduğunu” söylediği resmi tercüme Diyanet tarafında teklif edilen projenin evvela tefsir kısmını deruhte eden, fakat Akif’in vazgeçmesi üzerine meal kısmını da üzerine almak mecburiyetinde kalan Elmalılı’nın hazırladığı tercümeden başkası değildi. Lakin Elmalılı’nın, meali tefsirden ayrı basmaya razı olmaması, tefsirin de tamamlanmasının sonraki tarihlere doğru uzaması, yukarıda temas edilen ve Fatiha suresi örneğinde gösterildiği gibi meal kısmında devrik cümleler ve akıcı olmayan üslubun hâkim olduğu bir tarzda ayetlere mana vererek meali yazması vb. sebeplerle Türkçe Kur’an projesi hayata geçemez.

2.2.3.3.5.1 Elmalılı’ya Göre Meal

Kur’an’ın hakkıyla tercüme edilemeyeceğini söyleyen Elmalılı, bir sözün manasını eksik bir şekilde ifade etme manasına geldiğinden dolayı “meal” tabirini seçtiğini belirtir. Ayetlere verdiği karşılıkların Kur’an’ın ayetlerinin tazammun ettiği asıl manayı yakalayamadığını dile getirir.¹⁴⁸ Kur’an’ın lafız ve manalarında, adeta beden ile ruhun vahdetiyle tecelli eden, kendine has bir ıstıba ki olduğunu söyleyen Elmalılı, işte bu ıcazkâr hasa sebebiyle Kur’an’ın tanzir olunamadığı gibi aynen tercüme de edilemeyeceğini ifade eder. Tercüme edilmeye çalışıldığında evvela Kur’an’ın mümtaz üslub-i beyanının zâyî olduğunu, tercümenin “bir hüsn-i dilâranın derisini yüzüp altındaki ensaca bir câme-i câmit geçirmek”¹⁴⁹ teşbihiyle edebi bir üslupla izah eder. Devamla “bu câmenin şeffaf bir billûr olduğunu bile farz etsek, onun içinden canlı bir vücut görülebileceğini düşünmenin ne kadar hatalı olduğuna vurgu yapar. Yine başka bir misalle, Kur’an’ı vücut bahçesinde açılmış hakikî ve emsalsiz bir gül olarak düşünülürse, onun en güzel tercemesi, “nihayet onun desti meharetle yapılmış bir resmine benzetilebilir ki bunda aslının ne maddesi, ne kuvveti, ne nüûeti, ne nümüvvü, hâsılı ne yağı, ne rayıhası hiç birisi bulunamaz” diyerek tercümenin, ancak ruhu ve canı

¹⁴⁷ Düccane Cündioğlu, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Din ve Siyaset*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005) 114-115.

¹⁴⁸ “Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*”, 1/30.

¹⁴⁹ Yani; gönülleri süsleyen bir güzelliğin derisini yüzüp yüzülmüş olan teninin altındaki dokuya cansız ve kıymetsiz bir kıyafet giydirmek.

olmayan bir suretten ibaret olabileceğini tavzih eder. Kendisinin de “o gülü, tutup koklayamayanlara gücü yettiği kadar bir resimle de olsa tanıtmaya çalışacağını beyan eder. Anadilde ibadet projesinde kullanılmaması adına da söz konusu eksiklikten dolayı yaptığı bu meallerin namazda okunamayacağını ekleyerek, bunların Kur'an'ı tanıtacak bir meâlden ibaret olduğunu, Kur'an hükmünde olmadığını, onun yerine konulup namazda okunamayacağını sarahatle beyan eder.¹⁵⁰ Elbette onun Kur'an tercümesiyle alakalı bu kanaatleri İslam âleminin ve ümmetin umumi kanaatini yansıtmaktadır.¹⁵¹

2.2.3.3.6. Tefsir'in İsminin “Hak Dini Kur'an Dili” Olması

Elmalılı tefsirinin ortaya çıkışındaki bu amiller ve atmosfer, eserin metoduna ve üslubuna tesir ettiği gibi isminin belirlenmesinde dahi rol oynamıştır. İlk evvela "Yeni Mealli Türkçe Tefsir" diye isimlendirilen eser, sonrasında, hak din olan İslam'dan sapmalara, başka arayışlara giren devrin dinsizlik cereyanlarına karşı, pozitivist ve materyalist fikirlerin hâkimiyet tesis etmesine karşı bir reaksiyon olarak "Hak Dini"; Türkçe ibadet beklentilerine karşı da "Kur'an Dili" ifadelerini taşıyan "Hak Dini Kur'an Dili" şeklinde isimlendirilmiştir. Elmalılı bu eser ile İslam dinini gerileme sebebi sayarak Avrupalılaşmayı ön plana alanlara karşı İslam'ın tek “Hak Din” olduğunu, ibadet dilini Türkçeleştirmeye çalışanlara karşı da Arapçanın “Kur'an Dili” olduğunu vurgulamıştır.¹⁵²

---

¹⁵⁰ “Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*”, 1/14.

¹⁵¹ Şahin, “Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Dönemin Siyasi ve Sosyal Gelişmelerinin Yansımaları”, 22.

¹⁵² Bilgin, “Hak Dini”, 15/163.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİN VE HAK MEFHUMLARININ TAHLİL VE İZAHİ

3.1. Din Mefhumu

Tezin isminde hemen ön plana çıkan “*din*” mefhumunun farklı veçheleriyle ele alınacağı bu başlıkta, bilhassa Elmalılı Hamdi Yazır’ın din mefhumuna yüklediği mana ve mahiyet incelenmeye gayret edilecektir. Farklı alt başlıklarla Elmalılı’nın *din* anlayışı, gerek *Hak Dini Tefsiri*, gerekse *Dibace* ve muhtelif makalele ve yazılarından istifade edilerek izahı yapılarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

3.1.1. Lügat ve İstilah Manası ile Din

Lügat ve lisan âlimleri tarafından, “*din*” kelimesinin aslının “*deyn*” kökünden masdar veya isim olduğu kabul edilir. Cevherî, “*es-Sıhah*” isimli eserinde “*dyn*” maddesinde, dinin “*âdet, hal, vaziyet; ceza veya mükâfat ve itaat*” şeklinde başlıca üç manasını verir ve terim olarak dinin bu son mana olan ceza-mükâfat kökeninden geldiğini belirtir.¹⁵³ Râğıb el-İsfahânî ise “*el-Müfredatında*” sadece “*itaat*” ve “*ceza*” (*karşılık*) manalarına temas etmiştir. İbn-i Mansur ise “*Lisânü’l-Arab*”da, *tâbi olma, izinden gitme ve itaat etme* manalarını ifade ederken, mastar olarak da *itikad-inanç* manasına gelir der. Ayrıca *hesap* ve *İslâm* manası da vardır diye belirtir. İbn-i Manzûr, “*deyn*”in masdar, “*din*”in isim olduğu yolundaki bir kavli de aktarır.¹⁵⁴ Mütercim Âsım Efendi ise “*Kâmûsu’l-Muhît Tercümesinde*, dinin otuzdan fazla manasından bahsetmiştir. Lügat manası olarak; *müddetli, vadeli borç ve mülayim yağan yağmur* demektir dedikten sonra farklı sigalarla muhtelif misaller vermiştir. Daha sonra, “*din*”in ıstilahtaki manasına dair şu kavramları sırasıyla tadat etmiştir: *Karşılık manasında ceza, İslam, örf-âdet, mülkiyet, galibiyet-hâkimiyet, zül-inkıyad, hesap, kahr ve galebe, sultân ve mülk, sîret ve tarikat, tedbir, tevhîd, ibâdet, millet, şeriat, verâ, takvâ saltanat, ferman-hüküm, makbul ibadet, millet, şeriat, itaat*.¹⁵⁵ Zebîdî “*din*” kelimesiyle alakalı, Kur’an âyetleri ve hadislerle

¹⁵³ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Şihâh Tâcu’l-luğa ve şihâhu’l-‘Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, (Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melâyîn, 1984), 5/2118-2119.

¹⁵⁴ Ebu’l-Faḍl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, (Kahire: Dârü’l-Hadis, 2013), 3/466-468.

¹⁵⁵ Mütercim Âsım Efendi, *El-Okyânûsu’l-Basît Fî Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014) 6/ 5358-5359.

beraber Arap şiirlerinden aldığı muhtelif misallere istinat ederek, din kelimesinin lügavi olarak yirmiden fazla manasını ve ıstılah olarak da iki ayrı mânasını zikreder.¹⁵⁶

‘Din’ kelimesinin ilk kökeninin Arapça dışındaki Sâmi dillerden veya Farsça ve Sanskritçe gibi diğer bazı dillerde Arapçaya geçtiğini öne süren müsteşrikler varsa da, onların bu iddiaları Müslüman dilciler ve âlimler arasında kabul gören bir görüş değildir. Zira Kur’an öncesi ve sonrası dönemlerde Arapçada din kelimesinin farklı müştaklarıyla kullanılması İslam âlimlerini, din kelimesinin Arapça kökenli olduğu fikrine sevk etmiştir.¹⁵⁷

Din denince akla gelen kavramlar; a) Ceza, mükâfat, hüküm, hesap b) Üstün gelme, hâkimiyet c) İtaat, teslimiyet, hizmet, ibadet d) Adet, yol, kanun, şeriat, mektup... şeklinde özetlenebilir.¹⁵⁸

Batı dillerinde din kelimesinin karşılığında, aslı Latince olan “religion” kullanılır. "Bir şeyi vazife olarak almak, tekraren okumak, yerine getirmek" gibi manalarının yanında, "insanları Tanrı'ya bağlayan bağ" demektir.¹⁵⁹

3.1.2. Dinin Mahiyeti ve Tarifi

Dinin mahiyetini açıklarken ve tarif ederken bütün inanç sistemlerini ve bütün dinleri kuşatabilecek, içine alabilecek bir tarif, ancak din kavramının sınırları kesin bir şekilde belirlendikten sonra yapılabilir. Böylesi kapsamlı bir tarif takdir edileceği üzere bir hayli müşkül bir hal arz etmektedir. Dini tam olarak tarif etmek çok zor olmasına rağmen yine de muhtelif tarifleri yapılmıştır.

Batılı mütefekkirlerin din tariflerine birkaç misal verilecek olursa; “Otto, din kutsalın tecrübesidir” der. Jatned Martineau, “daima yaşayan bir tanrıya bir ilahi şuur ve iradenin kâinatı idare ettiğine ve insanlıkla manevi rabitaları elinde tuttuğuna inançtır.” Helbert, Spencer, “her şeyin bizim bilgimizin üstüne çıkan bir kudretin tezahürü olduğu

¹⁵⁶ Ebu’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, thk. Mustafa Hicâzî, (Küveyt, Müessesetü’l-Küveyt li’ttakaddumi’l-‘ilmî, 2001), 35/56-57.

¹⁵⁷ İsmail Çalışkan, “*Ku’ran’da Din Kavramı*”, (Ankara Okulu Yayınları, 2002), 56.

¹⁵⁸ Günay Tümer, “Din”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: 1994), 9/ 312; Ayşe Ak, “‘Din’ Kavramı ve İnsanların Dini Algısı Tartışmasında Din Eğitimi Biliminin ‘Din’i,” *Uluslararası İslam Eğitimi Kongresi, Bildiriler Kitabı*, (İstanbul: 28 Nisan 2018), 33-46. <https://doi.org/10.14395/hid.1334332>.

¹⁵⁹ Karaman v. Dğr., “*Diyanet İslam İlmihali*”, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay, c.1 (Ankara: 2004), 1-2.

kabulüdür.”¹⁶⁰ Mayer, din Tanrı’ya, insanlara ve kendimize karşı yapmamız gerekene dair nasihatlerin ve inanmanın tamamıdır.”¹⁶¹ Durkheim, “dini bir cemaatin ortaya çıkmasını temin eden ayin ve itikadlardır.”¹⁶²

İslam âlimleri, dini tarif ederken elbette Kur'an-ı Kerim’i ve hak dini yani İslâmı göz önünde bulundurularak tanımlarını yapmışlardır. Mesela Seyyid Şerif el-Cürcânî ‘nin din tarifi dikkati çekmektedir: O, "Tarîfât" isimli kitabında din tarifini şöyle yapar: "Din, akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği şeyleri kabul etmeye da'vet eden ilâhî bir kanundur." ¹⁶³ Tehânevi ise: "Din, akıl sahiplerini kendi iradeleriyle şimdiki halde (dünyada) salaha, gelecekte (ahirette) felaha sevk eden. Allah tarafından konulmuş bir kanundur" der. Yine aynı müellif tarafından din, kaynağı itibariyle Allah'a, tebliği yönünden peygambere, tatbik edilmesi bakımından da ümmete nisbet edilir. Şehristânî de “din Allah tarafında peygamberler vasıtasıyla gönderilen, insanları akıllarını, irade ve isteklerini kullanarak her hususta hayırlı olan şeylere sevk eden bu yolla da onların dünya ve ahirette saadete vasıl olmalarını temin eden ilahi esaslar” der. ¹⁶⁴

Müslüman âlimleri arasında daha ziyade yaygın olan din tarifi şu şekildedir denilebilir: "Din, akl-ı selim sahiplerini kendi ihtiyaçlarıyla bu dünyada doğruluğa, salâha, öteki dünyada kurtuluşa götüren ve yüce Allah tarafından konan bir kanundur." A. Hamdi Akseki de aşağı yukarı benzer ifadelerle bir tarifi nakleder: "Din, akıl sahiplerine gaye-i hakikati bildiren, onları kendi ihtiyar ve iradeleri ile Allah Resûlünün bildirdiği şekilde, hal ve istikbalde salah ve felâha, kemâle sevk eden, maddi ve manevi bütün ihtiyaçlarını temin eden bir kanun-ı mevzû-ı ilâhîdir" ¹⁶⁵

Bu tariflerde müşterek noktalardan biri dinin ilâhî kaynaklı olduğunun vurgulanmasıdır. Buna göre gerçek hak din beşeri olamaz. Yine bu tariflerde, dinin akıl ve irade ile

¹⁶⁰ William P. Alston, “Din”, (Çev. G. Tümer), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.: XVIII, Ankara Üniversitesi Basımevi, (Ankara:1972), 163.

¹⁶¹ Günay Tümer, “Çeşitli Yönleriyle Din”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XXVIII, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986), 224. https://isamveri.org/pdfdrg/D00001/1986_C28/1986_c28_TUMERG.pdf.

¹⁶² Durkheim, Emile, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, (Çev., F. Aydın), Ataç Yayınları, (İstanbul: 2005), 56; Ak, “Din” Kavramı ve İnsanların Dini Algısı Tartışmasında Din Eğitimi Biliminin “Din”i”, 33-46.

¹⁶³ Seyyid. Şerif el-Cürcânî, “*Kitabu't-Ta'rîfât*”, (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2012), 72; Günay Tümer , "Din", (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1994), 9/ 312.

¹⁶⁴ Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsûatu Keşşâfi Istılâhâtî'l-Funûn ve'l-ulûm*, nşr. Ali Dahruc, Abdullah Halidî, , (Beyrut: Mektebetü Lübnan 1996), c. 2/305.

¹⁶⁵ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini, İtikat, İbadet, Ahlâk*, (Ankara: Nur Yay., 1957) 12.

münasebeti öne çıkarılmıştır. Bu husus elbette dinin bir akıl ve tercih neticesinde insanın ihtiyarında olduğunu gösterir. Nihayet dinin insanları özü itibariyle hayır ve hayırlı olana sevk eden bir kanunlar manzumesi şeklinde ifade edilmesi, dinin aynı zamanda bir icraat sahası olduğunu gösterir.

3.1.3. Dinin Kaynağı

İslam itikadında hak dinler vahiy yoluyla Allah tarafından bildirilmiştir. Dolayısıyla dinin kaynağı bizzat Cenâb-ı Hak'tır. Hz. Âdem (A.S.) hem ilk insan, hem de ilk peygamber olmasının yanında kendisine gönderilen din de tevhid dinidir. Bütün ilâhî dinlerde değişmeyen ilkeler Allah'ın varlığı ve birliği ile beraber nübüvvet ve âhiret inancıdır. Bu sebeple Hz. Âdem (A.S.)'dan Hz. Muhammed (S.A.V.)'e kadar peygamberlerin getirdiği dinlerin hepsi hak dindir ve tamamı da İslâm'dır. Ne var ki insanlar zamanla hak dinden inhiraf etmiş ve beşerî zaaflar sebebiyle dalalet, bâtıl inanışlara yönelmişlerdir. Allah'ın dininde meydana gelen bu tahrifat neticesinde Allah peygamberler ve şariatlar göndererek hak din İslam'ı yeniden ihya etmiştir.¹⁶⁶

16-17. asırdan itibaren batı âleminde iptidai kabilelerin hayat ve dinlerine karşı bir alaka duyulmuş, dinin menşei noktasında mukaddes metinlerin verdiği malumatın haricinde; arkeolojik, antropolojik ve paleontolojik araştırmalarla farklı bir neticeye varılmaya çalışılmıştır.¹⁶⁷

19. asrın ortalarında pozitivist ve materyalist fikirler yoğun propagandalar sayesinde zirve noktasına ulaşmış, Charles Darwin'in 1859'da yazdığı "Türlerin Kökeni" isimli kitabıyla ortaya attığı evrim görüşü, dinin kaynağı konusunda mukaddes kitaplarla çatışan yeni teorilerin zuhur etmesine sebebiyet vermiştir.¹⁶⁸

İlk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'den itibaren bütün insanlar, Allah tarafından gönderilen tevhidi dinin prensiplerini idrak edip benimseyebilecek ve hayatlarına bu esasları tatbik edebilecek seviyede zihnî, ruhî ve bedenî istidat ve kabiliyette

---

¹⁶⁶ Tümer, "Din", 316.

¹⁶⁷ Karaman v. Dğr., "Diyanet İslam İlmihali", 1/5.

¹⁶⁸ Tümer, "Çeşitli Yönleriyle Din", 238 .

yaratılmıştır. Kur'an, Allah'ın insanlara bildirdiği dinin tevhid (Hanif) dini olduğu ve onların bu dini benimsemeye mütemayıl bir fıtratta yaratıldığını ifade eder.¹⁶⁹

Kur'an'da ifade edilen "fıtratullah" tabiri Müslüman ulemanın ekseriyetine göre "Allah'ın dini" manasına gelmektedir. Nitekim o da İslam ve tevhiddir.¹⁷⁰ Bu sebeple herhangi bir hak dinin, peygamberine veya ortaya çıktığı kavme nisbet edilerek isimlendirilmesi İslami telakkide yer bulamaz. Bu tarz bir isimlendirme muharref ve batıl dinler için mümkündür. (Müsevilik, İsevilik, Hinduizm, Maniheizm)¹⁷¹

3.1.4. Kur'an-ı Kerim'de Din Mefhumu

Kur'an-ı Kerim'de "din" kelimesi doksan iki yerde geçmektedir. Üç yerde de farklı müştakları ile zikredilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de "din" kelimesinin başlıca şu manalarda kullanıldığı görülür: "*İtaat, hüküm, hesap, ibadet, tevhid, millet, İslam, şariat, âdet, ceza.*"¹⁷² Kur'an-ı Kerim'de din kelimesinin, sûrelerin inzal oluş sırasına göre kazandığı farklı manalar vardır. İlk dönem Mekkî âyetlerde bu kelime "*yevmü'd-dîn*" (din günü, hesap, ceza-mükâfat günü) şeklinde geçmekte ve insanların, iman ve amellerine göre hesaba çekileceği âhiret gününü ifade etmektedir.¹⁷³

Mekke devrinin ikinci yarısında ise artık, mesuliyet ve hesaptan ziyade tevhid ve teslimiyete vurgu yapılmaktadır. Bu dönemdeki âyetlerde insanın sadece Allah'a ibadet etmesi, ona şirk koşmaması üzerinde durularak, dinin bizzat Allah tarafından vaz' edilen ve insanları ona ulaştıran yol olduğu belirtilmektedir. Bu dönemde "*dînen kıyemen*" (dosdoğru din), "*millete İbrahim*" (İbrahim'in dini) ibareleri, En'âm suresinin 161. âyetinde yan yana yer almaktadır.¹⁷⁴

Medine devrinde *millet-i İbrahim* ve *müslimîn* kelimeleri Hâc suresinin 78. âyetinde bir arada geçmekte, tevhidden ümmete, kendisini Allah'a teslim edenler cemaatine geçilmektedir.¹⁷⁵ "Dînü'l-hak" (Hak din) ifadesiyle muharref ve bâtıl dinlere karşı bu

¹⁶⁹ er-Rûm 30/30.

¹⁷⁰ Ali b. Muhammed b. Ali, eş- Şevkânî, *Neylu'l-Evtar Şerhi'l- Munteka'l-Ahbar*, Thk. İsamü'd-Din Es-Sababebeî, (Kahire: Daru'l-Hadis, 1993), 257.

¹⁷¹ Tümer, "Din", 316.

¹⁷² et-Tevbe 9/ 29; es-Saffat 37/ 53; el-Vakıa 56/86.

¹⁷³ el-Fâtiha 1/4; ez-Zâriyât 51/6.

¹⁷⁴ el-En'âm 6/161.

¹⁷⁵ el-Hac 22/78.

yeni dinin hak olan sağlam ve muhkem olan esasları vurgulanmış ve onun bütün dinlere üstün kılınacağı müjdelenmiştir.¹⁷⁶ Yine Medine döneminde nazil olan; "Allah indinde din şüphesiz İslâm'dır"¹⁷⁷ Âl-i İmrân suresinin 85. Ayetinde;

Kim İslâm'dan başka bir dine yönelirse, onun dini kabul edilmeyecektir, o âhirette de kaybedenlerdendir ifadeleriyle de İslâm'ın sair dinlere karşı üstünlüğü teyit edilmiştir.¹⁷⁸

Mekke'de inen ayetlerde din, daha ziyade; "âleme, zamana, tabiata ve her şeye hükmeden, dini ortaya koyan, hesap gününün maliki ve hâkimi Allah'ın mutlak otoritesi"ni tarif ederken, Medine'de inzal olan ayetlerde muhteva genişler ve; "İnsanın Allah'a bağlılığı, Müslümanın içinde yaşadığı cemiyete karşı vazifeleri, Allah'ın mutlak tasarruf ve hükümler olması" gibi esaslar da dinin muhtevası içerisine dâhil olur.¹⁷⁹

Kur'an'da, din ibaresi İslâma münhasıran kullanılmamıştır. Başka inançları ifade için de kullanılmıştır. Lakin özel olarak din kelimesiyle İslâm kastedilmiştir.¹⁸⁰ Adeta İslâm'la din müteradif, eş anlamlı iki kelime olarak kabul edilmiş ve bütün peygamberlerin tebliğ ettikleri dinin İslâm olduğu ifade edilmiştir.¹⁸¹

Mamafih Kur'an'da din kelimesi, hem âbidi hem mabudu, hem hâlikı hem mahlûku, yani hem ulûhiyyeti hem ubûdiyyeti Allah ve kul açısından iki farklı manayı ifade etmektedir. Buna göre, Allah'a nisbetle "hâkim ve mâlik olmak, itaat ettirmek, hesaba çekmek, ceza veya mükâfat vermek"; kula nisbetle de "itaat etmek, aczini, fakrını idrak etmek, teslim olmak"tır. Hülâsa din, Rabbi ile kul arasındaki münasebeti tanzim eden kanunlar manzumesinin umumi ifadesidir.¹⁸²

3.1.5. Dinlerin Tasnifi

Dinlerle alakalı araştırmalar neticesinde, dinler farklı açılardan muhtelif kıstaslara göre tasnife tâbi tutulmuştur.

¹⁷⁶ Tevbe 9/29, 33/ el-Fetih 48/28.

¹⁷⁷ Âl-i İmrân 3/19/ el-Bakara 2/193.

¹⁷⁸ Âl-i İmrân 3/85.

¹⁷⁹ el-Bakara 2/193/ el-Enfal 8/39.

¹⁸⁰ Âl-i İmrân 3/99.

¹⁸¹ Âl-i İmrân 3/85/ en-Nisâ 4/125/ el-Mâide 5/3/ eş-Şûrâ 42/13.

¹⁸² Karaman v. Dğr., "Diyânet İslâm İlmihali", 1/3.

Batı âlemindeki din tasnifleri umumiyetle “Tanrı” mefhumu, sosyo-tarih ve coğrafi tarih noktalarından ele alınarak yapılmıştır. “Tanrı” mefhumu esas alınarak yapılan tasnif şöyledir: a) Tek tanrı inancına sahip dinler, buna ilâhî dinler de denir. b) Düalist dinler, yani iki ilah anlayışı olan dinler (Mecûsîlik). c) Birden çok tanrı anlayışına sahip olan putperest dinler. (Mısır, Eski Yunan, Roma dinleri gibi).¹⁸³

Sosyal ve tarihi noktadan yapılan din tasnifler de vardır. Mesela: 1. Kurucuya sahip olan dinler (Yahudilik, Hıristiyanlık, İslâm, Budizm gibi). 2. Gelenekten gelen dinler (iptidai dinler, Eski Yunan, Mısır dinleri gibi).¹⁸⁴ Bunların yanında, vahye istinat edip etmemesi, misyoner faaliyete yer verip vermemesi, ahiret inancı olup olmaması, mukaddes kitaba sahip olup olmaması itibariyle ayıran tasnifler vardır.¹⁸⁵ Bunlardan başka, geçmiş dinler, günümüzdeki dinler, bir coğrafyaya has dinler, kıtalara ve dünyaya yayılan dinler gibi farklı ve muhtelif din tasnifleri mevcuttur.¹⁸⁶ Elbette bu tasnifler arasında en mühim olanı İslâm âlimlerinin din tasnifinin nasıl olduğu sorusudur. Müslüman âlimler, dinleri; "*hak din-bâtıl din*" şeklinde ikiye ayırırlar.

Kur'ân-ı Kerîm'de İslam dini için "*Allah katındaki din*"¹⁸⁷, "*dosdoğru din*"¹⁸⁸, "*hak din*"¹⁸⁹ ifadeleri yer alır. Kur'ân'da İslâm dini haricindeki inançlar için de din tabiri kullanılır.¹⁹⁰ Menşeinin ilahi olması ve aslını muhafaza etmesi hasebiyle İslâm hak dindir. Kökeni ilahi vahye istinat etmekle beraber asli şekli bozulmuş, değiştirilmiş dinlere de (Yahudilik, Hıristiyanlık) “muharref” dinler denilir. Hiçbir şekilde ilahi vahiyle irtibatı olmayan dinlere de “batıl” dinler denilir. Klasik kaynaklarda vahye dayanan dinlere "milel", bâtil dinlere de "nihal"¹⁹¹ tabirleri de kullanılır.¹⁹²

¹⁸³ Tümer, “Çeşitli Yönleriyle Din”, 235.

¹⁸⁴ Kamuran Birand, "Dinin Mahiyeti Üzerine." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (6.1-4: 1959), 120-134. http://ktp.isam.org.tr/pdfdrg/D00001/1957_1-4/1957_c6_s1_BIRANDK2.pdf.

¹⁸⁵ Mehmet, Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisine Giriş*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınlar, 1961), 77.

¹⁸⁶ Annemarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999), 6; Ayşe Kartopu, “Dinler Tarihinde Dinin Tarifıyla İlgili Farklı Görüşler”, Yüksek Lisans Tezi, (Çukurova Üniversitesi, 2009) 65.

¹⁸⁷ Âl-i İmrân 3/19.

¹⁸⁸ er-Rûm 30/30.

¹⁸⁹ et-Tevbe 9/33, el-Fetih 48/28, es-Saf 61/9.

¹⁹⁰ et-Tevbe 9/33; el-Fetih 48/28; es-Saf 61/9; el-Kâfirûn 109/6.

¹⁹¹ Nihle (çoğulu nihal) kelimesi bazen din içinde oluşan fırka manalarında da kullanılır.

¹⁹² Karaman v. Dğr., "*Diyanet İslam İlmihali*", 1/8-9.

3.2. Elmalılı Hamdi Yazır'a Göre Din

Din mefhumu, yukarıda farklı açılardan ele alınıp incelenmeye çalışılırken görüldüğü üzere çeşitli şekillerde tarif edilmeye çalışılmıştır. İslam uleması öteden beri dini tarif ve mahiyetini izah ederken Allah'ın yegâne dini olan İslam'ı esas alarak İslam dinini tarif etmişlerdir.

3.2.1. Elmalılı'ya Göre Dinin Tarifi

Elmalılı Hamdi Yazır da dini tarif ederken İslam'ı ve onun ana kaynağı olan Kur'an'ı esas almış ve ona göre tarif yapmış, dinin ne olduğuna dair izahlarda bulunmuştur. Ona göre Din;

*Zevilukülü hüsn-i ihtiyarlarıyla bizzat hayırlara sevk eden bir vaz-ı ilahidir*¹⁹³

Bu tarifte üç unsur vardır. Bunlar; *akıl sahibi olan insan*, insanın, *ihtiyarı* ile seçme hürriyeti ve dinin bizzat Hak Teâlâ tarafından *vaz edilmiş ilahi* mahiyette ve esas gayesi sadece hayra sevk etmek olan kanunlar manzumesi oluşudur. Bu üç unsurdan biri yoksa dinin esas gayesini teşkil eden hayırların tahakkuku vuku bulmaz. Hamdi Yazır, bu üç rüknün birleşip bütünleşmesiyle ortaya çıkan neticenin "*diyanet*" olduğunu söyler. Böylece Vaz-ı ilahi olan din, akıllı ve iradeli varlık olan insanla bütünleşerek hayırlara ulaşılmış olur.

Elmalılı hak din ile hayra sevk üzerinde durur ve bizzat ve hakiki manada hayra sevk etme hassasının sadece hak dinde olduğunu söyler. Ardından da Batıl dinlerin hak dinden farkını tasvir ederek, onların hayra sevk iddiasının vehimden öte bir mahiyet arz etmeyeceğini ifade eder. Diğer batıl dinler ya şerre yahut da kendilerince hayır olduğunu iddia ettikleri izafi bir hayra sevk edebilirler. Hatta bu izafî ve bir iddiadan öteye geçmeyen hayra sevk hususunda, kendi nokta-i nazarlarına, indî mülâhazalarına göre, hayır iddiasıyla yalana, yalancılığa, hırsızlığa teşvik edebilir. Zira batıl dinlerin hiç biri *hak ve hakikati akaidinin başına koymuş değildir*. Elmalılı, bu tarifte dolaylı olarak bâtıl dinlerin de mâhiyetini göstermiş olur ve hakikatte ilâhî bir sevke malik ve mazhar değilken öyle vehmedilen dinlerin batıl din olarak isimlendirilebileceğini söyler.

¹⁹³ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/84.

Elmalılı bu tarifte; dinin mahalli, şartları, semeresi, rükûnları ve mümeyyiz vasıf ve hususiyetlerinin gösterilmiş olduğunu ve bu şer’i ifadenin “din” kelimesinin bütün lügat manalarını bünyesinde topladığını ifade eder.

Yukarıda verilen din tarifindeki *zevilukül*, yani akıl sahipleri ibaresini biraz daha açar. Burada dinin muhatabının akıl sahibi olan insan olduğuna dikkat çeker. Binaenaleyh cemâdat, nebatat, hayvanat, deliler, akılsız varlıklar ve çocukların dini tecelliye istidatları yoktur. Zira akıldan mahrum olduklarından dolayı ihtiyar ve tercih sahibi değillerdir. Bu itibarla da kendilerinden bir hayır sadır olduğu takdirde, bu gayri ihtiyari olur ki buna da ıstılahta cebir denilir.¹⁹⁴

M. Hamdi Yazır klasik din tariflerini de dikkate alarak dini; akıl sahiplerini hüsn-i ihtiyarlarıyla bizzat hayır ve nimete sevk eden bir vaz'-ı ilahi, şeriat ve millet, beşerin ihtiyari fiillerinin hayır ve saadet gayesine doğru cereyanını temin eden bir yol, bir kanun, bir âmil-i ma'nevi şeklinde tarif etmiştir.¹⁹⁵

Ayrıca İslam’ın da belli başlı manalarına işaret ettikten sonra Müslüman âlimlerin klasik din tarifleriyle İslam arasında açık bir uyum olduğuna dikkat çekmiştir. Zira geniş manasıyla İslam "teslimiyet, kurtuluş" gibi manaları yanında "müsaleme" (karşılıklı güven ve barış) anlamını da ifade eder. Din de insanlar arasında ihtilaf ve çekişmeleri önleyerek müsalemeyi temin eden bir kanundur. Dinde yalnız insanlar arasında değil insanlarla Allah arasında da bir ahid ve barışıklık (selem) vardır. Bu sayede hâlıkın iradesiyle mahlûkun iradesi arasında tetabuk sağlanmış olur.¹⁹⁶

Elmalılı, Fatiha suresinde, belagatli bir üslupla, din ve diyanete dair her hususun tebliğ ve tescil edildiğini belirtir. Son üç ayetinde de *İslam Dininin* hak yolunu, efradını cami, ağyarını mani bir surette tam bir tasvirle, zevkine doyulmaz bir belâgatle tesbit ettiğini ve bu ayetlerin mükemmel bir din tarifi yaptığını ifade eder. Bu tarif şöyledir;

Dini-i İslâmın bu tarifi şu oluyor: Gadaba uğratmadan, dalâlete düşürmeden doğruca ve selâmetle Allah’a ve Allah’ın nimetlerine götürüp, Elhamdülillâh dedirten ve bu safi nimetlere kemal-i selâmetle ermiş, hakikaten mes’ut ve mahmut, gayri mağdub ve gayri dâl zevat tarafından takip edildiği tarihen

¹⁹⁴ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/84.

¹⁹⁵ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/89

¹⁹⁶ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 2/1061-1064.

*meşhut ve tecribeten ma'lûm bulunan büyük, aşikâr, düz, doğru, hak yolu, istikamet yolu.*¹⁹⁷

Devamında da; Hem bu dine girmenin, hem de diyanetin, yani o dinle amel etme ve günlük hayata dini aksettirmenin başlangıcı ve ilk şartının evvelâ Allah Teâlâ'yı tanımak, tevhid üzere iman etmek ve ihlas ve sebatla icabını yerine getirmek, bunların yanında da Allah'a dua ve niyazda bulunmak olduğunu dile getirir. En sonunda da bunun ne manaya geldiğini ve mü'minlere ne vazife düştüğünü bir cümleyle ifade ederek; talep ve diyanet, yani amelen yaşamanın bizden, din, şariat ve hidayetin Allah'tan olduğunu beyan eder.¹⁹⁸

3.2.2. Din ve Diyanetin Farkı ile Dindarlık ve İhtiyar

Elmalılı, yukarıdaki ifadeye göre; “demek ki dinin şartı akıl ve ihtiyardır. Bunlar dinin şartı, diyanetin rüknüdürler” diyerek, bu noktada “din” ile “diyanet” mefhumları arasında bir fark ortaya koyar;

*Akıl bulunmayınca dinin taallûk ve teklifi bulunamayacağı gibi ihtiyar bulunmadıkça da dinin sevk-ü te'siri, tabiri aharla diyanet bulunamaz.*¹⁹⁹

Yani, akıllı olmayan kişi için din bağlayıcı olup, ona teklif edilemeyeceği gibi, kendi hür iradesiyle dini seçmeyen kişide de dinin hayatına tesiri, diğer bir tabirle “diyanet”i olmaz. Bu sebeptir ki dinde, ilim mes'elesinin yanında bir de irade mes'elesi vardır.

Zira *din*, iman ve amel mevzuu olarak akıl ve ihtiyara teklif olunacak hak ve hayır kanunlarının tamamı, *diyanet de bu kanunların hüsni ihtiyar ile tatbikatıdır.*²⁰⁰

Bu cümleyi ise şöyle izah eder; bundan kaynaklı olarak dinde ilim mes'elesi, yani dini bilmenin haricinde bir de irade mes'elesi vardır. Nitekim kişi âlim ve âkil olabilir, lakin bu vasıflar mütedeyyin olmaya yetmez. *Dindar olmak için dini hem bilmek ve hem sevmek lâzımdır.*²⁰¹

¹⁹⁷ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/143.

¹⁹⁸ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/143.

¹⁹⁹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/84

²⁰⁰ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/90.

²⁰¹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/84.

Bu itibarla ilim ve irade, akıl ve ihtiyar bizzat dinin mücerret olarak kendisinde var olan bir rükün değildir fakat diyanet ve dindarlığın rüknüdür. Bunun için isim olarak kullanılan *din* ile *diyanet* manasında mastar olarak kullanılan *din* kelimesinin manalarını karıştırmamak gerekir. Diyanet insanın sıfatı ve nefsi bir mefhumdur. Din ise onun mevzu ve mütealleki olan hakikî ve nefsel'emrî bir mefhumdur. Aralarındaki fark, bir vakıanın bizatihi kendisi ile ona dair olan esaslar ve tesirler arasındaki fark gibidir. Diğer bir ifadeyle, *din vaz-ı ilâhî*, diyanet *kesb-i beşerî*dir. Bu ifadelerle iki mefhum arasındaki farkı ortaya koyduktan sonra, nihai bir hüküm mahiyetinde, şöyle bir ihtarda bulunur; “Bunu tefrik edemeyenler ilim namına hatalara düşerler.”²⁰²

Onun din tarifinde, dinin “*vaz-ı ilahi*” oluşu mühim bir noktaya tekabül eder. Elmalılı’ya göre *hayırlara sevk eden ve vaz-ı ilahi* olan din, insandan ayrı ve müstakil bir vakıadır. Yukarıda Elmalılı’nın “din” ile “diyaneti” birbirinden ayrı değerlendirdiği ifade edilmişti. O, diyanet kavramını, dinin insan tarafından yaşanan ve amele dönüşmüş, tatbik sahasına konulmuş hali olarak vasıflandırır . Öyle olunca diyanet, insanın bir sıfatı olmuş oluyor ve indî, kişiden kişiye farklılık arz eden bir mana kazanıyor. Din ise bir *vaz-ı ilahi* olarak *nefselemri* yani bizzat dini yaşamakla mükellef olan insandan müstakil olarak hakiki bir mefhum oluyor. Bir cümlede hülasa edersek; din, bizzat Allah tarafından *vaz edilir*, diyanet ise beşer tarafından *kabul ve tatbik* edilir.²⁰³

Elmalılı, Fatiha suresinin tefsirinde yaptığı din ve diyanet arasındaki farkı ortaya koyma esasını, ilerleyen sayfalarda, hak dini tarif ederken, başka bir siyak ve sibakla şöyle ifade eder; *Demek ki din kanuni hak lâkin diyanet nâtamam ve gayri sadıktır.*²⁰⁴ Elmalılı Hamdi Yazır’ın din ile sübjektif olan diyaneti birbirinden ayırmadaki hassasiyeti, Mutlak Varlığın vaz’ı olan dini, insani zaatlardan ve eksikliklerden uzak tutma ve dinin özünü olduğu gibi muhafaza etme düşüncesiyle izah edilebilir.²⁰⁵

²⁰² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/84.

²⁰³ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/84; Halis Albayrak, "Elmalılı Hamdi Yazır’a Göre Kur’ân’da Din Kavramı, " *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, (Ankara: 1993), 282. https://isamveri.org/pdf/drg/D033414/1991/1991_1_ALBAYRAKH2.pdf.

²⁰⁴ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/144.

²⁰⁵ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/89.

Hülasa *din*, iman ve amel mevzuu olarak insanın aklına ve ihtiyarına teklif olunan hak ve hayır kanunlarının tamamıdır ki *din* yerine millet ve şariat tabiri de kullanılır. Yukarıda izah edildiği üzere *diyanet* de bu kanunların hüsn-i ihtiyar ile hayata tatbik edilmesidir.

Gerçi amelin imandan cüz olup olmadığı münakaşa edilmiş ve en nihayet amelin, imanın cüz'ü değil, bir semere-i müterettibi olduğu tahkik olunmuştur. Ancak iman ve amelin diyanete, imanî ve amelî hükümlerin de dinin bizzat kendisine dâhil birer rükûn olduklarında asla ihtilâf edilmemiştir.²⁰⁶

3.2.3. Dinin Esası ve Temeli Olan İman

Dinin en temel esası ve anahtarı mesabesinde olan iman mefhumuna atf-ı nazar etmek isabetli olacaktır. Lügat manası itibariyle emn-ü emandan if'al vezninde olan bir kelimedir. Eman vermek, emin kılmak demektir ki Esma-i Hüsnadan olan “*el-Mü'min*” bu manadandır ve emin olmak demektir. Vüsuk ve itimat manasını ifade eder ki Türkçede inanmak kelimesine tekabül eder.²⁰⁷

‘*Elmalılı'ya göre din*’in tarifi ve mahiyetinin izah edildiği bu bölümde, mevzubahis olan dinin kaynağını ve menşeiini teşkil eden *marifet* ve *iman* bahsinden de kısaca söz etmek isabetli olacaktır. Dinin de kaynağı ve vâzı olan Allah Teâlâ’yı bilmeye tanımaya, yani mârifetullaha götüren birkaç vasıtaya kısaca temas edilecek olursa bunlar; *akıl*, *havâss-ı selime* ve *haber-i sadık* şeklinde zikredilmelidir.²⁰⁸

Esas itibariyle ilimler insanı Allah’ın birliğine götürmeye yarayan vasıtaadır. Elmalılı bu fikrini, ‘ilimleri insanlar ortaya koymaz, ancak keşfeder’ şeklinde izah eder. Zaten kâinatta câri olan kanunlar aşikâr bir şekilde tevhid akidesi üzere bir imanı haykırır.²⁰⁹

Hamdi Yazır’a göre Cenâb-ı Hakk’a iman aklın en evvelidir ve akıl bizzat kendisinin istinat edeceği bir melce ve istinatgâh arar. Bundan dolayı İslam’da akaid, aslı itibariyle

²⁰⁶ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/90.

²⁰⁷ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/177.

²⁰⁸ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/213.

²⁰⁹ Elmalılı Hamdi Yazır, “Dibace”, *Metâlib ve Mezâhib; Maba'de't-Tabi'a ve Felsefe-i İlahiye*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2019, 32.

ilmi olarak bir kıymeti haiz olmalıdır. Aklın, en azından imkânı ispat etmeye yetecek kadar mühim bir kabiliyeti ve vazifesi vardır.²¹⁰

Örfi olarak anlaşılan manası ise mutlaka tasdik etmek demektir. Çünkü tasdik eden, tasdik ettiğini tekzipten emin kılmış veya kendisi yalandan emin olmuş olur.²¹¹

Bu noktada tasdik ve sıdk mefhumlarının ince manaları hakkında izahta bulunan Elmalılı, gaybı tasdik etmenin iman ile irtibatını anlatır ve; ‘*vâki gaip misilsiz ve zıdsız, şebihisiz ve nazirsiz ise o tasdik-ı giyabî* sınırlı bir ilim değil hudutsuz bir mutlak itikad olur ki umumiyetle iman denildiğinde anlaşılan şey budur’ der. *Bu, imanın da ilmin hem başı hem de gayesi* olduğunu söyler. Ona göre, bundaki ikân, yani yakîn derecede bilme, ilmî ikândan daha âli ve kuvvetli bir mahiyet arz eder. Fakat böyle bir mutlak imana lâayık olan ancak Allah Teâlâ’dır. İman-ı billah bu suretle şühûddan gayba, görünenden görünmeyene nâmütenâhi uzanır gider.²¹²

Elmalılı, şer’î manadaki imanın hususiyetini ve lügat manasından ayrılan tarafını izah ederken, iman edilecek olan müteallak, teknik tabirle mü’menün bih olan şeyin öz ve aslı teşkil ettiğini ifade eder. Tevhid akidesi üzere, Allah’a ve Muhammed aleyhisselâmın Allah tarafından getirdiği kat’i olarak bilinen şeylere icmâlen ve icap ettiğinde de tafsilen iman etmek olduğunu söyler.²¹³

Elmalılı, bunun akabinde imanla alakalı kelimî manada uzun izah ve tafsilatlı bilgiler verir ve daha sonra İmam-ı Âzamdan bir nakil yapar; ‘Mü’min Allah Teâlâ’yı bütün mâsivadan ziyade sever, o derecede sever ki ateşte yakılmakla Allah’a kalbinden iftira etmek arasında muhayyer bırakılsa, yanmayı iftiraya tercih eder. Fıkıh-ı Ekber’de dahi buyurmuştur ki: *İman ıkrar ve tasdiktir ve mü’minler iman ve tevhitte eşittirler ve fakat amellerde farklıdır.*’²¹⁴

İman eden kişinin tasdik ettiği İslâm dini de ilahi emirlere teslim ve inkıyaddır. Lügat olarak iman ile İslâm arasında fark mevcut ise de şer’i manada İslâm ile iman arasında

²¹⁰ Yazır, “Dibace”, *Metâlib ve Mezâhib; Maba’de’t-Tabi’a ve Felsefe-i İlahiye*, 38.

²¹¹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/178.

²¹² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/178-179.

²¹³ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/180.

²¹⁴ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/185.

hiçbir fark yoktur. Zira İslâmsız iman, imansız da İslâm olmaz. Bunlar bir şeyin *zahr-ü batnı*, yani içiyle dışı gibidir. Din ise iman ve İslam ile beraber bütün şeriatın ismidir.²¹⁵

İslâm dini yalnız bir iman mes'elesi değildir. İman ile amellerin toplamıdır. Amelleri ifa etmeyi bir kenara bırakıp da dinin bütün feyzini beklemek tehlikelidir. Ancak böyle olmakla beraber iman amel demek değildir. Amelin vucubuna iman etmek ile o ameli yapmak bile birbirinden farklıdır. Müslüman amel ettiği için mü'min olacak değil, iman ettiği için amel edecektir. Binaenaleyh amelini sırf mübâlatızsızlıktan ve istihfaftan dolayı terk etmiş değilse kâfir olmaz.²¹⁶

İslâm dininin ve imanın esas itibariyle kalp ve vicdan işi olan bir rûkûn bulunduğu şüphesiz olmakla beraber Cenâb-ı Hakk'ın talep ettiği iman mes'elesi mücerret bir vicdanî işten ibaret değildir. O tam bir insan gibi kalbin içinden başlayıp bütün zahire yayılacak ve sonra kâinata güzelliklerle dolu ameller saçacaktır. Müslümanın imanı, zarar – ziyanla dolu bir âleme yönelmiş olan ifsad edici tasavvurlar veya şeytani gayretler değildir ki kalp ve vicdanda haps edilip mevkuf ve mahkûm olsun. Müslüman ancak bir zaruret-i mücbire karşısında imanını sadece bir vicdanî iş olarak saklayıp hapsetmesine izin verilebilir. O da düşmanın kat'î zorlamasına maruz kaldığı takdirde olabilir. Öyle bir vaziyette kalındığında her ne kadar imanını saklaması veya aşikâre ifade etmesi arasında muhtar olsa da fedây-ı can ederek imanını hapisten kurtarması imanını haps ederek nefsinin kurtarmasından daha tercihe şayandır.²¹⁷

İslam dini insanlığın yalnız bâtınını hedeflemez. O, hem bâtın hem zâhirin mecmuu olan bir din olarak ikisini birden şümulüne alır. Hiç bir mâni yokken imanını yalnız kalbinde saklayan, izhar ve ilân etmeyen kimsenin Allah indinde imanının kıymeti olmayacağı kitap ve sünnetin birçok delilleriyle sabittir. Amellerin hayata tatbik edilip yaşanmasının imandan beklenen semerelerden olduğu şüphesizdir. Ne varki bizzat amelin kendisi, imanın aynı veya cüz'ü değildir. Fer'i ve beklenen neticeleridir.²¹⁸

Elmalılı, bu izahın akabinde imanın mahiyetini bir temsille daha vâzıh bir surette anlatma cihetine giderek dini bir ağaca benzetir ve şöyle der; Din bir meyve ağacına

²¹⁵ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/185.

²¹⁶ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/185.

²¹⁷ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/186.

²¹⁸ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/182.

benzer, kalbin tasdiki onun yeraltındaki kökü, lisan ile ikrar sapı ve gövdesi, ameller diğer dalları, yaprakları, çiçekleri, meyveleri gibidir. Ağaçtan beklenen meyvesi olduğu gibi imandan beklenen de hüsni ameldir. Zaten Allah’a yaklaşmak onunla olur. Fakat ağacın dallarının kesilmesi, yaprak, çiçek açmaması, meyve vermemesi ağaç kurumuş olduğu manasına gelmeyeceği gibi iman ağacı da böyledir. Lakin gövdesinden yerle beraber kesilmiş olan ağaçların kahir ekseriyetle kurudukları ve zamanını bulduğu halde gövdesinden filiz sürmeyen ağacın tutmamış olduğu gibi mazeretsiz olarak ikrar edilmeyen iman da böyledir. Ancak kışta kalmış olduğu için, henüz topraktan filiz vermeyen tohumun veya kökün kuruduğuna hükmolunamayacağı gibi mazeret zamanında kalben tasdik böyledir. İşte imanın böyle bir asli rüknü, bir tâli rüknü, sonra da belli bir düzen üzerine tertip edilmiş dereceleri ve bunun yanında furû ve ilave semereleri vardır. İmanın kemâli bunlardır. *“İman yetmiş küsur şubedir. Bunların en aşağıda olanı yoldan eziyyet eden şeyi kaldırmaktır”*²¹⁹ hadisi şerifi gibi bir takım deliller de bu fûru ve şubelere dahi iman başlanmış gibi görünürse de bu imanın kemali nokta-i nazarından ifade edilen bir husustur. Ve hatta iman şubesi denilmesi imanın aslı olmadığını gösterir, Binaenaleyh bu şubeler ve fûru, küfrün muhalifi olan imanın aslı değil, fıskın hilafı olan imanın kemalidir.²²⁰ Ardından da bu izahlarını temellendirme meyanında Bakara suresinin ilk 5 Ayetini delil getirerek; *“müminler”* hitabının, *“namazı dosdoğru kılın”* ifadesinin ve *“infak”* lafzının manadan ayrı bir şekilde zikredildiğini serdederek şöyle der:

*Bunun için bu ayette de “yü'minûn”, “ikâmei salât” ve “infak” imandan ayrıca zikrolunmuştur.*²²¹

Yukarıda ‘dinin esası olan iman başlığında, kişiyi imana ve mârefetullaha götüren vasıtalardan bahsedilmişti. Burada kısa başlıklar halinde bu vasıtalar ele alınacak olursa elbette ilk sırada en temel ve asli vasıta olarak akıl gelir. Ardından havâss-ı selime ve haber-i sadık da bu vasıtaların diğer rükûnlarıdır. Bu noktada evvela aklın ardından da naklin iki başlık halinde sırasıyla ele alınması isabetli olacaktır.

²¹⁹ Buhârî, “İmân”, 3

²²⁰ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/182-183.

²²¹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/183.

3.2.3.1. Akıl

Akıl, Cenâb-ı Hakk'ı bilmek için bir alettir. Haddizatında Allah'ı bilmeyi bizlere emreden bizzat Allah'tır. İmânın akli zarureti İmam-ı Azam Ebu Hanife (150/767)'den rivayet edilmiştir. *el-Mülteka* isimli eserde, İmam Ebû Hanife'nin; *Semavat ve arzı ve dahi kendi hilkatini görüp tefekkür eden birisi için Allah'ı bilip tanımamak hususunda herhangi bir mazereti olamaz.*" dediği rivayet edilmiştir.²²² Bu idrak de ancak akıl yürütmek suretiyle tahakkuk edebilir. Elmalılı'ya göre akıl, sebepler ve sebeplerin husûle getirdiği şeyler ile eser ve eseri husule getiren müessirler arasındaki *illiyet kanunu* çerçevesinde sebep - netice esasına göre, onunla irtibatlı ve lüzumlu olan illiyetleri idrak eder. Ya eserden müessire yahut müessirden esere veya bir müessirin iki eserinin birisinden bir diğerine intikal etmek suretiyle olabildiğini ifade eder.²²³

Akıl illiyet kanunu iyice kavrayıp uygularsa, kâinat âyetleri sayesinde, Allah'ın varlığını, birliğini ve vâsi rahmetini zarurî bir surette idrak ve keşf edeceğini belirtir. Bu mevzuda en bariz misal; Hz. İbrahim'in, etrafındaki insanların putlara ve semadaki yıldızlara tapmaları karşısında akıl yürütme, göğe ibret nazarlarıyla bakmasıdır. Malum olduğu üzere Hz İbrahim, bu müşahede ve murakabesi neticesinde üfûl eden, batıp kaybolan yıldız, ay ve en nihayet güneşin, kendi ilahı ve rabbi olamayacağına kani olmuş, akıl yürüterek mârifetullaha varmıştır.²²⁴

Bu noktada, Elmalılı'nın görüşünün Sünni akidenin en büyük temsilcilerinden biri olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (333/944) ile mukayese etmek yerinde olacaktır. Zira bu zât Ehl-i sünnet kelâmı sistemleştiren²²⁵ ve ortaya koyduğu eserlerle Sünni akidenin omurgasını teşkil bir âlim olarak gösterilmekte ve Ehl-i sünnet çizgi için bir miyar ve makyas olarak kabul edilmektedir.

İmam Mâtürîdî'nin kelamî fikirleri üzerine çalışmaları olan Nail Karagöz, Mâtürîdî'nin, dinin kabulünde istidlâle/akıl yürütmeye büyük ehemmiyet verdiğini ifade eder. Akıl bazen nazar bazen de istidlâlin yerine kullandığını ifade ederek, vahiy olmasa dahi insanın *akl-ı selim* ile "*din*" vakıasını doğru bir şekilde telakki etmek mecburiyetinde

²²² Aliyyü'l-Kârî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, trc. Yunus Vehbi Yavuz, (Çağrı Yayınları, İstanbul: 1981), 365.

²²³ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/566.

²²⁴ Enam, 6/ 75-79.

²²⁵ Şükrü Özen, "Mâtürîdî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: 2003), 28/146.

olduğuna kani olduğunu nakleder. Mâtürîdî'nin kurduğu düşünce nizamında *akl-ı selim*, din hususunda insanların mükellef olmalarının başlıca amilidir. Bunun manası şudur ki; insanlar, iltica edecekleri bir dinin lüzumunu ve lüzumlu olan bu dinin ise sadece tevhîd dini olabileceğini akıl yürütme ile bulabilir. Dolayısıyla din için mevzubahis olan ma'bûdun varlığını ve birliğini kavramak için nakle ihtiyaç yoktur. Bu hususta da akıl insana kâfidir. Allah zaten akılı delil olarak vermiştir ve akıl Allah'ın mevcudiyetinin fitrî delilidir.²²⁶

Elmalılı akılı farklı derecelere taksim eder. Ona göre aklın en yukarı mertebesi, nebilerin de dâhil olduğu akıl mertebesi *akl-ı evvel*, yani ilk akıldır. Akl-ı evvel, bir şeyin mebbe, başlangıcından gayesine, gayesinden mebbeine, evvelinden ahirine, âhirinden evveline kadar külli bir surette ve kemal-i yakîn ile gören bu akıl evvel, hadis-i şerifte ifade edildiği gibi; *kalemi ilâhî ve nûr-i Muhammedîdir*. İşte bu mebbeden gayeyi, gayeden mebbe; evvelinden ahiri, ahirden evveli ortaya çıkaran bu akıl *İlahi kelâm ve Hz. Muhammed'in nurudur*. Bu ifadelerine mesned meyanında; "*Allah'ın yarattığı şeylerin ilki, benim nurumdur, Allah'ın yarattığı şeylerin ilki kalemdir, yarattığı şeylerin ilki akıldır*."²²⁷ hadis-i şeriflerini zikreder.²²⁸

Elmalılı, aklın ancak hakikatlerin ve Cenâb-ı Hakkın keşfi ile mârifetullah için bahşedilmiş olduğunu, fesat ve kötülüklerin yaygınlaştırılması için sarf edilmesinin en büyük küfran-ı ni'met olduğunu ifade eder.²²⁹

3.2.3.2.Vahiy

Elmalılı Hamdi Yazır, insanların mârifetullaha ulaşmaları, Allah Teâlâ'yı ve onun dinini tanımaları için kendi içlerinden peygamber seçtiğini, çünkü insanların vahye muhtaç olduklarını söyler. Bütün insanlar, Allah'ın emirleri ve yasaklarını, O'nun bizim hakkımızdaki emr ü iradesini bilmek için vahye muhatap olmak zarurettir. Başka herhangi bir usulle bu malumata bütünyle vasıl olmak imkânsızdır. Maamafih

²²⁶ Nail Karagöz, "Mâtürîdî'de İstidlâlin İşlev Alanları", Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, , Kader Cilt: 16, Sayı: 2, Kırşehir: 2018, 246-247. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.419966>.

²²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV-127

²²⁸ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/568.

²²⁹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/589.

insanların kalbine gelen her bilgi doğru olmayabilir, kalbine gelen her teselli de din değildir.²³⁰

Elmalılı, vahyi ilimlerin en sağlam bir kaynağı diye telakki eder. Ona göre, her nevi katiyet bildiren bilgi Allah'a ait bir nizamdır. Vahye dayalı bilgi katiyet ihtiva eden bilgilerin en üstünüdür ve bu bilgi Allah'ın nizamının en mükemmel şahididir. Bütün peygamberler birer mübeşşir ve münzir olarak gönderilir. Her peygamberler kavimlerine meserret verecek şeyleri haber verip müjdelemek ve mazarrat verecek şeyleri haber verip korkutmak ve sakındırmak, kulluk ve tâatlarla o tâatların sevabını, bunu yanında ma'siyetleri ve ma'siyetlerin cezasını haber ve tebliğ etmek için gönderilir.²³¹

Elmalılı'ya göre nübüvvet tamamıyla Allah Teâlâ'nın iradesiyle seçilir. Bu hususta kulun herhangi bir gayretinin netice vermesi mevzubahis değildir. Yani nübüvvet kesbi değildir, vehbîdir. Zira hak dinin menşei nübüvvettir. Bu itibarla diğer bazı batıl dinlerde olduğu gibi beşeri ve felsefî tekâmül nazariyeleri hak dinde kaynak olarak ittihaz olunamaz. Dolayısıyla nübüvvet ve vahiy en sağlam haberdur ve hak dinin temel kaynağını teşkil eder.²³²

Elmalılı'ya göre, Allah'ı tanımayan, mârifetulleha erememiş insanlar mâbudlarını önlere dikerek onlara ibadet ederler ve o mabutlardan ilhâm almak isterler. Bütün batıl dinler de bu ilham alma beklentisi husule gelmiştir. Fıtratlarında var olan din hissiyatı icabı arayışa giren insanoğlu ya peygamberler sayesinde hak dini bulmuşlar yahut bir peygambere tabi olmadıkları için batıl bir din ihdas edip onun peşinden gitmişlerdir. Binâenaleyh hak dinin kaynağı sadece peygamberliktir.²³³

Elmalılı, dinin kaynağının sadece peygamberin getirdiği vahye istinad etmesi gerektiğini, din mevzuunda yegâne otoritenin peygamberin getirdiği vahiy olduğunu ifade etmektedir. Vahyin bağlayıcı olması, onun peygamber vasıtasıyla insanlara tebliğ

---

²³⁰ Yazır, "Dibace", *Metâlib ve Mezâhib; Maba'de't-Tabi'a ve Felsefe-i İlâhiye*, 38-41.

²³¹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 3/1935.

²³² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, /87.

²³³ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 3/1507-1508.

edilmesine bağlıdır. Peygambere gelen vahiy de mucizeyle teyid edildiği için şeksiz şüphesiz kabul edilmesi lazımdır.²³⁴

Elmalılı'ya göre vahiy, Allah Teâlâ'yı bilmek ve vicdanen itminana ermekten ziyade Allah'a kulluk için elzemdir. Zira Allah'a iman ettikten sonra o imanın icaplarının nasıl ifa edileceği anca peygamber ve vahiy sayesinde öğrenilebilir. Nübüvvet ve vahiy olmadan Allah'ın emir ve yasaklarını tayin edip o minval üzere amellerimizi ve hayatımızı tanzim etmemiz imkânsızdır. Zaten aklımıza ve gönlümüze gelen her mülâhaza ve teselli dini bir kıymeti haiz değildir. Dolayısıyla Allah'ı tanımak ve O'na tâat ve ibadet etmek, yani dinin ahkâmını yaşamak, ancak peygamberlere gelen vahyin bildirdiği hükümler ve tayin ettiği esaslar sayesinde olabilir.²³⁵

Elmalılı'nın vahye ve nübüvvete dair bu görüşleri Ehl-i sünnet ve Hanefî-Mâtürîdî akideyle muvazi bir yapı arz etmektedir. Zira İmam Mâtürîdî'de göre insana, kendi yaratılış gayesini ve bu gaye istikametindeki mesuliyet ve mükellefiyetlerini bildirmek için Allah peygamberler göndermiştir. Zira insan, sadece akılla bütün mesuliyet ve mükellefiyetlerini bihakkın ve noksansız bir surette fehmedemez. Akıl nispeti kadar iyiyle kötüyü anlasa bile dinin hükümlerini bilmesi mümkün değildir yetersizdir. Akıl ancak bildirilen, öğrenilen hükümleri anlamada rol alabilir. Haddizatında her insanın aklının ve kavrayış seviye ve kabiliyetinin olmadığı da aşîkârdır. Tecrübeli ve âlim bir zatın akıyla hem tecrübesiz hem cahil bir kişinin akli seviye ve kemâlinin aynı olduğu söylenemez. Aynı zamanda insanların ahlaki zaafları da dinin tesisi için *nübüvvet* müessesesine ne kadar muhtaç olduğunu göstermektedir. Hülâsa, Allah'ın emir ve yasaklarını öğrenmek, bu dünyada yapıp ettiklerimizin, amellerimizin bize yüklediği mesuliyetlerden haberdar olmak için dine ve o dini bize tebliğ eden bir peygambere, yani nübüvvete ihtiyacımız zaruri ve mecburidir.²³⁶

---

²³⁴ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/4255-4262.

²³⁵ Mahmut Çınar, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Nübüvvet Anlayışı", *Elmalılı O. M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2-4 Kasım 2012, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara:2015), 317. https://isamveri.org/pdfdrg/D250804/2015/2015_CINARM.pdf.

²³⁶ Muammer Esen, "Peygamberlik (Nübüvvet) Ve Peygamberler", *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*, Editör: Şaban Ali Düzgün, (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankar:2018), 92. https://isamveri.org/pdfdrg/D200495/2011/2011_ESENM.pdf.

3.2.4. Kendi İhtiyarı ile Tercih, Dinde Hürriyet ve Tercih

Elmalılı'nın din tarifinde, üzerinde durmayı gerektiren mühim bir unsur da "hüns-i ihtiyar", yani insanın tercih etme ve seçme hürriyeti mevzuudur. Ona göre seçme hürriyeti, yani ihtiyar yoksa dinden bahsedilemez. Bu hürriyet, hem dini seçerken hem de dini seçtikten sonra, onun icabâtını yerine getirip getirmeme noktasında mevzubahistir.²³⁷

Elmalılı Hamdi Yazır bu meyanda, Bakara Süresinin 256. Ayetini tefsir ederken "dinde zorlama yoktur" ibaresinde çok esaslı ve teferruatlı bir izahta bulunmaktadır. Onun bu husustaki yorumunun bir bölümünün, bazı kelimelerin hafifleştirmeye çalışarak da olsa nakledilmesi isabetli olacaktır. Elmalılı, "*Lâ ikrahe fi'd Din*" ifadesindeki "fi" harf-i cerrine iki şekilde mana verilebilmesinin husule getirdiği farka işaret etmektedir. "Fi" kelimesine zarfiyet manası yüklenirse, bu ifadeye "dinde, yani dinin vecibelerini ifa etmede zorlama yoktur." şeklinde bir mana verilebilir. Diğer taraftan, mevzubahis olan harf-i cerde sebebiyet manası mülâhaza edilirse, o takdirde "birilerini dine sokmak için zorlama yoktur." şeklinde bir mana ortaya çıkar; "... Fi kelimesine zarfiyet manası verirsek, *asl-ı mânâ "ikrah, yani zorlama dinde yoktur."* demek olur. Yani sade dine değil, her neye olursa olsun *cins-i ikrah* Hak Dini olan İslam'da mevcut değildir. Daire-i dinde ikrah yoktur. Dinin mevzuu, ızdırari (istesin veya istemesin yapmaya mecbur olduğu) fiiller değil, ihtiyari fiillerdir. Bunun için ızdırari ef'alden olan ikrah (zorlama) dinde yasaklanmıştır. Belki âlemde ikrah bulunabilir, ama dinde, dinin hükmünde, dinin dairesinde olmaz ve olmamalıdır. Dinin şanı, bir şeyi zorla kabul ettirmek değil, bilakis kişileri ikrahtan korumaktır.²³⁸

Bu itibarla din, 'zorla bir şeyleri kabule icbar ediniz' demez. İkraha, din için meşru ve muteber değildir. Zaten ikrah neticesinde ifa edilen amellerde dinin vadettiği sevap da bulunmaz. Ameller, rıza ve hüsniyyetle, yani güzellikle yapılmayınca hiçbir amel ibadet olamaz. Zira Ameller niyetlere göredir.

İkraha ile i'tikad olmaz, ikrah ile gösterilen iman, imanı hakikî değildir, ikrah ile kılınan namaz, namaz değildir, oruç ona keza, hacc ona keza, cihad ona keza

²³⁷ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 2/860.

²³⁸ Albayrak, "Elmalılı Hamdi Yazır'a Göre Kur'an'da Din Kavramı", 282.

ilh... Bundan başka, bir kimsenin diğer bir insana saldırıp da her hangi bir işi ikrah ile yaptırması da caiz değildir. Hâsılı hükm-i İslâm altında herkes vazifesini kendi ihtiyarı ve iradesiyle yapmalı, ikrahsız yaşamalıdır. Cihad da bu hikmet ile meşru olur."²³⁹

Ayette geçen "fi" kelimesinde zarfiyet değil de sebebiyet manası mülahaza edilirse mana şu olur: "İkrah yani zorlama din için yoktur yahut zorlama, birini dine sokmak için yapılamaz. Zira ikrah, bir kimseye hoşlanmadığı bir işi fiilen bir tehdit ile yapmak mecburiyetinde bırakmaktır. Hâlbuki din, hoşlanılmayacak bir şey değildir."²⁴⁰

Burada, dinin en temel, üssü'l esasını teşkil eden iman mevzuunu Elmalılı merhumun nasıl ele aldığına biraz daha yakından bakmakta fayda hâsıl olacaktır.

Dinin aslı olan imanın kökü tasdik ve itikad-ı kalbidir. Bu ise sırf bir rıza ve hüsn-i ihtiyar işidir. Meşiiyet-i İlâhiye ile iman ve hattâ iman ile amel-i sâlih cebre değil, rızayı vicdaniye bağlı bulunduğundan din için ikrah mümkün olamaz. Ancak tebliğ ve teklif edilir. Allah Teâlâ, "Rabbin dileyseydi, yeryüzündeki herkes iman ederdi. Şu halde mü'min olsunlar diye insanlara zorlamada mı bulunacaksın."²⁴¹ diye buyuruyor peygamberine. Zorlama ile hakiki bir mütedeyyin kazanılması mümkün değildir. Binaenaleyh zorla ve cebir kullanarak kimse dine dâhil edilemez. Çünkü mükrehin izhar edeceği iman Allah indinde iman-ı hakikî olmaz. Maamafih kalbi Allah'tan başkası göremeyeceği için ve bu ikrah halinde olsa bile iman eden bir kimseye de 'sen ikrah ile iman izhar ediyorsun, yine de kâfirsın' denilmez, kâfir muamelesi edilmez. Hali ortaya çıkıp şüpheli vaziyeti zail oluncaya kadar bakılır. Çünkü o imanı izhar etmesi de az çok bir irade ve ihtiyarının bir eseridir. Hiç istemeseydi o kadar da iman alameti göstermezdi. Demek ki halavet-i imanı, imanın zevkini bir nebze de olsa tatmış biri olarak bakmak iktiza eder.²⁴²

Elmalılı'ya göre *din-i hak ikrahla, zorla değil, severek kendi hür iradeleriyle hayırlı işler yapan fail-i muhtar insanlar yetiştiren bir kanun-ı terbiyedir*. Bu da demek oluyor ki dinin hayra sevki, zaruri ve cebri değildir. Zira bir kimse bir hayrı yapmaya

²³⁹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 2/861.

²⁴⁰ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 2/861.

²⁴¹ Yunus 10/99.

²⁴² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 2/863.

cebredildiği zaman, o hayrı yapan kimse, onu, çaresiz bir şekilde yapmak zorunda olan insan değildir. Aksine ona zorla o işi yapmasını emreden zorbadır. Hâlbuki din, yaptığını bilerek, isteyerek ve seçerek yapan olgun ve hayırkâr insan yetiştirmek içindir.

243

Hamdi Yazır, kendi hür iradeleriyle, hüsn-i ihtiyarlarıyla dini yaşamayanların, başkalarının cebriyle hayra sürüklenen, hürriyetlerine malik olmayan ve onların icra aleti mevkiine düşen insanların, aslında cebredildikleri şeyleri yapan insanlar olduklarını söylemektedir. Elmalılı, böyle bir mütalaa ortaya koymakla, bir insanın dini seçerken, hür iradesiyle, akıyla, gönlüyle benimsemek suretiyle değil de, okuduğu derslerin, içinde büyüdüğü, yetiştiği muhitin telkinleri ve şartlandırmalarıyla kedinin dini bir hayatın içinde bulan, fakat dini seçme, kabullenme esnasında kendisi fert olarak benliğini, hür bir şekilde tercihte bulunma hakkını kullanamayan insanların, dinle sağlıklı bir irtibat kurup, aidiyet tesis etmesi ve bütünleşmesinin pek mümkün olamayacağını ortaya koymaya çalışmaktadır. Çünkü ona göre bu vaziyetteki bir insan, "fail-i muhtar" değil, "fail-i mecbur"dur.²⁴⁴

Elmalılı merhum, dine girme ve dine girdikten sonra o dinin vecibelerini ifa etme hususunda insanın hür bir şekilde, kendi tercih ve ihtiyarıyla hareket etmesi gerektiğinin üzerinde durduktan sonara, dinin, bizatihi hürriyet olduğunu, asıl hürriyetin Mûteâl olan Varlığa, yani Allah Teâlâ'ya teslimiyetle mümkün olacağını, Şura suresinin 13. Ayetinde izah eder:

Din, ihtiyarî fiillerin iyiliğine veya kötülüğüne göre, sonunda iyi veya kötü bir neticeye varacağına, sevap veya ikap ile neticelenecek bir akıbet sebebi olacağına inanarak, Hak Teâlâ katında en güzel akıbeti ermek için tutulacak yoldur. Bu suretle din, insanları tabiatı cereyan eden cebr-ü ıztırar tazyiklerinin üstüne yükseltecek olan bir hürriyet yolu, yani hürriyet ve irâdenin muvaffakiyet ve mesuliyeti kanunudur. Onun için bütün tabiatların fevkında her şeyin hâlikı, her şeyi hakkıyla bilen Allah Teâlâ'nın hükmü iradesine yükselmeden doğru din bulunamaz.

²⁴³ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 2/862; Albayrak, "Elmalılı Hamdi Yazır'a Göre Kur'an'da Din Kavramı", 283.

²⁴⁴ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/89.

Bu ifadelerden anlaşılacak olan şey, insana şu veya bu sebeple olsun, bir şekilde tesir eden, belli şeyler yapması noktasında icbar eden, şartlandıran, kişinin hürriyetini tahdid edip, hür iradesiyle tercihte bulunmasına mani teşkil eden her çeşit baskı unsuru hürriyetin olmadığı bir ortam demektir. Eğer kişi ferdiyetiyle bu engelleri aşabilirse ve tek Mûteâl Varlığın hükmü iradesine yükselebilirse kul o zaman hürriyetine kavuşmuş olabilir. Çünkü insan ancak bu suretle tesirine maruz kaldığı, diğer insan ve mevcudatın bir şekilde ortaya attıkları fikirlerin veya onu çevreleyen ortamların, onun hür iradesini tesirleri altına almasından kurtulabilir. Bu sayede de tamamen farklı, üstün ve Mûteâl bir Varlığın mevcudiyetini tam bir itminanla kabul ederek sadece O'na teslim olur. Bu sebeple, bir bakıma dünyadaki belli mihrak ve odakların baskılarından kurtulup, zaman ve mekân itibarıyla bir bütün olarak, içinde bulunduğu mevcut vaziyetini şartları sorgulayabilir ve O Yüce Varlığa teslimiyet mevkiine yükselmesi halinde bütün cihana karşısı hürriyetini ilan edebilir. Zira bunca dış müessire maruz kalan insanın en az tesir olarak kurtulabilmesinin yegâne şartı, her şeyin fevkinde olan Mûteâl Varlığa bağlanmasıyla mümkün olabilir.²⁴⁵

3.2.5. Elmalılı'ya Göre Din ve Tevhid Akidesi

Elmalılı, tevhid akidesine, Kur'an'ın ısrarla vurgu yaptığı, Allah'ın Dininin tek olduğu esasının üzerinde durmakta ve hassasiyetle tefsirini okuyanlara aksettirme gayretindedir. Kur'an'da, Hak Din²⁴⁶, Halis Din olarak vasıflandırılan ve yegâne din olan İslam, Hz. Âdem'in, Hz. Nuh'un, Hz. İbrahim'in, Hz. Yusuf'un, Hz. Musa'nın, Hz. İsa'nın ve onun havarilerinin de dinidir.²⁴⁷

Allah Teâlâ Hz. Muhammed'e (sav) yeni ve farklı bir din göndermemiştir. Onun getirdiği din, daha önceki peygamberlere gönderilen dinlerin bir alternatifi değil, daha evvelki peygamberlerin getirdiği esasların yeni bir şeriatla yeniden ihya edilmesi itmam edilip kemale erdirilmesidir. Bu itibarla Hamdi Yazır da; Kur'an'ın, sadece, Müslümanların değil, bütün insanlığın kitabı olduğunu söyler. Zira Kur'an bütün insanları İslâma, yani Allah'a teslim olmaya davet etmektedir. Bilhassa Ehl-i kitaba

²⁴⁵ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 4/4228; Albayrak, "Elmalılı Hamdi Yazır'a Göre Kur'an'da Din Kavramı", 284.

²⁴⁶ İlerleyen kısımlarda, Elmalılı'nın "Hak Din" ile alakalı görüş ve izahları teferruatlı olarak ele alınmaya çalışılacaktır.

²⁴⁷ *Hak Dini Kuran Dili*, 4/4227.

müteveccih ifade ve hitaplarında Kur' an, "*benim dinim*", "*senin dinin*", "*bizim dinimiz*", "*sizin dininiz*" gibi klişeleri kabul etmez, yegâne ve tek dine çağırır.²⁴⁸

Kur'an'ın inzal olduğu zamandan günümüze kadar muhtelif kültürle yoğrularak gelen Kur'an'a ait bazı kavramlar, farklı muhtevalarda kullanılır olmuştur. Mesela "*Müslüman*" dendiğinde sadece Hz. Muhammed'e (sav) gönderilen dinin mensupları akla gelir olmuştur. "*İslam*" kelimesi de zihinlerde yine Hz. Muhammed (sav.)'e gönderilen dinin has ismi haline gelmiştir. Bu düşünce şekli, bir galat-ı meşhur halinde günümüz Müslümanlarının kâhir ekseriyetine hâkim bir kanaat vaziyetindedir. Ancak Elmalılı, bu hususta gayet hassas davranır ve Kur'anî mefhumların âlemşümül boyutlarından koparılıp, mahalli kalıplara hapsedilmesine karşı çıkar. Yazır'ın bu hassasiyeti, "*Dinü'l-Hakk*" (*Hak Din*) mefhumunu müstakil olarak ele alındığında ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

3.2.6. Elmalılı'nın, Dinin Karşılığı Olarak Kullandığı Bazı Mefhumlar

Elmalılı Hamdi Efendi, din kelimesiyle yakın manada kullanılan, Kur'an'da geçen bazı mefhumları da geçmiş ulemadan nakiller yaparak, kendi kanaat ve müktesebatıyla istihraç ederek kısaca izah etmiştir. Mesela "*şeri'a*" kelimesini ele alırken;

şeri'a, şir'a, meşre'a, aslı lügatte bir ırmak veya her hangi bir su menbaından su içmek veya almak için girilen yol demektir. Bunda insanların hayatı ebediye ve saadeti hakikiyeye vusulü için Allah Teâlâ'nın vaz'u teklif ettiği ahkâmı mahsusaya ve mezhebi müstekîme bil'istiare itlak edilmiştir ki din demektir."²⁴⁹

Birkaç mefhumu kısa kısa maddelerle nakledecek olursak; a) *Şeriat*: Elmalılı şeriata mana verirken; "... emir, din işi yahut Allah'ın emri demektir. Yani bu Kur'an'da beyan olunduğu üzere, Allah'ın sana vahy eylediği emr ü nehyinden bir büyük ve geniş yol..." şeklinde tarif de kullanır. Şu halde onun şeriat kelimesini, dinin usulü ve furû'uyla alakalı her şeyi içine alan bir mefhum olarak gördüğü ve bu manada kullandığı söylenebilir. b) *Şir'a*: Bu mefhum doğrudan din manasına gelir, lakin daha ziyade dinin teferruat kısmı demektir. Mesela; her milletin mensup bulunduğu

²⁴⁸ Albayrak, "Elmalılı Hamdi Yazır'a Göre Kur'an'da Din Kavramı", 285.

²⁴⁹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 3/1697; Albayrak, "Elmalılı Hamdi Yazır'a Göre Kur'an'da Din Kavramı", 289.

peygambere indirilen hususi hükümler birer şîr'adır.²⁵⁰ c) *Minhâc*: Daima sabit, yazılı ve devamlılığı olan dinin ilgili usul kısmıdır. Mesela; Allah'a, O'nun peygamberine, ahiret gününe iman gibi hususların bunların hepsinin müşterek ve müttetik oldukları usul minhâcdır.²⁵¹ d) *Sebilullah*: Allah yolu manasında, din demektir. Şer'an daha ziyade cihad kastedilerek kullanılır. Çünkü dini her türlü kötülükten korumak olan "Allah yolunda cihad" fiillerin en mühimi olduğundan cihad yerine bu kelime kullanılır.²⁵² e) *Millet*: Bu kelime de din mefhumuyla aynı manada kullanılır. Yerine göre bazen, husus olarak, "İbrahim'in dini"²⁵³ veya "İslam" olarak da mana verir.²⁵⁴

3.2.6.1. Elmalılı'nın Din Mefhumu ile İrtibatlı Kullandığı Bazı Kelimeler

Elmalılı, doğrudan *din* kelimesinin müteradifi olarak kullandığı mefhumların haricinde, dolaylı olarak din mefhumuyla irtibatlı ve iltisaklı olarak kullandığı bazı kelimeleri daha ele almak isabetli olacaktır.

Ceza: Fatiha suresinin tefsirinde "*mâliki yevmiddin*" ayetini tefsir ederken, burada geçen "din" kelimesiyle alakalı ve din kelimesi üzerine bina edilen bazı muhtelif mefhumları sıralamış ve en başta *ceza* kelimesini zikretmiştir. Ceza kelimesini şöyle izah eder;

Evvelâ ceza, ileride gelecek olan mesuliyet, mesuliyet hissi, mesuliyetin tatbiki mânalarını da tazammun eder. Bunun için "yevmiddin" in lisanımızda bir ismi de "ruz-i ceza"dır.

Ardından *ceza* kelimesinin günümüzde lisanımızda bilindiği ve kullanıldığı gibi ukubât ve ikap manasında olmadığını, iyi veya kötü, acı veya tatlı her türlü karşılık manasında olan bir kelime olduğunu ifade eder.²⁵⁵

İbadet ve Tâat: Yine Fatiha suresinin 5. Ayetinin tefsirinde *İbadet* kelimesini izah ederken ibadet ve tâat arasındaki farkı da belirterek izahta bulunur; Şer'i lisanında ibadet, niyete bağlı olarak yapılmasında sevap olan ve Cenabı Allaha kurbet, yani yakınlık ifade eden hususi tâattir. Tâat ise niyete bağlı olsun olmasın ve kimin için yapıldığı

²⁵⁰ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 6/4318.

²⁵¹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 3/1697. Albayrak, "Elmalılı Hamdi Yazır'a Göre Kur'an'da Din Kavramı", 289.

²⁵² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 2/899.

²⁵³ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 3/313.

²⁵⁴ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/497.

²⁵⁵ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/82.

bilinsin bilinmesin yapılması sevap olan fiili yapmaktır. Kurbet, niyete bağı olmasa bile yapılması sevap olan fiili kime yapıldığını bilerek yani yaklaşmak istediği zatı tanıyarak yapmaktır. Binaenaleyh her ibadet Allaha bir kurbet ve her kurbet bir tâattir. Fakat her tâat kurbet olmaz ve her kurbet ibadet olmaz. Meselâ mârifetullah için tefekkür etmek bir tâattir. Kur'an okumak, muhtaçlara yardım etmek sadaka vermek, vakıf yapmak, köle azâd etmek ve emsali gibi niyete bağı olmayan fiiller hem kurbet ve hem tâattir, ibadet değildir. Lâkin namaz, oruç, zekât, hac, cihad gibi niyet şartı bulunan fiiller hem ibadet hem kurbet, hem tâattirler.²⁵⁶

Bu şekilde ibadet, tâat ve kurbet arasındaki irtibat ve farkları izah ettikten sonra, bu mefhumların niyet ile kıymet kazanabileceğini, ibadet ve tâate müteallik fikir ve fiillerin ancak Allah rızasına tevcih edildiği takdirde dini ve şer'i bir mahiyet kazanabileceğini anlatır;

Demek ki şer'î ibadet insanın ruhan ve cismen, zâhiren ve bâtinen bütün mevcudiyetiyle yalnız Allah'a yapılan şuurlu bir taat ve kurbettir. Evvela bunda niyet şarttır. Niyet ise yapılacak olan fiilin ortaya konulmasında ancak Allah'a tâat ve takarub kazanmak demek olan hususi iradedir.

Elmalılı'ya göre, hem ilim ve hem iradeyi ihtiva eden bu şuur seviyesi ruh ve kalbin bir işidir.

İkinci olarak, ind-i ilâhide tâat olan bir fiil izhâr edilmiş olmalıdır ki ibadet olabilsin. Aksi takdirde yalnız talep ve ruhta kalan tefekkür, tezekkür gibi bir bâtını fiil, tâat ve kurbet olsa da ibadet olamaz.

Nitekim ibadetlerin başı olan iman da sadece kalp ile tasdik kifayet etmez. İmanın hiç olmazsa lisanen ikrar ile zâhire çıkarılması lâzımdır. Kezâ niyet bulunmadan yalnız zâhirde yapılan fiiller de ne olursa olsun ibadet olmaz. Niyetsiz yatıp kalkmak namaz olmaz, niyetsiz aç durmak oruç olmaz, niyetsiz sadaka vermek, iâne, yardım yapmak zekât olmaz, niyetsiz Kâ'be'ye, Arafat'a seyahat edip dolaşmakla hac yapılmış olmaz, niyetsiz muharebe etmek, şehit veya gazi yapan cihad manasına gelmez...²⁵⁷

²⁵⁶ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/95-96.

²⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/96.

Görüldüğü üzere, din denilince ilk akla gelen ibadet ve tâat mefhumlarının dini ve şer'i bir mahiyet arz edebilmesi, o fikir ve fiillerin ortaya konulması veya ifasında insanın niyetinin ne olduğuna bağlı olarak Allah Teâlâ nezdinde kıymet kazanıyor ve dini bir mahiyet arz edebiliyor. Niyetin, aynı fiili dinin bir parçası haline getiren, ona dâhil eden veya ondan çıkaran, ulvi ve manevi bir yapı kazandıran veya alelâde bir fiil mesabesinden öteye geçmesine müsaade etmeyen muazzam bir miyar ve mikyas olduğunu belîğ bir surette ifade etmiştir.

Hikmet: Bakara suresinin 269. Ayetini tefsir ederken *hikmet* ibaresini müstakil olarak ele almış ve maddeler halinde sayfalarca uzun izahını yapmıştır. Elmalılı, bu maddelerden birinde, *hikmet* kelimesinin, Kuşeyri (v. 465/1072)'den nakille; *Allaha taat, fıkıh, din ve amel* manalarına geldiğini de kaydetmiştir.²⁵⁸

Elmalılı, bu mefhumların haricinde, *din* kelimesiyle birebir alakadar olan ve en nihayetinde *millet ve şeriat* mefhumları miyar alınarak ve o kavramlar üzerine bina edildiğinde; *âdet, hesap, hâl, kaza* gibi kelimelerin de din ve şeriat manasında kullanılabileceğini ifade etmiştir.²⁵⁹

3.2.6.2. Elmalılı'ya Göre Dinin Tamama Ermesi

Elmalılı Hamdi Yazır, Maide suresinin 3. Ayetinin tefsirine şöyle mana verir;

Bugün sizin dininizi kemaline yetirdim, size bütün iman ve akâid-ü ahlâk kaidelerini tahsis ve en mükemmel usûl-i teşri' ve kavânin-i içtihadı talim ettim. Bundan sonra bu ahkâmın, bu hill ü hürmetin (haramlar ve helallerin) nesh olunması ihtimali kalmadı. Ve size ni'metimi itmam eyledim”²⁶⁰

Bu mealin ardında devamla ayetin manasını açar ve; ‘Cenâb-ı Hakk’ın tevfiğ ve hidayetle tam bir saadete erıştirdiğini, mansur ve muzaffer kıldığını, Mekke’yi feth edip cahiliye nişan ve alametlerini yasaklayıp, müşrikleri Kâ’be’ye yaklaştırmaktan ve çıplak tavaftan men’ettiğini ifade eder. Ardından, ayetin tazammun ettiği manayı biraz daha açarak şöyle der;

²⁵⁸ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 2/926.

²⁵⁹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 1/82.

²⁶⁰ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 3/1568.

*Allah, Müslümanları bugün tam bir emniyet ve galibiyet hissiyle hac ve diğer ahkâmı ifa ettikleri mesud makama yükselterek, sadece Allah'a kulluk edip, yalnız ondan yardım talep eden ve büyük bir kararlılıkla "lebbeyk Allahümme Lebbeyk" diyebilen, birlik ve beraberlik içinde olan bir ümmet haline getirdi.*²⁶¹

Müslümanların bundan böyle başka bir tebliğ beklemeyeceklerini ve hak dinin esaslarının hükmünün kalkacağını hatırlarına bile getirmeyerek bu dinin ilahi nimetleriyle ömürlerine devam edecekleri ifade edilir.

Elmalılı, ashabı anlatan eserlerde, bu ayetten sonra Hazreti Peygamber nihayet seksen bir veya seksen iki gün kadar daha yaşadığını lakin şeriat ahkâmında ne bir ziyade ne bir nesh, ne bir tebdil vâki' olmadığını nakleder.²⁶²

Bu ayetle esasen Hazreti Peygambere risalet vazifesinin hitama erdiği, binaenaleyh vefatının yaklaştığı haber verilmiş oluyordu, şeklindeki kavli aktarır.

Ayete mana verirken, "...en mükemmel usul-i teşri ve kavânin-i içtihadı talim ettim." İfadesiyle Yazır, Allah Teâlâ'nın, Kur'an'da, insanlara kanun yapma usullerini, yeni meseleler karşısında içtihatla bulunma yollarını öğrettiğini vurgulamaktadır. Yani Kur'an, bilhassa kat'i hudutlarla tayin etmediği mevzularda, bu dinin müntesiplerine, yeni kanunlar yapma ve içtihatlarda bulunma imkânını vermiş ve bunun nasıl yapılacağını göstermiştir.

Elmalılı, bu ayetin indirilmesiyle, artık dinle beraber tebliğ ve risalet makamının da nihayete erdiği, bundan sonra dinin ahkâmına ve şeriata dair hiçbir hükmün değişmeyeceğini, Müslümanlara düşenin, tamamlanmış ve kemale ermiş olan bu dinin gereklerini yapmak ve nimetlerinden istifade etmek olduğunu ifade eder. Dolayısıyla bu ayetle dinin tamama ermesinin, Müslümanları bir nevi felaha ve sürura kavuşturduğunu beyan etmiş olur.

Ehl-i sünnet ulemanın umumi manada görüşü de aşağı yukarı bu istikamette olduğu halde, Ehl-i sünnet görüşlerin en büyük temsilcilerinden biri olan İmam Mâtürîdî

---

²⁶¹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 3/1568.

²⁶² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 3/1568.

²⁶² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 3/1569.

(v.333/944) farklı ve belki nevi şahsına münhasır denilebilecek bir görüş serdediyor. Ona göre *dinin tamamlanması* demek, kelâmullah İşte dinin kemâle ermesi asıl bu hale delalet etmektedir. Buna göre Müslümanların düşmanlarına karşı tam bir emân ve emniyet hissi içerisinde olmalarından daha büyük tam ve mütekâmil nimet olamaz.²⁶³

Aslında Elmalılı da, yukarıda görüldüğü üzere, ayetin, *dininizi tamamladım* kısmından evvelki, kâfirlere karşı Müslümanları cesaretlendiren ibarelerin tefsirinde benzer hususlara dikkati çekmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın, Müslümanları, tevfiğiyle mansur ve muzaffer kıldığını, Mekke'yi feth edip cahiliye işaretlerini yasakladığını ve müşrikleri Kâ'be'ye yaklaşmaktan men'ettiğini ifade etmişti. En sonunda da Allah'ın, Müslümanları bugün tam bir emniyet ve galibiyet hisleri ile birlik beraberlik lütfettiği bir ümmet kıldığını beyan etmişti.²⁶⁴

Esasen ikisi de mezkûr ayeti çok farklı yorumlamamakla beraber Mâtürîdî, *kemale ermekten* maksadın, Müslümanların daha hür ve serbest olmaları, düşmana korku salmaları, başta Kâbe'nin hükümlerlik hakları olmak üzere müşriklere karşı tam bir hâkimiyet ve galebe sağlamalarına vurgu yaptığı görülüyor.

Elmalılı merhum ise; *en mükemmel usul-i teşri ve kavânin-i içtihadı talim ettim* ifadeleriyle, Hz Peygamberin rehberliği ve terbiyesinden geçmiş olan Müslümanlara, elbette o Peygamberin marifetiyle geniş ufuklu bir din ve dünya görüşü bahşettiğine dikkati çekmiş oluyor. Daima değişim içindeki dünyada, bundan sonra yeni bir din ve şariat gelmeyecek olsa da, kendilerine bahşedilmiş olan şer'i usuller ve içtihat kaideleri sayesinde, zamanın değişmesi neticesinde husule gelecek olan zorlukların üstesinden gelebilecekleri hususunu tebarüz ettiriyor.

Bu da demek oluyor ki; içtihat kapısı açıktır ve yeni gelişme ve değişmelerin ışığında Kur'an, yeniden insanlığın ihtiyaçlarına cevap verecek yeni hal çareleri ortaya koyabilecektir. Yani Hak Dini olan İslam, kıyamete kadar insanlığın bütün makul ihtiyaçlarına ve beklentilerine cevap verebilir mahiyettedir. Çünkü insanın ve

²⁶³ İmam Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, Çev. S. Kemal Sandıkçı, (İstanbul: Ensar Yay., 2016), 4/159 ; Mustafa Köse, "Dinin Kemale Erdirilmesi Ayeti (Mâide 5/3) Çerçevesinde Mezhebi İhtilafların Kur'an Yorumundaki İzdüşümleri", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yıl: 2020 Cilt: 20 Sayı: 2, 640.

²⁶⁴ Yazır, Hak Dini Kuran Dili, 3/1568.

cemiyetlerin her daim değişim halinde olduğu bedihi bir hakikat olarak karşımızda durduğuna göre, Kur'an'ın, inzal olduğu dönemde, insanlığın bütün meseleleri hakkında tek tek hükümlerde bulunmasının mümkün olmadığı da açıktır.

Bu itibarla dinin tamamlanması demek, Yazır'a göre, onun bir kalıp halinde dondurulması değildir. Aksine o, ortaya koyduğu temel ilkeler sayesinde kıyamete kadar geçecek her zaman dilimindeki insanların şartlarını gözeten, onların ihtiyaçlarına cevap verebilen, her zamana ve mekâna hitap edebilen donuk halde olmayan bir dindir.

3.3. Hak Mefhumu

Bu başlıkta evvela *hak* mefhumu, tarif ve mahiyet itibariyle umumi hatlarıyla ele alınmaya çalışılacak, ardından da Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre *hak* mefhumunun ne manaya geldiği farklı yönleriyle izah edilecektir.

3.3.1. Lügat ve İstılah Manasıyla Hak

Hak kelimesi, lügatte, "gerçek, sabit ve doğru olmak, gerekmek; bir şeyi tahakkuk ettirmek; bir şeye yakinen muttali olmak" manalarında masdar olarak ve "gerçek, sabit, doğru, varlığı ve mevcudiyeti kat'i olan şey" manalarında da isim olarak kullanılır. "*Hak*" kelimesinin çoğulu '*hukuk*'tur. Hak, umumiyetle batılın zıddı olarak gösterilir"²⁶⁵

Râğıb el-İsfahani, el-Müfredât isimli eserinin "hkk" maddesinde, hakkın asıl manasının "mutabakat ve muvafakat" olduğunu belirtir ve Kur'an'dan yola çıkarak dört mana sıralar; 1. Bir şeyi hikmetin gereğine muvafık olarak icat eden; bundan dolayı "*Hak*" Allah'ın bir ismi veya sıfatı sayılmıştır. 2. Hikmetin icabına uygun olarak yapılan iş; Allah 'ın bütün fiilileri bu anlamda haktır. 3. Bir şeye, aslına uygun ve doğru olarak inanmak ve bu şekilde kazanılmış itikat, bilgi. 4. Gerektiği şekilde, gerekli ölçüde ve gereken zamanda meydana gelen iş.²⁶⁶ Seyyid Şerif el-Cürcânî, hakkın lügat manasını verirken; " inkârı mümkün olmayacak kesinlikte gerçek (sabit) olan şey" şeklinde tarif

²⁶⁵ Cemâluddîn İn-i Mansur, *Lisânu 'l-Arâb* (Beyrut: Dârü's-Sadr, 1990), 10/50-55; Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tehzîbu 'l-luğa*, THK. Muhammed Avdi Marab (Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Tûrâs, 2001), 9/196.

²⁶⁶ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredat fî Ğaribi 'l-Kur'an*, (Beyrut: ty), 125.

eder. Istilah olarak da, "gerçeğe mutabık olan hüküm" anlamına geldiğini, bu hükmü taşıyan söz, inanç, din için de kullanıldığını belirtir ve batılın zıddı olduğunu söyler.²⁶⁷

Yukarıda belirtildiği gibi, “gerçek, doğru ve sabit olmak, gerekli ve lâıyk olmak, olabirlik vasfı taşımak, dâima var olmak, gerçeğe muvafık bulunmak, bir şeyi sabit ve gerekli kılmak” manalarında kullanılan “*hak*” mefhumu, Allah’a nisbet edildiğinde “bizzat ve dâimi olarak var olan, gerçekliği mevcut bulunan, varlığı ve ulûhiyeti fiilen tahakkuk eden” manasına gelir. Ebü’l-Kâsım ez-Zeccâcî (v. 311/923), İştikâku Esmâillâh isimli eserinde bu kelimeyi, Esmâ-i Hüsna sadedinde izah ve tahlil ederken şöyle der: Allah’ın zâtı hak olduğu gibi O’ndan gelen ve O’na rücû eden her şey de haktır; ayrıca emrettiği ve yasakladığı hususlar fehvasınca hareket etmek de kullar için haktır yani gereklidir.²⁶⁸

Ulema hak mefhumunda iki temel esas mana tesbit etmişlerdir: Vücûd ve mutabakat, yani var oluş ve gerçeğe uygun ve mutabık olmak. Buradaki var oluştan kasıt zat-ı İlâhiye’ye izafe edildiğinden, zamanın hem başlangıcı hem de sonu itibariyle ezeli ve ebedi olduğu kabul edilir. Buna göre hak, sıfat manasıyla vâcibü’l-vücûd (varlığı kendinde ve zaruri olan) mefhumuyla aynı manaya gelir. Nitekim Gazzâlî, hakkı bu manasıyla zâtî isimlerden biri olarak almış ve onun Esmâ-i Hüsna içinde lafza-i celalden hemen sonra geldiğini söylemiştir.²⁶⁹

3.3.2. Kur’an’da Hak Mefhumu

Kur’an-ı Kerim’de hak kelimesi isim ve fiil sigalı müştaklarıyla beraber 272 âyette, 289 yerde geçmektedir.²⁷⁰ Hem İslâm dininin hem de İslâm düşüncesi çerçevesindeki ilmi çalışmaların temel kaynağı Kur’ân-ı Kerim’dir. Bu itibarla herhangi bir mefhumu anlayabilmek için evvela, o kelime ve mefhumun Kur’ân’da nasıl kullanıldığına bakmak zaruret arz eden bir husustur. Bu hususu, fikir ve düşünce sistemi itibariyle Kur’ân’a

²⁶⁷ Ali b. Muhammed Seyyid Şerîf Cürânî, *Ta’rifât*, thk. Abdurrahman Umeyr (Mısır: Matbaatul Hayriyye, Mustalahât, 1306), 89.

²⁶⁸ Zeccâcî, *İştikâku esmâ’illâh* (nşr. Abdülhüseyn el-Mübârek), (Müessesetü’r Risâle, Beyrut: 1406/1986), 178.

²⁶⁹ Bekir Topaloğlu, "Hak", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları: 1997), 152.

²⁷⁰ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu‘cemü’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dârü’l-Kütübî’l-Mısriyye, Kahire: (1364/1945), 208-211; Hamdullah Arvas, "Kur’ân’da Hak Kelimesinin Anlam Biçimleri," *Mizanü’l-Hak: İslami İlimler Dergisi*: (Aralık: 2020), 333-355.

bağlı olan İslâmi ilimlerin mevzu, usûl ve hedeflerinin tespit edilmesi açısından da son derece ehemmiyet arz eden bir nokta olarak görmek gerekir. Hak mefhumu, sahip olduğu mana şekilleri ile bir tarafta Müslümanların his ve fikir dünyalarına, niyet ve hareket tarzlarına tesir etmiş, öte yanda Müslüman düşüncesi içerisinde farklı ilim dallarında muhtelif manalar kazanmıştır.

Kur'an-ı Kerimde “hak” mefhumunun farklı manalarda geçtiği ayetlerden bazıları misal olarak zikredilecek olursa; batılın zıddı olan hak, (el- Hac, 6) haklılık ve öncelikli olmak, (Bakara, 247) borç, (Bakara, 282) beyan, (Bakara, 71) hacet, (Hud, 79) Kur'an, (En'am, 5) sıdk, (En'am, 37) adalet, (en- Nur, 25) İslam, (İsra, 81) din, (Enfal, 8) din, (İsra, 81, Kurtubî, bu ayette hak kelimesini din anlamında yorumlamaktadır.) katiyet, (Tevbe, 111) ihtiyaç, (Hud, 79) kelime-i tevhid ve Allah, (Mü'minûn, 71) pay (Zâriyat, 19).²⁷¹

3.3.3. Elmalılı'da Hak Mefhumu

Elmalılı Hamdi Yazır, tefsirinde hakkın lügat manasını şöyle açıklar: “*Hak*”, nefseleminde sabit olan ve aklın inkâr edemeyeceği derecede sübutu vacip olan demektir. Vücub-i lizatihî olan, Hak Teâlâ'dır. Onun inayetiyle “liğayrihî” olan da zatında mümkünattan olanlardır. Bu mana ile hak ve hakikat zâten -zât olmak itibariyle-birdir. İtibaren ayırdır, ikisinin de cem'i *hakaik* kelimesiyle karşılanır. Hukukun müfredi olan *hak* da İslâm'da bu manadan me'huzdur ki lehte olarak sabit ve vacip olan demektir. Aleyhte olursa vazife ve vecibe olur. Hâsılı hak, fikrin, kelamın mutabakat ettiği vakûn ismidir. Mamafih bu itibar ile mutabık olan kavil ve itikada dahi ıtlak olunur.”²⁷² Burada Elmalılı, bilhassa “*hakk*”ın var olmak manasını tercih ederek, “Mutlak varlık” fikrinin onun iç âleminde ne kadar hayati bir yere sahip olduğunu gösteriyor.

Hak, Hamdi Yazır'da bir hakikat arayışını ifade eder. Ona göre *Hakkı* aramak/bulmak, Vücub-i lizatihî olanı bulmak, buradan da vücub-i liğayrihi olan kendini, kendi varlığını bilmekle eşdeğer gibidir. Bu yüzden Yazır, tefsirinin girişinde “*Ben yoktum var ettin,*

²⁷¹ Aydın Kudat, “Hak ve Hukuk Kavramları Üzerinde Bir Değerlendirme”, Adam Akademi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, (, Cilt 4/2: 2014), 87-106. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/147391>.

²⁷² Yazır, “*Hak Dini Kuran Dili*”, 1/280.

varlığından haberdar ettin”²⁷³ ifadeleriyle Vücub-i lizatihi olanın Hak, vücub-i liğayrihi olanın da kendisi olduğunu ikrar etmektedir.

Elmalılı’ya göre, en büyük elem ve acı haktan ve hakkın rahmetinden ümitsizliğe düşmektir. O bunu şöyle ifade eder; Âfâtın (belaların) hakikati, yokluk ile yokluğa götüren şeylerdir. Hayırların özü de, varlık ve varlığa götüren şeylerdir. Belalara dair bütün acılarımız, bize bir hayrın yok oluşunu haber verdikleri için birer acıdırlar. Bu acıların başı da haktan ve hakkın rahmetinden yeise düşmektir. Buna mukabil, hayır ve nimetlere dair olan bütün lezzetlerimiz de bize varlıktan bir pay müjdesi verdiklerinden dolayı birer lezzettirler. Bu lezzetlerin başı da “*Hakk*”ka ve “*Hakk*”kın rahmetine iman etmektir.²⁷⁴

Dünya hayatında çaresizlik içinde çırpınıp duran ve bundan kurtuluş arayan insanın yalnız olmadığını, kendisine kurtuluş vaat eden deruni bir sesin nidasını şöyle tasvir eder:

*Gördüm ki: Onun yer ile gök arasında maziden istikbale doğru kaynaşan, coşan, coşub coşub çarpışan dalgaları arasında her dem kendine çağırıp duran ebedî hayatın nidâi da’veti çınlıyor. Her dem hak: “bana gel” diye çağırıyor. İnsan kulak kısıyor, duymak istemiyor, sanki kaçınmak için çırpınıyor. Fakat çırpınıp çırpınıp akıbeti teslim olmaktan başka ne yapıyor? Hâlbuki sevmediğine teslim olmakla sevdiğine teslim olmak arasında ne büyük fark vardır? Demek ki insan için hakkı sevmek, hakka hizmet etmek, akıbet cemali hakka ermekten büyük bir hazzı saadet yoktur.*²⁷⁵

Elmalılı, bu ifadelerle hak tasvirine başlarken çevresinde cereyan eden hadisatı gözlemliyor; “yer ile gök”, “maziden istikbale” ifadeleriyle uzay-zamanda cereyan eden bu olayların görünürde sürekli bir fenaya doğru akıp gittiğine şahit oluyor. Fenaya doğru giden bu olaylara şahit olmanın verdiği dehşet içinde bir kurtuluş, bir “tutamak” ararken vicdanının ta derinliklerinden gelen ve kendisine kurtuluş vaat eden “Sen

²⁷³ Yazır, “*Hak Dini Kuran Dili*”, (Mukaddime) 1/7.

²⁷⁴ Yazır, “*Hak Dini Kuran Dili*”, 1/76.

²⁷⁵ Yazır, “*Hak Dini Kuran Dili*”, (Mukaddime) 1/8.

duyurmazsan ben duyamam” diye ifade etmiş olduğu bir sesi, hakkın sesini işittiğini belirtiyor.²⁷⁶

3.3.4. Hak Din

Pek çok ayet ve hadiste hak dinlerin hepsinin ilahi menşeli olduğu ısrarla vurgulandığından İslam âlimlerinin din tariflerinin hepsinde "vaz'un ilahiyyün" (Allah tarafından konulmuş, ilahi kanun) kaydı ihtimamla gözetilmiştir.²⁷⁷ Bu sebeple herhangi bir hak dinin, peygamberine veya ortaya çıktığı kavme nisbet edilerek isimlendirilmesi İslami telakkiye uygun olmaz.

3.3.2.1. Elmalılı'da “Hak Din” Mefhumu

Elmalılı, Hak Dinin, bir din kanunu olduğunu ve bu kanununun hakka izafetinin, onun vaz'ı ilahi (ilahi kaynaklı) bir vasıfta olduğunu gösterdiğini söyler. Bu vaz-ı ilahi olma keyfiyeti, onda beşer iradesinin müessir olmaması en belirgin hususiyeti olarak öne çıkar.²⁷⁸ Vaz'ı ilahi olan bir dinin başka bir hususiyeti de akidesinin başında hak ve hakikatin olmasıdır. Yukarıda din bahsinde de geçtiği üzere Elmalılı dinin tarifini yaparken; “*Din akıl sahiplerini kendi iradeleriyle bizzat hayırlara ulaştıran bir vaz'ı ilahidir*” diyerek aslında hak dinin tarifini yapmaktadır. Zira gerçek manasıyla bizzat hayra (doğru) sevk edebilmek *hak dine* mahsustur. Batıl dinlerde ise bu sevk vehmî olur. Hak ve hakikat mefhumları akâidinin en başında olmayan batıl bir din, kendi bakış açısına göre yalana, yalancılığa, hırsızlığa sanki bir hayırmış gibi teşvik edebilir.²⁷⁹

Vaz'ı ilahi evvelemirde insani ruha bütün mevcudiyeti ile mutabık olarak zaruri ilim ile tecelli etmelidir ki, bu tecelli bizzat Hakkın vaz'ı ve hitabı olduğu kendi kendine belirgin ve aşikâr olsun.²⁸⁰ İşte bu zaruri ilme şer'î dilde *vahy* ve bu mazhariyete de *nübüvvet* denir. Hak din ise, başlangıçta nübüvvet denilen böyle bir vaz'ı ilahi ile sabit

²⁷⁶ Mehmet Demirci, “Hamdi Yazır'da Hak Kavramı” (bilimname, XXII, 2012/1), 61-85. https://isamveri.org/pdfdrq/D02237/2012_1/2012_1_DEMIRCIM.pdf.

²⁷⁷ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini, İtikat, İbadet, Ahlâk*, Nur Yay., (Ankara: 1957) 12.

²⁷⁸ Yazır, “*Hak Dini Kuran Dili*”, 1/87.

²⁷⁹ Yazır, “*Hak Dini Kuran Dili*”, 1/83.

²⁸⁰ Demirci, “Hamdi Yazır'da Hak Kavramı”, 61-85.

olur ve bu tecelli beşerde zuhur eder fakat vaz'ı beşeri olmaz. Doğrusu beşer ruhu hak ilminde fail değil kabildir. Malumat icat edilmez alınır.²⁸¹

Elmalılı Hamdi Yazır, daha önce de temas edildiği üzere dini; “zevilûkûlû hüsn-i ihtiyari ile bizzat hayra sevk eden bir vaz'ı ilahi” olarak tarif eder. Bununsa sadece hak din için mevzubahis olduğunu, akıl ve ihtiyar şartına bağlı bulunduğunu ifade eder. “Demek dinin hayra sevki zarurî ve cibrî değildir. O evvelâ, ihtiyarı teşvik eder ve ona hüsn-i ihtiyarın miyarını verir. Bunun için, “dinde cebir yoktur denilir” şeklinde izahını tavzih eder. Dini, zevk-i vicdana irca eden feylesofların iddialarına itiraz ederek, dinin vicdandan ibaret olması halinde dünyadaki insan kadar din olması iktiza edeceğini söyler. Maamafih dini cemiyet hayatından tecrit etmeye çalışan, ‘din bâtınla alâkalıdır, zâhire karışmaz, din başka millet başka diyenleri mukni delillerle ilzam eder. Yani din tevhiddir. Din, hayrı tercih etmeye matuf vazife ve mesuliyetler yükleyen ilahi kanunlardan ibarettir. Din hakkı bulmak ve tanımaktır.”²⁸²

Elmalılı “hak” ile Allah kelimelerinin, birbirinin müteradifi olarak kullanıldığına dikkat çeker: Kur'an dilinde, din örfünde İslam, mutlak boyun eğme değil, hakka boyun eğmek, Allah'a boyun eğmektir. Allah'tan, Hak'tan başkasına boyun eğmek İslam'a zıttır. O, tabii olsun şer'i olsun bütün kanunların koyucusunun Hak olduğunu ifade etmiştir. Mutlak Hak olan Cenâb-ı Allah'ın birliğine iman eden bir vicdan, hakikatlere kendi bakış açısına göre değil, ilahi nazara göre bir kıymet verir ve bu kıymeti haiz herhangi bir hak emrini inkâr ve ihmal etmekten hayâ eder.²⁸³

Tevbe suresinin tefsirinde, bilhassa 29. ve 33. Ayetinin tefsirini yaparken *Hak Dini* hakkında tafsilatlı bir izah yapar ve *hak din* değil de *hak dini* tabiri kullanılması gerektiğini, bu tabirin ne demek olduğunu anlatır.

Evvela bu iki ayete vermiş olduğu meal aktarılacak olursa şöyledir;

O kendilerine kitab verilenlerden oldukları hâlde ne Allah'a ne âhiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Resûlünün haram ettiğini haram tanımayan ve hak

²⁸¹ Yazır, “*Hak Dini Kuran Dili*”, 1/86-87.

²⁸² Yazır, “*Hak Dini Kuran Dili*”, 3/2110.

²⁸³ Elmalılı M. Hamdi Yazır, (A. Cüneyd Köksal-Murat Kaya), “*Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*”, 1/26.

*dinini din edinmeyen kimselere küçülmüş oldukları hâlde elden cizye verecekleri hâle kadar harbedin (et-Tevbe/29)*²⁸⁴

*O Allah'tır ki O, Resûlünü hidâyet kanunu ve hak dini ile bütün dinlerin üzerine geçirmek için gönderdi, müşrikler isterlerse hoşlanmasınlar (et-Tevbe/33)*²⁸⁵

Kendi verdiği mealde, 29. ayetin; *Ve hak dinini din edinmezler* ibaresini naklettikten sonra, tefsiri sadedinde, müşrikler ve *hak dini*'ne karşı takındıkları tavırla alakalı şöyle der; *dinleri varsa da hak dini değil, hakperest değildirler*. Dedikten sonra o müşriklerde olmayan, fakat hak dinin bir icabı olarak hak dinine mensup birisinde bulunması gereken hususiyetleri sayar ve bir nevi mefhum-i muhalifinden hak dini'nin tarifini yapar. Biraz uzun ve tek bir cümle halinde bu tersinden tarif şöyledir;

*Din tanıdıkları, itaat ve teslimiyet gösterdikleri şeyler varsa bile hakkı tanımak, hakka teslim olmak, hak yolu üzerinde yürümek, ahkâm ve hukuki maksatları din ve diyânetin en mühim maksatlardan bilerek hak hükümlerini, hak şeriatına itikad ve itaat edip hukuku muhafaza ve hakkın hükümleri ile hakkın yerine gelmesi ve adaleti icra etmek, hak mabud olan Allah Teâlâ'ya ne zâtında ne sıfâtında ne de fiilleri ve hükümlerinde evvel- âhir hiçbir şerik ve nazîr tanımamak, hâlik ve mahlûk her şeyin hakkını vermek ve ona göre muâmele etmek mânasına hak bir din ve diyânetleri hakkıyla bir diyânet ve İslâm değildir. Hatta kısmen hak da olsa, hakka mahsus olan hâlis bir hak dini ve diyâneti değildir. Hâlis muhlis hak dini olan İslâm ile tedeyyün etmez, şer'-i hak ile ameli kabul eylemezler. Binâenaleyh dinleri bâtıldan, haksızlıktan sâlim olmadığı gibi dindarlıkları, dinlerine itaatleri de hakkıyla bir diyânet ve itaat değil, din nâmına birçok haksızlık, zulüm ve tecavüz yapmaya sâik bir guliv (taşkınlık) ve taassub veya hak ve hukuk ile oynayan dinsizliğe müsâvî bir ahlaksızlıktır.*²⁸⁶

Elmalılı, bu noktadan sonra *Hak Dini* tabirine ve onun Türkçeye tercüme edilişindeki umumi yanlışa dikkat çekerek çok orijinal bir açılım getiriyor.

²⁸⁴ Diyanet Kur'an Yolu Meali şöyledir: *Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslâm'ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın. ."* (et-Tevbe 9/29).

²⁸⁵ Diyanet Kur'an Yolu Meali şöyledir: *"O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir."* (et-Tevbe 9/33).

²⁸⁶ Yazır, (Nşr: Asım Cüneyd Köksal ve Murat Kaya), *Hak Dini Kur'an Dili (İnceleme - Tenkitli Metin)*, 3/345-346.

Şâyân-ı dikkattir ki âyette “*dîne’l-hak*”, *hak dini* buyurulmuştur. Bu ise hak din “*ed-dînü’l hak*” tâbirinden daha kuvvetlidir. “*Hak dini*” unvânı, yani tabirinin, *hak dinin* mahiyetinin kühünü gösteren tam bir tarifi olduğunu ifade eder. Akabinde aslında hak dinin bizzat kendisi demek olan İslâm’ın fârik vasıflarından bahsederek, hak, hukuk ve hak dini, yani İslâm arasında var olan münasebetlerden bahsederek hak dini tabirinin aslında ne olduğu, neye tekabül ettiği, bize neyi bildirdiğini izah eder;

*İslâm’ın hususi vasfı bulunan hakperestlik esasına ve hükümler ve hukukun maksatları din ve diyânetin maksatlarının büyük kısmını tanıtan hukûkullah hukûk ve âmmenin menfaatlerinin bina edildiği ve Allah’ın kullarının haklarının emânetleri olarak herkesin ve hatta her şeyin lehine veya aleyhine bir takım hukuku bulunduğunu beyan ile hakkın hâkimiyetini ve hukûkun kudsiyetini ilan ve hakkın gereklerine göre hakların ve vazifelerin tayin ve temyîzi usûllerini emr ve i’lâm eden hükümlerin hukuki haysiyetine bilhassa bir tenbihtir.*²⁸⁷

Bu ifadelerini Âl-i İmrân sûresinin 19. Ayetinde geçen “*Muhakkak ki Allah indinde din İslâmdır*” ayetine işaret ederek, vâcibü’l vücud olan Hak Teâlâ katında dinin İslâm’dan ibaret olduğunu ve bunun da esas olarak hakiki manasıyla teslimiyet olduğunu, cezâ, mesûliyet vesaire gibi manaların hepsinin bu esasın yan dalları mesabesinde olduğunu ifade eder. Şu hâlde teslimiyet neye ise o din ve diyânet de ona teslimiyete ait olmuş olur. Bu ise bâtil veya haksız isteyerek veya kerhen kabul edilen birçok bâtil ve haksız dinler veya diyânetler bulunabilir. O hâlde Allah dini de Allah’a teslimiyettir. Yani rastgele bir teslimiyet değil “*el-İslâm*”dır. “İslâm ilâllah” ve “İslâm lillâh”tır. Tam ve her münakaşa ve çekişmeden sâlim bir ihlâs ile itaat ve inkıyaddır ki buna “İslâm” kelimesinin tazammun ettiği silm ve selâmet mefhumlarının hepsi dâhildir.²⁸⁸

Devamında, Âl-i İmrân suresindeki; *Kim İslâm’dan başka bir din arama çabası içine girirse, bilsin ki bu kendisinden asla kabul edilmeyecek ve o âhirette ziyan edenlerden*

²⁸⁷ Yazır, (Nşr: Asım Cüneyd Köksal ve Murat Kaya), *Hak Dini Kur’an Dili (İnceleme - Tenkitli Metin)*, 3/346.

²⁸⁸ Yazır, (Nşr: Asım Cüneyd Köksal ve Murat Kaya), *Hak Dini Kur’an Dili (İnceleme - Tenkitli Metin)*, 3/347.

olacaktır.²⁸⁹ Ayeti naklederek, din deyince sadece hak dinin anlaşılması gerektiği, Cenâb-ı Hakk'ın dinine gönül rızasıyla teslim olunması gerektiğini söyler.

Bu şekilde dinin mânası tam olarak bilindikten sonra “*dînü'l-hak*” demek hak İslâmı, Hakk'ın emirleri ve onun gerekleri olan ve hususi olarak sadece Hakk'a teslimiyet ve inkıyad ile hakkın hükümlerini zorlama olmaksızın isteyerek ve rızâ ile icrâ ve ifadan ibaret bulunan *İslâm* demek olduğu zâhir olur. Hâsılı bir dinin hak olabilmesi, “*hak*” sıfatı ile vasıflandırılmaya hak kazanabilmesi Hak Teâlâ'ya tam ve kâmil bir izafetle *Hak dini* olabilmesine bağlıdır. Bu da, baştan sona, başlangıcı ve gayesiyle bütün nazarını Hakk'a tevcih ve tahsis ederek her şeyden evvel Hak Teâlâ'yı ve O'nun hukukunu tanıyıp O'na nefsin, yani kendi benliğini teslim etmektir.

Elmalılı bu noktada Ahkâf Suresinin 3. Ayetini nakleder; “*Gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri şüphesiz yerli yerince ve belli bir süre için yarattık*” Bu ayette, bütün mahlûkatın belli bir müddet için ve kendisine Cenâb-ı Hak Tarafından tahsis edilen bir hak ve hukuk olduğunu, aslında bu hakkın asıl Hakk'ın kendisine ait olduğu ve mahlûkatın sadece onu muhafaza ile memur olduğunu serdedir;

*Mahlûka bir ecel-i müsemma ile beraber tahsis olunmuş bir hak bulunduğunu ve ilâhî bir tahsis olan bu hakların muhafazası da hakkullah olduğunu bilip Allah'ın kullarının ve hatta her şeyin hakkını Hakk'ın emri dairesinde ihkâka hizmet etmekle olur. Her hakikatin haddi hukukunun hudûduyla kâim olduğu gibi, dinin hakikati Hakk'ın hakkı olmasında, hakkı da Hakk'a tahsis edilmesindedir. Onun için hak dini olmayan yani hak ile alâkadar olmayan, hak meselesini hâricinde tutan veya Hakk'a ihtisâsı bulunmayan, emr-i Hak olmayan bir din, hak din olamaz. İcâb-ı hakka tâbi' olmayan, hakkı ihkâk etmeyen bir diyânet de hak diyânet olmaz.*²⁹⁰

3.3.5. Hak Din ile Kur'an Dili Münasebeti

Elmalılı, yukarıda bahsedilen din kanununun ancak hakka ait olduğunu, başlangıçta zaruri bilgi olan vahiyle ve nübüvvet gibi bir mazhariyetle beşerde tecelli edeceğini belirtmişti. Bu şekilde beşeriyette zuhur eden vaz'ı ilahi bir dilde ifadesini bulur ve

²⁸⁹ Âl-i İmrân 3/85.

²⁹⁰ Yazır, (Nşr: Asım Cüneyd Köksal ve Murat Kaya), *Hak Dini Kur'an Dili (İnceleme - Tenkitli Metin)*, 3/347.

kendisinin bir dili olmuş olur. Buna göre Kur'an dili, yani Kur'an-ı Kerim vaz'ı ilahi olan Hak dinin lisan seviyesinde ve suretinde bir yansımasıdır. Dil suretinde olan bu yansımanın, kendisine beyan²⁹¹ öğretilmiş külli ruhu temsil eden bir peygamber tarafından okunması neticesinde ortaya çıkan ifade biçiminin adı Kur'an dilidir.²⁹²

Burada geçen “beyan”ı Yazır şöyle açıklar: Cenâb-ı Hak konuşma ve lisan nimetini belletti ki, ilim ve Kur'an talimi nimeti de bununla mümkündür. Hz. Âdem (As.) yaratıldıktan sonra kendisine esmanın öğretilmesi sayesinde meleklerin bilemediklerini bildi, onların eremediklerine erdi. Peygamberlerin nübüvvete mazhar olması, Allah tarafından tebligat yapabilmeleri, Kitaplar getirmeleri, ümmetlerin onlardan istifade edebilmeleri hep beyan ilmi ve dil nimeti sayesinde olduğu gibi; Kur'an'a ve Kur'an'ın tefsir ve tercümesi nimetine kavuşabilmemiz ve ondan istifade etme derecemiz de o nimetten aldığımız hissemiz nispetindedir.²⁹³

Kur'an ne bir fen kitabı ne de bir şiir divanıdır. Fen ve şiirin üstünde ledünni bir nazımdır. Bundan dolayı mucizedir. Ona sırf bir fen kitabı gözüyle bakan kimse, sanatı karşısında yeise düşer. Bir şiir kitabı gözüyle bakan, ilmiliği karşısında sukut-i hayale uğrar. Kur'an dili, birleştirici olan bu hususiyetini bizzat hak dinden almaktadır. Çünkü Kur'an'ın, kendi dili ile tercümanlık ettiği din de, “ne fen, ne de sanattır. Fen ve sanatın hem başı hem de sonu olan bir temeldir. Bu temeli ifade ettiği için Kur'an dili, fen ve şiirin üstünde ledünni bir nazımdır.”²⁹⁴

Elmalılı, *Kur'an Dili* ifadesini kullanırken esas aldığı ayetlerden birisi “*Ve işte biz o Kur'an'ı Arapça bir hüküm olarak indirdik*”²⁹⁵ mealindeki ayeti kerimedir. O, ayetin tefsirinde şunları kaydeder: “Kur'an, Arap diliyle ifade edilmiş ve bu şart ile bütün ihtilaflara hâkim bir kanun, incelikleri çözmede bir hikmet olarak indirdik onu.”²⁹⁶ Burada, ihtilafları çözmek için indirilen şeyden kasıt Kur'an'ın nazmı ve kendisidir, yani *Kur'an dilidir*.

---

²⁹¹ Er-Rahman 55/1-4.

²⁹² Demirci, “Hamdi Yazır'da Hak Kavramı”, 61-85.

²⁹³ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 7/4663.

²⁹⁴ Demirci, “Hamdi Yazır'da Hak Kavramı”, 61-85.

²⁹⁵ Er-Ra'd 13/37.

²⁹⁶ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 4/2997.

Elmalılı, Hak dinin ifadesi olan Kur'an dilinin Arapça olmasına dair şöyle bir izahta bulunur; Kur'an'a Kur'an isminin verilmesi bizzat nazmı itibariyledir. “Biz onu Arapça Kur'an olarak indirdik”²⁹⁷ buyrulmuştur. Arapça, Türkçe denilen şey lafızlardır. Mana bir dile tahsis edilmez.

Kur'an'ın nazmından ve lafzından bahsedilen bu nokta, kelâmi bir mahiyeti haiz olması hasebiyle Ehl-i sünnet akaidinde büyük otorite kabul edilen İmam Mâtürîdî 'den bir nakil yapmak isabetli olacaktır. O, bazı ulemanın; *Kur'ân zâtıyla mushaflardadır; o yeryüzünde ve kalplerdedir...* şeklindeki sözlerine karşı çıkarak, onların bu sözlerinin tenakuz arz ettiğini söyler. Çünkü Kur'ân (kelâm) Allah'ın zâtının sıfatı olunca ne aynıdır ne de gayrıdır; zâtıyla mushaflarda olması yahut yeryüzünde veya zâtıyla kalplerde olması mümkün olmaz. Şeyh Ebû Mansûr (rahimehullah) şöyle dedi:

*Şu mushaflarda var olan Kur'ân'a gelince, kendisi vasıtasıyla anlaşılan yahut ona uygun olan mânadır, bununla Kur'ân'ı kastediyorum. Şöyle de denilir: (Mushaflarda olan) lafızlar o Kur'ân'ın aslından yapılan nakildir (hikâye).*²⁹⁸

Nitekim, Tevrat, İncil gibi daha önceki mukaddes kitapların dili Arapça olmadığı halde bazı ayetlerde o kitaplarda geçen bazı manaların Kur'an-ı Kerim'de zikredilmiş olması kelâmullahın zâtıyla mushaflarda olduğu fikri ile çelişmektedir. Şu da bilinmektedir ki, esas itibariyle, ezel-ebed, yaş-kuru, olmuş-olacak ne varsa toptan levh-i mahfuzda yazılmıştır. Mukaddes kitaplalar, Cenâb-ı hak tarafından beşeriyetin hayat serencamı içerisinde, hangi kavme, ne zaman, hangi lisanla inzal edilecekse o lisanda indirilmiş ve devrin ve kavmin peygamberine yine o lisanda tebliğ edilmiştir. Dolayısıyla, İncil, Tevrat gibi eski kitapların zâtı arz üzerinde ve kalplerdedir dememiz mümkün değilse, ki zaten inzal olduğu vetirede Mushaf haline dahi getirilememiş, asırlar sonra muharref bir surette yazılabilmıştır. Aynı şekilde Kur'an-ı kerim için de, zâtı mashaflardadır, kalplerdedir denilmesi hatalı olur.

²⁹⁷ Yusuf 12/2.

²⁹⁸ el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Tecüme: Yunus Vehbi Yavuz, (İstanbul, Ensar Neşriyat: 2018), 8/351 (389).

Kur'an eğer manası itibariyle bahis mevzuu olursa daha ziyade "Furkan, Hüda, Nur vb." isimlerle anılmıştır. Kur'an'ın bu isimlerinde Arapça olmasına vurgu yapılmamış, manası kastedilmiştir. Fakat Kur'an ifadesi nazma atıf yapılmak için kullanılmıştır. "*el-Kitab*" ve "*Kitab-ı Mubin*" isimleri ise hem nazım hem mana itibariyledir. Nitekim Fussilet suresinin 3. Ayetinde²⁹⁹ nazım ve manaya ilave olarak bir de yazılması haysiyetine işaret vardır. Bu cihetle Kur'an'ın yazısının da bir hususiyeti gözetile gelmiştir. Bunların haricinde Kur'an'ın bir ismi de "*hüküm*"dür ki; bu da hem nazım hem de mana itibariyledir.³⁰⁰

Kur'an'a isim olan "*hüküm*" kelimesi, hem vaz'ı ilahi olan *hak dine* hem de bu dinin lisan suretinde ifadesine yani diline vurgu yapan çift yönlü bir manayı tazammun eder. Bu itibarla Kur'an her kitabın üstünde ve bütün milletler üzerinde hâkim bir hak Kitaptır ve dili de Arapçadır. Arap dili ile nazil olmuş ve dile getirdiği hak hükümleri Arapça olarak ifade edilmiştir. Ayette geçen "*hükmen*" ifadesi hak hükümlerine, "*arabiyyen*" ifadesi ise bu kanunun diline delalet etmektedir. Bu itibarla Arapça haricinde herhangi bir dile yapılan tercümenin Kur'an diye isimlendirilmesi ve o nazarla bakılması asla caiz olmaz. Elmalılı'nın, tefsirinin mukaddimesinde ortaya koyduğu Kur'an'ın meal ve tercümesi ve Türkçe Kur'an'a dair fikirleri tezin ikinci bölümünde izah edilmeye çalışılmıştı.³⁰¹

Elmalılı'nın Kur'an Dili ifadesine bakışını hulasa edecek olursak, '*Kur'an dili*'; "Kur'an gibi hitabullahtır". Buna göre Kur'an dili vaz'ı ilahi olan Hak dinin dil suretinde bir yansımasıdır. Rahmani bir talim ile öğretilen Kur'an'ın kendine has bir ifade biçimine sahip olması, aynı zamanda onun ilim ve sanatı birleştiren bütüncül bir dil yapısına sahip olması dolayısıyladır. Kur'an dili, birleştirici bu hususiyetini hak dininin kendisinden almaktadır.

---

²⁹⁹ Fussilet 41/3.

³⁰⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Mukaddime), 1/12.

³⁰¹ Yazır, (Nşr. Köksal ve Kaya), *Hak Dini Kur'an Dili (İnceleme - Tenkitli Metin)*, 1/88-98.

SONUÇ

Geçen asrın yetiştirdiği, her bakımdan müstesna bir şahsiyet olan Elmalılı ve meşhur tefsiri ne kadar tetkik edilse bile, daha derin ve akademik manada kapsamlı ve çok yönlü incelemeler ve araştırmalara konu olmaya devam edecek gibi gözükmemektedir. Zira kendisi çok yönlü ve hezârfen bir şahsiyete sahip olan Elmalılı Hamdi Yazır, bu mütebahhir kişiliğini en büyük eseri olan *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirine de aksettirmiştir. Birbirinden farklı ilim dalları açısından incelenip, farklı açılardan değerlendirilmeye devam edilen eser ve müellifi üzerine yapılan tahliller ve çalışmalar ilahiyat camiası için büyük ehemmiyet arz etmektedir.

Elmalılı ile alakalı çalışmaların, umumiyetle en meşhur ve büyük eserini teşkil eden tefsiri üzerinden yapıldığı müşahade edilmektedir. Tefsirinde de, ağırlıklı olarak kavram çalışmaları, temel İslâmi ilimlerin farklı disiplinlerine dair Elmalılı'nın bakış açısı ve görüşlerini temel alan çalışmalarla, felsefi fikirlerini ele alan çalışmalar ekseriyeti teşkil etmektedir. Şimdiye kadar, Elmalılı ve tefsirine dair yapılan çalışmalar, eser ve müellifi hakkında bazı hususları ilim âlemine takdim etmişse de, bu çalışmaların tekemmül ettiği, bu husustaki çalışmaların doyum noktasına ulaştığı ve bundan sonra buna mümasil çalışmalara ihtiyaç olmadığı söylenemez.

Bu çalışma; ele alınan eseri, eserin yazıldığı sosyal atmosferi ve diğer şartları müellifi ile beraber mütalaa ederek, bahis mevzuu olan mütefekkirin anlaşılması noktasında küçük de olsa bir katkıda bulunabilmeyi murad etmiştir. Zira Osmanlı bakiyesi olan mütebahhir bir âlim portresi çizen Elmalılı'yı anlayıp idrak edebilmek, günümüz ilahiyat ve diyanet camiasına geniş bir perspektif ve ufuk kazandıracaktır.

İşbu çalışmada, Elmalılı'nın hayatının müstakil olarak ele alındığı çalışma ve eserlerin az olduğu müşahade edilmesi sebebiyle, birinci bölümde biraz geniş sayılabilecek bir tarzda müellifin hayatı farklı veçheleriyle aktarılmaya çalışılmıştır. Daha sonra, art arda yaşanan geçiş dönemleri ve siyasi, içtimai, dini çok büyük kırılmaların vuku bulduğu bir zamanda yaşadığı için, bu çalkantılı ve zorlu vetireler ile eser ve bilhassa eserin ismiyle arasında irtibat kurulmaya çalışılmış, esere dair bazı hususiyetler ön plana çıkarılmaya gayret edilmiştir. Son olarak da hem İslam dininin en temel asli kavramlarından olması, hem de Elmalılı'nın ayrı bir ehemmiyetle üzerinde durarak,

fevkalade açılımlar ortaya koyması hasebiyle, “Din”, “Hak” ve “Hak Dini” mefhumları ele alınıp mütalaa edilmiştir.

Müellifin hayatı ve eserlerine dair, bilhassa “*Hak Dini Kur’an Dili*” eserine dair henüz aydınlanması gereken pek çok nokta olduğu muhakkaktır. Mesela Elmalılı’nın mukaddimesi başlı başına büyük kıymeti haiz bir yazı olarak, belki her paragrafı ayrı ayrı tetkik edilmeye sezaadır. Orada temas ettiği bazı noktaların derinlemesine incelenmesi, yeni çalışmalara ihtiyaç hâsıl etmektedir.

Mesela *Mukaddime*’de temas ettiği lisan anlayışı ve yazı üslubuna dair bakışı; hem umumi olarak Türkçeye yapına cebri müdahaleler ve bu müdahalelerin eserin üslubuna yansımaları hem de dini ıstılahlar ve tabirlerin muhafazası ile dini öğretinin aktarılması arasındaki irtibat ele alınmaya değer bir husustur.

Elmalılı’nın lisana dair umumi yaklaşımını ifade etme noktasında şu cümle, din ve dil ve cemiyet irtibatını, belki din sosyolojisi zaviyesinden tetkik etmek için bir fikir verebilecektir:

*İran’da çıkan yünden, Avrupa’da bükülen ipten, Türk tezgâhında dokunan halıyı Türk malı tanıdım. Bir binanın mimârîsi Türk olmak için bütün kerestesi yerli olması lâzım değildir diye işittim. Afrika madenlerinden çıkmış bir altının üzerinde bir Türk sikkesi gördüğüm zaman ona Afrikalının değil, bizim altınımız dedim.*³⁰²

Elmalılı bu cümlede esasen lisana dair cihanşümul bir kaideden bahsederek, aslında harc-ı âlem bir hususa işaret etmekte ve bir kelimenin hangi dile ait olduğunun, o kelimenin menşei ile değil, o dili konuşan millet tarafından ne derece benimsendiği, o dile ne nispette mal olduğu ile alakalı olduğunu ifade etmektedir. Esasen Elmalılı burada, lisana dair bu umumi kaideye zıt hareket eden devrin resmi anlayışına ve sun’i bir dil oluşturma gayretine itiraz etmektedir.

Mukaddime’de, yine lisan hususunda başka bir cümle iktibas edilecek olursa;

Meselâ hamde “hamd”, rahmete “rahmet”, hidâyete “hidâyet” dedim. Zulmete “karanlık” dedimse, nur ve ziyâ yerine “aydınlık ve ışıık” demek için ısrar

³⁰² Elmalılı Hamdi Yazır, (Neşredenler: Asım Cüneyd Köksal ve Murat Kaya), *Hak Dini Kur’an Dili (İnceleme - Tenkitli Metin)*, 1/97

etmedim. Gök yerine “semâ”yı tercih ettiğim mevki oldu. Ekseriyâ “gökler ve yer” dedimse, bazen de “semâvât ü arz” demek daha hoşuma geldi. “Güneş ve Ay” dedim. Lâkin “Güneşi ve Ayı” diyemediğimden “Şems ü Kameri” tercih ettim. “İlm”i, “bilgi”den ziyade sevdiğim noktalar gördüm. Pek mühim ve şâyi olan ilmî ıstılahları yenilemeye kalkışmadım. “İsm-i hâs” gibi bir terkiib kullanacağım zaman “hâs isim” diyemedim.² Bütün halk “Rabbü’l-âlemîn”i tanırken, “âlemlerin Rabbi” demekte faydadan ziyade zarar gördüm. “Sırât-ı müstakîm” yerine, “müstakîm sırât” diyemedim. “Doğru yol” dediğim zaman da sırâtın nüktesiyle istikâmetin zevkinden bir şey zâyi’ olduğunu hissettim.³⁰³

Bu ifadelerde başta dini tabirler olmak üzere lisanımıza giren kelime ve mefhumların yerli yerinde kullanılmasının ehemmiyeti, üslup hususundaki hassasiyeti dikkati çekmektedir. Tefsirin yazıldığı hengâmda emsali görülmemiş bir tarzda Türkçeyi masa başında yeniden kurgulama faaliyetinin süratle devam ettiği düşünüldüğünde Elmalılı’nın bu husustaki tavrı daha bir ehemmiyet kazanmaktadır. Nitekim M. Akif’le meal hususundaki mektuplaşmalarında da mealin üslubunda “cezâlet”in olması gerektiğine dair ikazları da bu hassasiyetin bir tezahürüdür. Ayrıca, Elmalılı’nın temas ettiği bu hususların, din dilindeki üslup ve tabirlerdeki değişimin, klasik eserlerle ortalama halkın irtibat kurabilmesi ve dinin yeni nesillere aktarılması noktasından ele alınması da ehemmiyet arz etmektedir.

Gerek bu çalışmada tetkik edilmeye çalışılan *Hak Dini Kur’an Dil* eseri, gerekse basılmış ve basılmamış diğer eserleri, bilhassa, muhtelif mevkutelerde neşredilmiş olan makaleleri daha yakından incelenip ele alınmalıdır. Bunların yanında, şahsi hayatının her safhası, yaşadığı ve içinde bulunduğu şartların eserlerine ve tavrına dair tesirleri, edebi şahsiyetiyle beraber eserlerinin dil üslup bakımından incelenmesi, edip ve san’atkâr tarafının daha derinlemesine ele alınmasıyla alakalı çalışmalar yapılmalıdır. Ayrıca gerek Osmanlı coğrafyasında, gerek âlem-i İslam’ın diğer mıntıkalarında, aynı veya farklı devirlerde yaşamış olan ulema ile Elmalılı’nın farklı veçheleriyle mukayese edilmesi, onu ve bıraktığı mirasın daha iyi anlaşılabilmesi noktasında büyük fayda sağlayacaktır.

---

³⁰³ Yazır, (Nşr: Asım Cüneyd Köksal ve Murat Kaya), *Hak Dini Kur’an Dili (İnceleme - Tenkitli Metin)*, 1/96

KAYNAKLAR

- Abay, Muhammet “Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 9, Sayı 18, (2011): 67-137
- Ak, Ayşe ““Din” Kavramı ve İnsanların Dini Algısı Tartışmasında Din Eğitimi Biliminin “Din”i,” *Uluslararası İslam Eğitimi Kongresi*, Bildiriler Kitabı, (İstanbul: 28 Nisan 2018), 33-46. <https://doi.org/10.14395/hid.1334332>.
- Akyüz, Yahya. "Eğitimin Kültür Ve Uygarlıkları Geliştirme Ve Yeni Nesillere Aktarma İşlevi" *Türkiye Eğitim Dergisi* 1, 1 (2016): 1-18
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/315585>.
- Albayrak, Halis "Elmalılı Hamdi Yazır'a Göre Kur'an'da Din Kavramı, " *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, (Ankara: 1993), 282.
https://isamveri.org/pdfdrq/D033414/1991/1991_1_ALBAYRAKH2.pdf.
- Apaydın, Mehmet Akif, “Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği”, sayı.3, *MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı*, (2016)
- Arpa, Recep, "Tibyân Tefsiri", TDV *İslâm Ansiklopedisi*, 41.Cilt, (2012): 127-128
- Arpa, Recep-Bırışık, Abdulhamit, “Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 9, Sayı 18, (2011): 191-23
- Atik Necmi, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı, Eserleri Ve Divançesi”, Doktora Tezi, (Ankara Üniversitesi: 2022)
- Atik, Necmi “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın İslam Hukuku Kâmûsu ve Âdem Maddesinin Tahlili” (*İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 8, Aralık: 2017) 69-70.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2207238>
- Aydar, Hidayet, “Türkler’de Kur’an Çalışmaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1999)
https://isamveri.org/pdfdrq/D02370/1999_1/1999_1_AYDARH.pdf.
- Bilmen, Ömer Nasûhi, *Büyük Tefsîr Tarihi*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973

Birişik, Abdülhamit, “Müfesser”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara:2020), 31/496

Birişik, Abdülhamit “Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri Sempozyumu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012). https://isamveri.org/pdfdrg/D162969/2012/2012_BIRISIKA.pdf.

Birişik - Arpa, Abdülhamit - Recep “Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (c.9, Sayı18, 2011), 191-232. https://isamveri.org/pdfdrg/D02512/2011_18/2011_18_BIRISIKA_ARPAR.pdf.

Birand, Kamuran "Dinin Mahiyeti Üzerine." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (6.1-4: 1959), 120-134. http://ktp.isam.org.tr/pdfdrg/D00001/1957_1-4/1957_c6_s1_BIRANDK2.pdf.

Bolay, Süleyman Hayri “Bir Filozof Müfessir M. Hamdi Yazır”, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, (Ankara: 1993), 136. https://isamveri.org/pdfdrg/D033414/1991/1991_1_BOLAYSH.pdf

Cerrahoğlu, İsmail, “Kur’ân-ı Kerim’in Tefsirine Duyulan İhtiyaç”, *Diyanet İlmi Dergi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, cilt: I, sayı: 5, (1962): 6-11

Cündioğlu, Düccane, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, (İstanbul: Kitabevi, 1998)

Cündioğlu, Düccane, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005)

Çınar, Mahmut “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Nübüvvet Anlayışı”, *Elmalılı O M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2-4 Kasım 2012, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015) https://isamveri.org/pdfdrg/D250804/2015/2015_CINARM.pdf.

Çolak, Abdullah “Bir Hukukçu Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, (Antalya: 2012). <https://doi.org/10.61304/did.383232>.

Demirci, Mehmet, “Hamdi Yazır'da Hak Kavramı” *bilimname*, XXII, sayı 1, (2012): 61-85. https://isamveri.org/pdfdrg/D02237/2012_1/2012_1_DEMIRCIM.pdf.

Düzdağ, Mehmed Ertuğrul, “*Mehmed Akif Mısır Hayatı ve Kur’ân Meali*” (İstanbul: Şule yayınları, 2011)

Efe, Kürşat, “Dil Medeniyet İlişkisi Ve Arapça Etkisi Açısından Türkçe”, *Türk Dünyası Araştırmaları TDA*, Cilt: 126 Sayı: 249, (Kasım - Aralık 2020): 281-294
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1394395>.

Muammer Esen, “Peygamberlik (Nübüvvet) Ve Peygamberler”, *Mâtürîdî’nin Düşünce Dünyası*, Editör: Şaban Ali Düzgün, (Ankar: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018).
https://isamveri.org/pdfdrd/D200495/2011/2011_ESENM.pdf.

Güloğlu, Nazife Vildan “Bir Babadan Oğluna En Güzel Hediye: "Cevahırul-Esdaf Tefsiri", *Osmanlı Döneminde Tefsir*, (İstanbul:Ensar Neşriyat, 2018)
<https://doi.org/10.31121/tader.770642>.

Gümüş, Sadrettin, “Kur’an ve Tefsir’in Türkçeye Çevirisinin Tarihi Süreci, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri” -*Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı* (21-22 Ekim 2011): 25-40
https://isamveri.org/pdfdrd/D162969/2012/2012_GUMUSS.pdf.

Gürkan, Nejdett, “İslam Medeniyet Dili Arapça'nın Türk Kültüründeki Yeri Ve Türklerin Bu Dile Katkıları”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi (2007)
https://isamveri.org/pdfdrd/D172590/2007/2007_GURKANN.pdf.

Gürsu, Sema, “Geç Ortaçağ Avrupa'sında Okullar Ve Eğitim”, *7.Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu*, , Çankırı Karatekin Üniversitesi, (Mayıs, 2023)
<https://www.researchgate.net/publication/370466622>.

Harman, Ömer Faruk "İncil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, 2000): 22/ 270-276

İnal, İbnülemin Mahmud, *Son Hattatlar*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1955

Karagöz, Nail “Mâtürîdî’de İstidlâlin İşlev Alanları”, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, , Kader Cilt: 16, Sayı: 2, (Kırşehir: 2018) <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.419966>.

Karaman, Burcu İlkay “Terim Oluşturma Yöntemleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Dil Bilimi Bölümü, Belleten* (2009)- II. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/378432>.

Mehmet İpşirli, “Huzur Dersleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul:1998),

Kara, Mehmet “Doğu ve Batı Türkçesinde Kur’ân Tercüme ve Tefsirleri”, *Diyanet İlmi Dergi*, c. 29, sayı 3, (Temmuz-Eylül:1993) https://isamveri.org/pdfdrg/D00033/1993_c29/1993_c29_3/1993_c29_3_KARAM.pdf

Kaya, Murat, “Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri” *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri Sempozyumu*, Marmara Üniversitesi (İstanbul: 2012) https://isamveri.org/pdfdrg/D162969/2012/2012_KAYAM.pdf.

Kaya, Murat, Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları, *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmi Dergisi*, (Bişkek: 2013) https://isamveri.org/pdfdrg/D02918/2013_15-16/2013_15-16_KAYAM.pdf.

Kudat, Aydın “Hak ve Hukuk Kavramları Üzerinde Bir Değerlendirme”, *Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Adam Akademi*, (2014): 4/2

Kurt, Hüseyin, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Tasavvuf Anlayışı”, *Diyanet İlmi Dergi*, (Temmuz-Ağustos-Eylül:2015) <https://doi.org/10.61304/did.383239>.

Asım Cüneyd Köksal, *Osmanlı Anayasasına Dair*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018).

Mardin Ebulûlâ, *Huzur Dersleri*, (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017)

Mertoğlu M. Suat, “Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur’an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 9, Sayı 18, (2011): 9-66 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/652671>.

- Topaloğlu, Ahmed “Kur’ân-ı Kerim’in İlk Türkçe Tercümeleri Ve Cevâhirü’l Asdâf”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık, 27 (İstanbul:1983).
https://isamveri.org/pdfdrq/D00130/1983_27/1983_27_TOPALOGLUA.pdf.
- Özaydın, Abdülkerim, “Türkler”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara, 20124):1/478
- Özcan, Esat, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri” *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BOZİFDER)*, sayı:17, (2020): 163
https://isamveri.org/pdfdrq/D03825/2020_17/2020_17_OZCANE.pdf.
- Özkan, Mustafa “Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri ve Üveys b. Hoca Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ’nın Amme Cüzü Tefsiri”, *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştay Bildirileri*, ed. Mustafa Özkan - Enfel Doğan, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2010).
- Özkan, Mustafa, “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kuran Tercümeleri Üzerine-I.” *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (2010): 115-159
https://isamveri.org/pdfdrq/D00058/2008_1/2008_2_OZKANM.pdf.
- Özkan, Selim Hilmi, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim Dili ve Yabancı Dil Meselesi”, *Eğitim- Bir Sen, Eğitime bakış*, Yıl: 13 / Sayı: 39, Ocak / Şubat / Mart / Nisan (2017)
https://www.researchgate.net/publication/318945013_Osmanli_Devleti'nde_Egitim_Dili_ve_Yabancı_Dil_Meselesi.
- Öztürk, Nazif, “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın Metrûkâtı Hakkında Ön Rapor”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, (Ankara: TDV Yay. 1993)
https://isamveri.org/pdfdrq/D00064/1991_3/1991_3_OZTURKN.pdf.
- Öztürk, Mustafa, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Meal ve Tefsirin Serencamı*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012).
- Öztürk, Mustafa, “Son Dönem Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Kur’ân ve Tefsir Çalışmaları”, *KTÜİFD*, c. 1, sy. 1,(Bahar,2014): 7-63.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/340630>.

Ünal, Mehmet “Sırat-ı Müstakim ve Sebilu'r-Reşad Dergilerinde Yayımlanan Kur'an ve Tefsirle İlgili Çalışmalar”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/2 (2007), 109-146. <https://doi.org/10.32950/rid.1331091>.

Paksüt Fatma, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, (Ankara: 1993) https://isamveri.org/pdfdrd/D033414/1991/1993_PAKSUTF.pdf.

Şengün, Necdet “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili Adlı Tefsirindeki Türkçe Şiirlerin Değerlendirilmesi”, *İstem*, Yıl:5, Sayı:9, (2007). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/260720>.

Tümer, Günay, "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1994)

Tümer, Günay “Çeşitli Yönleriyle Din”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XXVIII, (Ankara Üniversitesi Basımevi: Ankara, 1986) https://isamveri.org/pdfdrd/D00001/1986_C28/1986_c28_TUMERG.pdf.

Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri, ed. Mustafa Özkan - Enfel Doğan, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2010)

Ünal, Mehmet, “Sırat-ı Müstakim ve Sebilu'r-Reşad Dergilerinde Yayımlanan Kur'an ve Tefsirle İlgili Çalışmalar”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/2 (2007): 109-146.

Yakuboğlu, Kenan, “Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi”, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1996).

Yazır, M. Hamdi, “*Hak Dini Kur'an Dili*”, Eser Neşriyat, (İstanbul: 1979).

Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili (İnceleme - Tenkitli Metin)*, (Neşr. Köksal, Asım Cüneyd / Murat Kaya), 6 Cilt, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, (İstanbul: 2021).

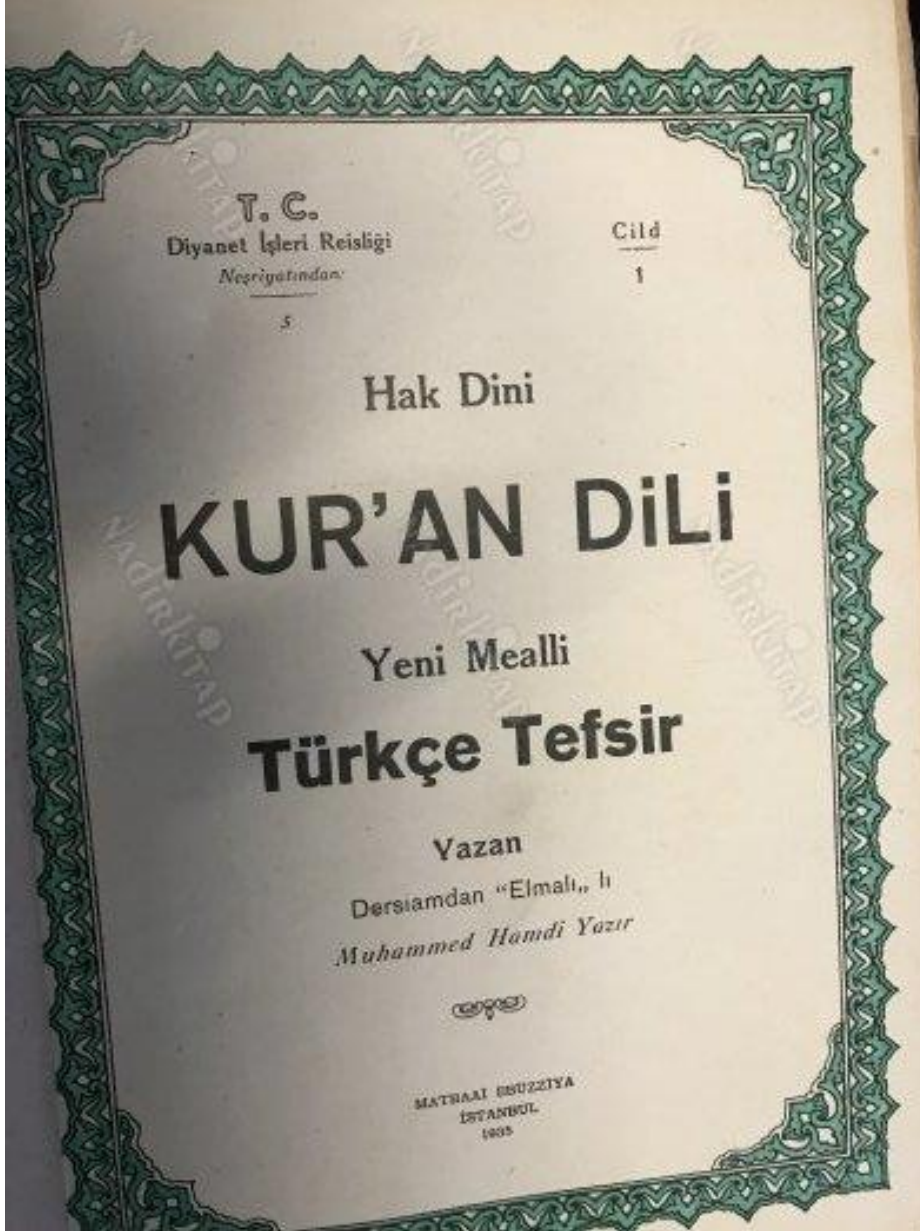
Yazır, Elmalılı M. Hamdi (Hzr. A. Cüneyd Köksal-Murat Kaya), *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011).

Yılmaz Sabri, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Etkin Bir Türk-İslam Bilgini: Elmalılı Hamdi Efendi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Bildiriler Kitabı*, (İstanbul: 2016). https://isamveri.org/pdfdrg/D247711/2016/2016_YILMAZS.pdf.

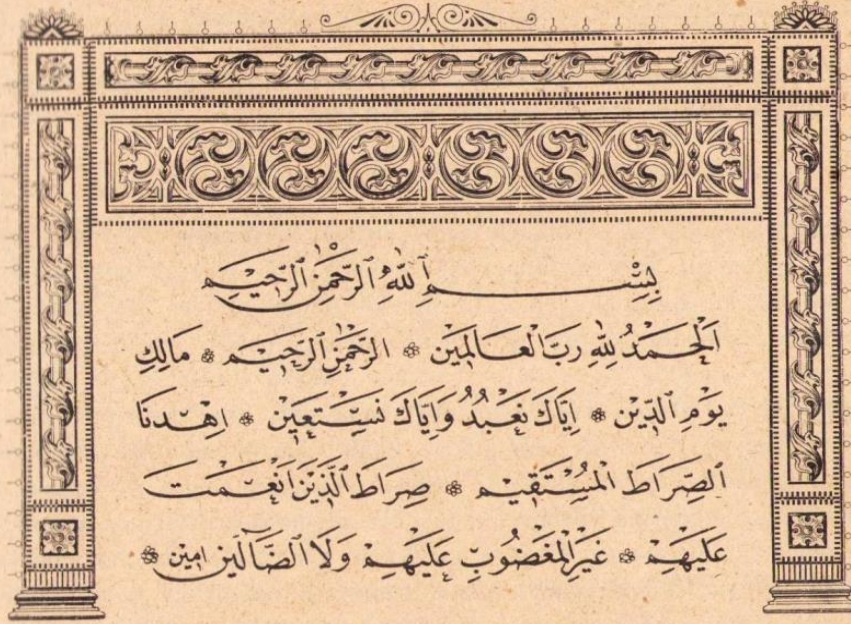
EKLER

EK-A: Hak dini Kur'an Dili Tefsirinin Diyanet İşleri Reisliği Tarafından Ebuzziya Matbaasında Basılan 1935 Baskısı

EK-B: 1935 senesi baskısında Fatiha suresi ve mukaddimenin başındaki dua.

İlâhî! hamdini sözüme sertâc ettim, zikrini kalbime mî'râc ettim, kitabımı kendime minhâc ettim. Ben yoktum vâc ettim, varlığından haberdâr ettin, aşkınla gönlümü bîkarâr ettin. İnâyetine sığındım, kapına geldim, hidâyetine sığındım lûtfüne geldim, kulluk edemedim afvine geldim. Şaşırtma beni, doğruyu söylet, neş'eni duyur, hakikati öğret. Sen duyurmazsan ben duyamam, sen söyletmezsen ben söyleyemem, sen sevdirmezsen ben sevdiremem. Sevdire bize hep sevdiklerini, Yerdire bize hep verdiklerini, Yâr et bize erdirdiklerini. Sevdin habibini kâinata sevdirdin: Sevdin de hıl'atı risaleti geydirdin: Makamı İbrahimden makamı Mahmuda erdirdin. Sérveri asfiyâ kıldın.

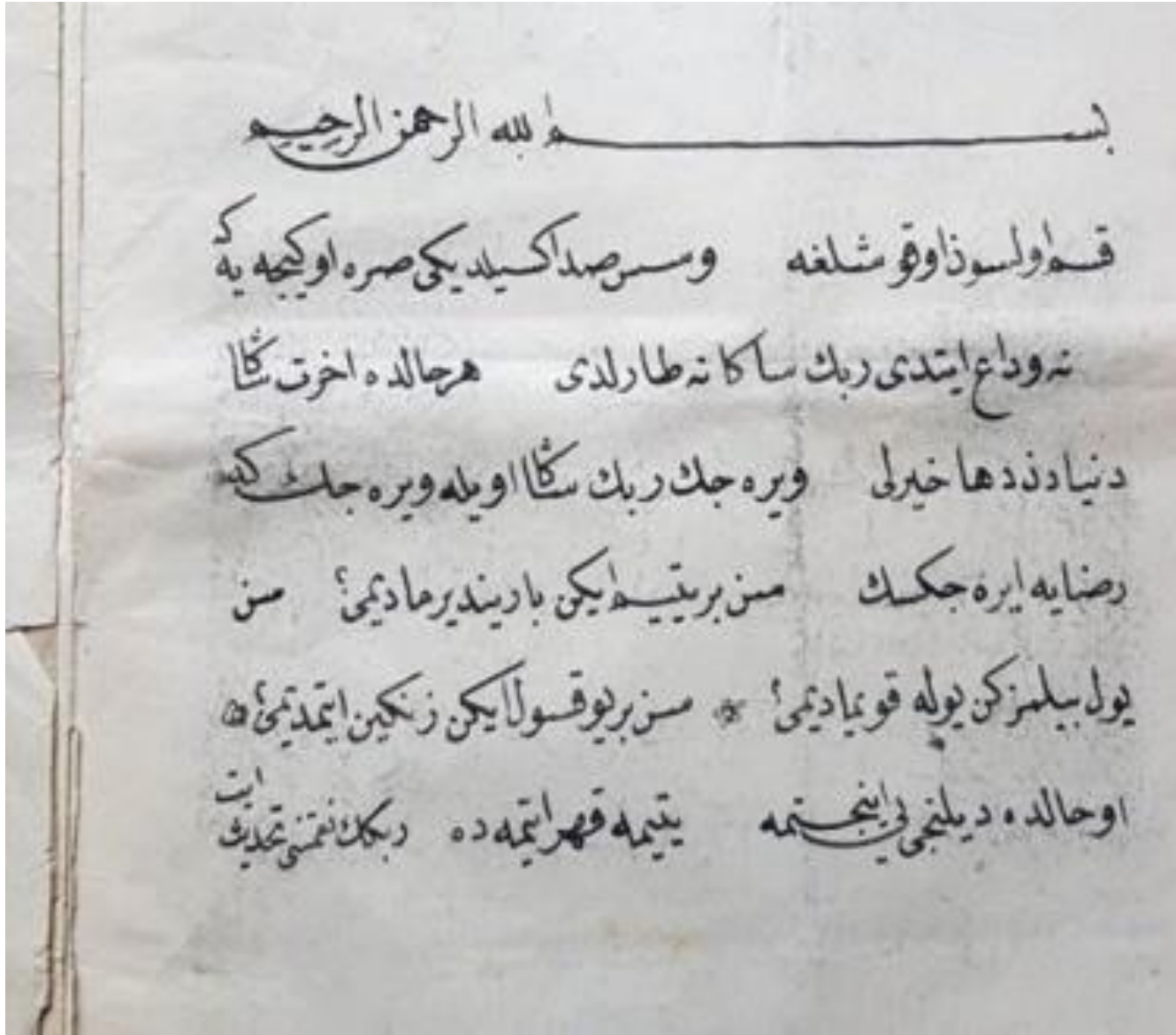
EK-C 1

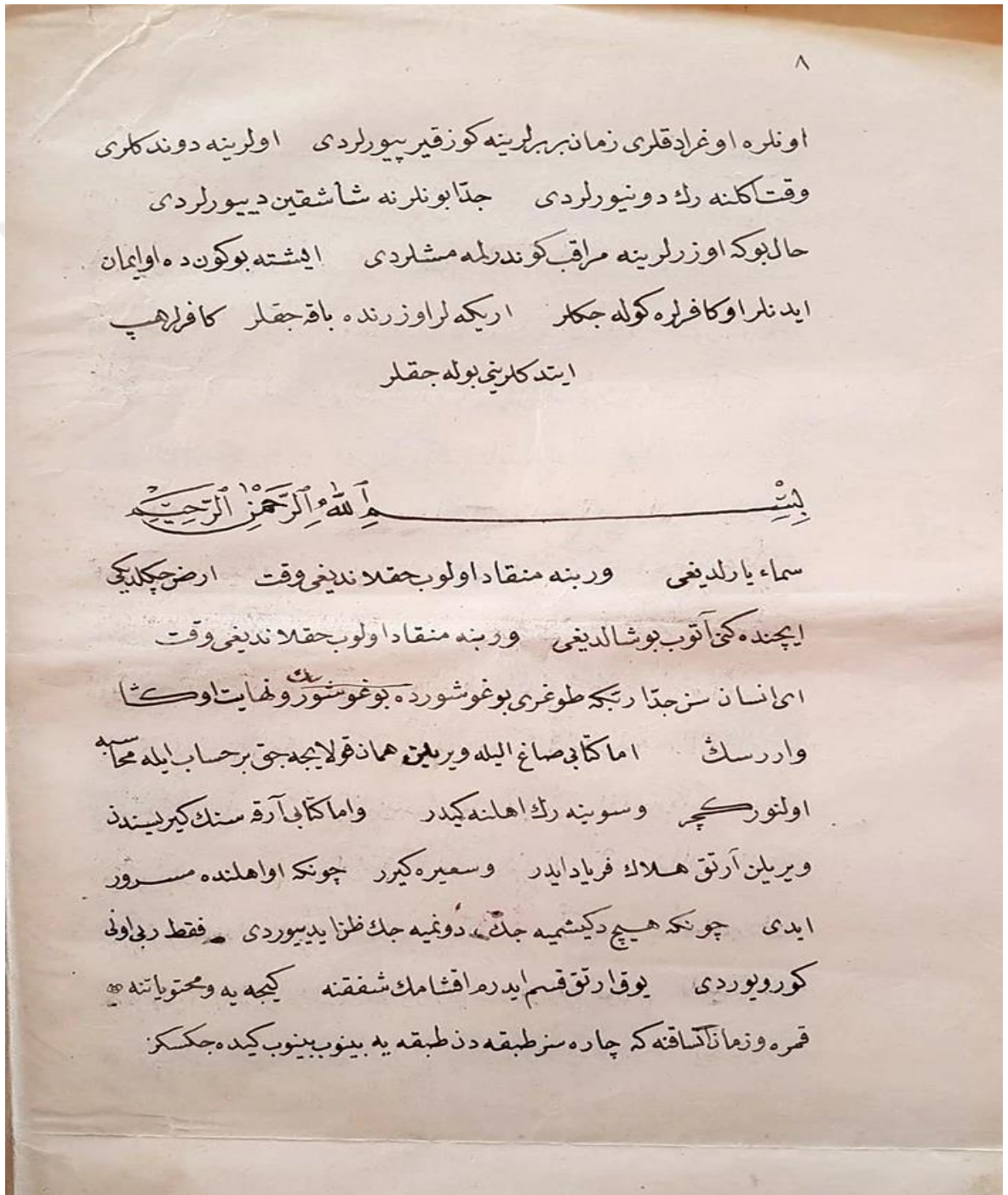
ma yarab!

Bu duyguları yaşıyan bu cigay [1] sabık müderrislerden Elmalılı

(1) Cigay, «Divanı Lûgatittürk»te zengin demek olan «bay»ın mukabili fakir demektir. «Kırk yıla dek bay, cigay düz olur» denirmiştir.

EK-E: Elmalılı Hamdi efendiyeinin müderrislik yıllarına ait bir resim.

